
**PEDAQOJİ UNIVERSİTETİN
XƏBƏRLƏRİ**

**TRANSACTIONS
OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY**

ISSN 2520-2014

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası

Series of humanitarian, social, pedagogical and psychological sciences

2025, C. 73, № 2

**Jurnal 24 may 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Mətbuat Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 307)
(1953-cü ildən nəşr edilir)**

PEDAQOJİ UNIVERSİTETİN XƏBƏRLƏRİ

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2025, C.73, №2

BAŞ REDAKTOR T.ü.e.d., prof. C.M.Cəfərov

EDITOR-IN-CHIEF Prof. Dr. J.M.Jafarov

REDAKSIYA HEYƏTİ

F.-r.e.d., prof. A.D.Zamanov (*baş redaktorun müavini*), psix.e.d., prof. R.İ.Əliyev, f.ü.e.d., prof. M.N.Hüseynova, p.ü.e.d., prof. M.İ.İlyasov, p.e.d., prof. F.A.Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. F.Ç.Rzayev, t.e.d., prof. O.B.Sultanov

REDAKSIYA ŞURASI

F.e.d., prof. Y.M.Babayev, f.e.d., prof. T.S.Cavadov, p.e.d., prof. M.R.Dadaşova, f.e.d., prof. İ.M.Bayramov, p.ü.e.d., prof. V.T.Qurbanov, p.ü.e.d., prof. M.M.Əmirov, s.ü.e.d., prof. J.H.Qədimova, t.e.d., prof. X.M.Məmmədov, f.ü.e.d., dos. N.M.Sadıqova, p.ü.f.d., prof. İ.N.İsayev, p.ü.e.d., prof. Ş.Q.Əliyeva, , p.ü.e.d., dos. N.T.Hüseynova, p.ü.f.d., dos. H.A.Cəfərov
F.ü.f.d. N.Q.Aslanova (*məsul katib*)

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A.D.Zamanov (*ass. editor*), Prof. Dr. R.İ.Aliyev, Prof. Dr. M.N.Hüseynova, Prof. Dr. M.İ.İlyasov, Prof. Dr. F.A.Rustamov, Prof. Dr. F.Ch.Rzayev, Prof. Dr. O.B.Sultanov

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Y.M.Babayev, Prof. Dr. T.S.Javadov, Prof. Dr. M.R.Dadashova, Prof. Dr. İ.M.Bayramov, Prof. Dr. V.T.Gurbanov, Prof. Dr. M.M.Amirov, Prof. Dr. J.H.Gadimova, Prof. Dr. Kh.M.Mammadov, Ass. prof. Dr. N.M.Sadigova, Prof. Phd İ.N.İsayev, Prof. Dr. Sh.Q.Aliyeva, Ass. prof. Dr. N.T.Hüseynova, Ass. prof. Phd H.A.Jafarov
Phd N.G.Aslanova (*executive secretary*)

MÜNDƏRİCAT

Humanitar elmlər

Cəbrayilov Ş.H. ZƏLİMXAN YAQUBUN POEZİYASINDA HƏQİQİ SEVGİNİN TƏRƏNNÜMÜ	9
Əlizadə A.A. İLLÜZİYA VƏ HƏQİQƏT ARASINDA. XX-XXI ƏSRLƏRİN HÜDUDLARINDA RUS VƏ İNGİLİS NƏSRİNDƏ RƏSSAMIN PSIXOLOJİ PORTRETİ	16
Hüseynova Z.F. AZƏRBAYCAN QƏZƏLLƏRİNİN XX ƏSRDƏ İFADƏ İMKANLARININ GENİŞLƏNMƏSİ	24
Xəlilli Ü.Z. AZƏRBAYCAN DİLİNİN “İNSANIN EMOSİONAL VƏZİYYƏTİ” FRAZESEMANTİK SAHƏSİNDƏ “HƏYƏCAN/NARAHAHLIQ”	35
Kərimova R.H. İDİOMLARIN GÜNDƏLİK ÜNSİYYƏTDƏ ROLU: QEYRİ-RƏSMİ NİTQ VƏ SOSIAL QARŞILIQLI ƏLAQƏ	42
Kərimova D.A. QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNDƏ İSTİFADƏSİ	52
Ramazanadə A.A. “YURD” KONSEPTİNİN SEMANTİK İYERARXİYASI	61
Səməndərov S.S. SƏMƏD MƏNSUR YARADICILIĞINDA İCTİMAİ MƏSƏLƏLƏR	69
Sultanova X.R. BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA MİFOLOJİ SİMVLİZM	78
Süleymanova R.N. QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ MÜSTƏQİL SÖZ KİMİ İŞLƏNİB OĞUZ TÜRKÇƏLƏRİNDƏ ASEMANTIKLƏŞMİŞ SÖZLƏR	85
Şeydayeva A.B. TÜRKİYƏ POEZİYASINDA İŞLƏDİLƏN SÖZLƏRİN TƏSNİFATI: MEHMET AKİF ƏRSOYUN ŞEİRLƏRİNİN DİLİ	93

İctimai elmlər

Abbasova R.Ə. 2003-2023-CÜ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ	100
Hümbətov F.D. COP29 ZAMANI ƏLDƏ EDİLMİŞ TARİXİ NƏTİCƏLƏR VƏ KARBON QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ALƏTLƏRİ VƏ MEXANİZMLƏRİ HAQQINDA	112
Xəlilova F.H. AZƏRBAYCAN MƏİŞƏTİNDƏ CECİMLƏR	125
Kərimov Z.H. ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ REGIONAL VƏ BEYNƏLXALQ MÜSTƏVİLƏRDƏ	131
Qarayeva N.A. KEÇMİŞ MƏİŞƏTDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN MADDİ-MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİ	144
Məmmədov F.Z. Ə.R.BİRÜNİNİN HƏYATI VƏ ELMİ İDEYALARINDAN BƏZİ FRAQMENTLƏR	152

Məmmədov N.R.

QUBADLI RAYONUNUN TARİXİNDƏN 163

Pedaqoji-psixoloji elmlər

Axundova S.H.

MÜASİR TƏHSİL İSLAHATLARI FONUNDA İNKLÜZİV TƏHSİLİN TƏŞKİLİNƏ
PEDAQOJİ YANAŞMALAR 175

İbrahimov F.N., Abdurahmanov V.Ə.

TƏHSİL 4.0-IN “SİVİLİZASIYANIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ ⇔ İCTİMAİ
MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİ ⇔ BƏŞƏR TƏCRÜBƏSİNİN PAYLAŞILMASI”
MODELİ ƏSASINDA İNTERPRETASIYASI 184

İsgəndərov İ.İ., Hacıyeva S.Q.

Z-NƏSİL TƏHSİLƏLƏNLƏRƏ TƏDRİS YANAŞMALARINDA CASE-STUDY
METODUNUN TƏTBİQİ 194

Kərimli V.M., Əhmədşadə T.R.

UNİVERSİTETLƏRDƏ MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİYİN MARKALAŞMADA
OYNADIĞI ROLUN ONLARIN STRATEJİ İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTİ
KİMİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ 207

Mustafayev M.H., Şahməmmədova Ş.İ., Allahverdiyev R.F., Həsənzadə A.İ.

PSİXOAKTİV MADDƏ ASILILIĞI VƏ KOMORBİDLİK: PSİXOLOJİ VƏ
SOMATİK POZUNTULARIN QARŞILIQLI TƏSİRİ 219

СОДЕРЖАНИЕ

Гуманитарные науки

Джабраилов Ш.Х. ПРОСЛАВЛЕНИЕ ИСТИННОЙ ЛЮБВИ В ПОЭЗИИ ЗАЛИМХАНА ЯКУБА	9
Ализаде А.А. МЕЖДУ ИЛЛЮЗИЕЙ И РЕАЛЬНОСТЬЮ. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ХУДОЖНИКА В РУССКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ПРОЗЕ НА РУБЕЖЕ XX-XXI ВЕКОВ	16
Гусейнова З.Ф. РАСШИРЕНИЕ ВЫРАЗИТЕЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГАЗЕЛЕЙ В XX ВЕКЕ	24
Халилли У.З. «ВОЛНЕНИЕ/БЕСПОКОЙСТВО» В ФРАЗЕОСЕМАНТИЧЕСКОМ ПОЛЕ «ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЧЕЛОВЕКА» АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА	35
Каримова Р.Г. РОЛЬ ИДИОМ В ПОВСЕДНЕВНОЙ КОММУНИКАЦИИ: НЕОФИЦИАЛЬНАЯ РЕЧЬ И СОЦИАЛЬНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ	42
Керимова Д.А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТОПОНИМОВ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	52
Рамазанзаде А.А. СЕМАНТИЧЕСКАЯ ИЕРАРХИЯ КОНЦЕПТА «YURD»	61
Самандаров С.С. СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ САМАДА МАНСУРА	69
Султанова Х.Р. МИФОЛОГИЧЕСКАЯ СИМВОЛИКА ПОЭЗИИ БАХТИЯРА ВАХАБЗАДЕ	78
Сулейманова Р.Н. СЛОВА, УПОТРЕБЛЯВШИЕСЯ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНЫЕ ЕДИНИЦЫ В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ, АСЕМАНТИЗИРОВАННЫЕ В ОГУЗСКИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ	85
Шейдаева А.Б. КЛАССИФИКАЦИЯ СЛОВ, ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В ТЮРКСКОЙ ПОЭЗИИ: ЯЗЫК СТИХОТВОРЕНИЙ МЕХМЕТА АКИФА ЭРСОЯ	93

Общественные науки

Аббасова Р.А. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В 2003-2023 ГГ.	100
Гумбатов Ф.Д. ИСТОРИЧЕСКИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ, ПОЛУЧЕННЫЕ ВО ВРЕМЯ COP29, ИНСТРУМЕНТЫ И МЕХАНИЗМЫ ЦЕНООБРАЗОВАНИЯ НА УГЛЕРОДНЫЕ ВЫБРОСЫ	112
Халилова Ф.Г. ДЖЕДЖИМИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ	125

Каримов З.Г. ЗАНГАЗУРСКИЙ КОРИДОР НА РЕГИОНАЛЬНОМ И МЕЖДУНАРОДНОМ УРОВНЯХ	131
Гараева Н.А. ПРИМЕРЫ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ, ИСПОЛЬЗОВАВШИЕСЯ В БЫТУ В ДРЕВНОСТИ	144
Маммадов Ф.З. НЕКОТОРЫЕ ФРАГМЕНТЫ ИЗ ЖИЗНИ И НАУЧНЫХ ИДЕЙ А.Р.БИРУНИ	152
Маммадов Н.Р. ИЗ ИСТОРИИ ГУБАДЛИНСКОГО РАЙОНА	163

Педагогико-психологические науки

Ахундова С.Х. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ФОНЕ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕФОРМ..	175
Ибрагимов Ф.Н., Абдурахманов В.А. ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ 4.0 НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ «ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ЦИВИЛИЗАЦИИ ⇔ СВЯЗИ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ ⇔ ОБМЕН ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ ОПЫТОМ»	184
Искандаров И.И., Гаджиева С.Г. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ CASE-STUDY МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ Z-ПОКОЛЕНИЯ....	194
Каримли В.М., Ахмедзаде Т.Р. ОЦЕНКА РОЛИ КУЛЬТУРНОГО РАЗНООБРАЗИЯ В БРЕНДИНГЕ УНИВЕРСИТЕТОВ КАК ОСНОВНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ИХ СТРАТЕГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ	207
Мустафаев М.Г., Шахмаммадова Ш.И., Аллахвердиев Р.Ф., Гасанзаде А.И. ЗАВИСИМОСТЬ ОТ ПСИХОАКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ И КОМОРБИДНОСТЬ: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ И СОМАТИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ	219

TABLE OF CONTENTS

Humanitarian sciences

Jabrayilov Sh.H. THE GLORIFICATION OF TRUE LOVE IN THE POETRY OF ZALIMKHAN YAGUB	9
Alizadeh A.A. BETWEEN ILLUSION AND REALITY. PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF THE ARTIST IN RUSSIAN AND ENGLISH PROSE AT THE TURN OF THE XX-XXI CENTURIES	16
Huseynova Z.F. EXPANSION OF THE EXPRESSIVE POSSIBILITIES OF AZERBAIJANI GHAZALS IN THE 20TH CENTURY	24
Khalilli U.Z. "EXCITEMENT/ANXIETY" IN THE PHRASEOSEMANTIC FIELD OF "HUMAN'S EMOTIONAL STATE" OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE	35
Karimova R.H. THE ROLE OF IDIOMS IN DAILY COMMUNICATION: INFORMAL SPEECH AND SOCIAL INTERACTION	42
Karimova D.A. THE USE OF WESTERN AZERBAIJAN TOPONYMS IN ENGLISH	52
Ramazanzade A.A. SEMANTIC HIERARCHY OF THE CONCEPT “YURD”	61
Samandarov S.S. SOCIAL PROBLEMS IN THE WORKS OF SAMAD MANSUR	69
Sultanova Kh.R. MYTHOLOGICAL SYMBOLISM OF BAKHTIAR VAKHABZADE'S POETRY	78
Suleymanova R.N. WORDS USED AS INDEPENDENT WORDS IN ANCIENT TURKISH WRITTEN MONUMENTS AND ASEMANICIZED IN OGHUZ TURKIC LANGUAGES	85
Sheydayeva A.B. CLASSIFICATION OF WORDS USED IN TURKISH POETRY: THE LANGUAGE OF MEHMET AKIF ERSOY'S POEMS	93

Social sciences

Abbasova R.A. DEVELOPMENT FEATURES OF AZERBAIJAN CULTURE IN 2003-2023	100
Humbatov F.D. HISTORICAL RESULTS ACHIEVED DURING COP29, CARBON PRICING TOOLS AND MECHANISM	112
Halilova F.H. JEJIMS IN AZERBAIJAN HOUSEHOLD	125
Kerimov Z.H. ZANGAZUR CORRIDOR AT REGIONAL AND INTERNATIONAL LEVELS	131
Garayeva N.A. EXAMPLES OF MATERIAL CULTURE USED IN THE WAY OF LIFE IN ANCIENT	144

Mammadov F.Z.

SOME FRAGMENTS FROM THE LIFE AND SCIENTIFIC IDEAS OF A.R.BIRUNI 152

Mammadov N.R.

FROM THE HISTORY OF GUBADLI DISTRICT 163

Pedagogical-psychological sciences

Akhundova S.H.

PEDAGOGICAL APPROACHES TO THE ORGANIZATION OF INCLUSIVE
EDUCATION IN THE CONTEXT OF MODERN EDUCATIONAL REFORMS 175

İbrahimov F.N., Abdurahmanov V.A.

A THEORETICAL INTERPRETATION OF EDUCATION 4.0 WITHIN THE
FRAMEWORK OF THE MODEL: “STAGES OF CIVILIZATIONAL
DEVELOPMENT ⇔ SYSTEM OF SOCIAL RELATIONS ⇔ TRANSMISSION OF
HUMAN EXPERIENCE” 184

Isgandarov I.I., Hacıyeva S.G.

USING OF CASE-STUDY METHODS IN TEACHING GENERATIONS
Z-LEARNERS 194

Karimli V.M., Ahmedzade T.R.

EVALUATION OF THE ROLE OF CULTURAL DIVERSITY IN BRANDING IN
UNIVERSITIES AS A MAIN DIRECTION OF THEIR STRATEGIC
DEVELOPMENT 207

Mustafayev M.H., Shahmammadova Sh.I., Allahverdiyev R.F., Hasanzadeh A.I.

PSYCHOACTIVE SUBSTANCE ADDICTION AND COMORBIDITY: THE
INTERACTION OF PSYCHOLOGICAL AND SOMATIC DISORDERS..... 219

Humanitar elmlər

UOT 82-09

Ş.H.Cəbrayilov
ADPU Cəlilabad filiali
jabrayilov62@mail.ru

ZƏLİMXAN YAQUBUN POEZİYASINDA HƏQİQİ SEVGİNİN TƏRƏNNÜMÜ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.01>

Açar sözlər: *şair-vətəndaş, millilik, azərbaycançılıq, həqiqi sevgi və müasirlik*

Müasir Azərbaycan poeziyasının öz xüsusi deyim tərzinə və yaradıcılıq qabiliyyətinə görə sevilən ən qüdrətli nümayəndələrin biri də xalq şairi Zəlimxan Yaqubdur. Böyük şair öz mənalı ömrünü Azərbaycanın bütövlüyü və Türk dünyasının birliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, məsləki, dini, dili ayrı, xalqların, millətlərin birgə yaşamaları uğrunda mübarizədə keçirmiş, ədəbiyyat tariximizdə silinməz izlər qoyub getmişdir. Şairin poeziyasında doğma vətənə bağlılıq, azərbaycançılıq ideologiyası, yurd sevgisi, vətən məhəbbəti üstünlük təşkil edir.

Zəlimxan Yaqubun əsərləri, vətəndaşlıq amalından yoğrulmuş mübariz poeziyası gənclərimizin vətənpəşilik, millilik, xalq, bütöv Türk dünyasına bağlılıq, ümumiyyətlə, Allaha sevgi ruhunda tərbiyəsində bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

Ш.Х.Джабраилов

ПРОСЛАВЛЕНИЕ ИСТИННОЙ ЛЮБВИ В ПОЭЗИИ ЗАЛИМХАНА ЯКУБА

Ключевые слова: *поэт-гражданин, национальность, азербайджанство, настоящая любовь и современность*

Одним из самых ярких представителей современной азербайджанской поэзии, любимым за свой неповторимый стиль выражения и творческие способности, является народный поэт Залимхан Ягуб. Великий поэт посвятил свою содержательную жизнь свободе всего Азербайджана и тюркского мира, оставив свой след в единстве народов и наций, в их умении жить вместе в любви, несмотря на разницу профессий, вероисповеданий и языков. В поэзии поэта доминируют преданность родной земле, идеология азербайджанства, любовь к Родине и патриотизм.

Творчество Залимхана Якуба, его воинствующая поэзия, проникнутая гражданским долгом, и сегодня остаются актуальными в воспитании нашей

молодежи в духе патриотизма, любви к нации, народу, всему тюркскому миру, любви к Богу в целом.

Sh.H.Jabrayilov

THE GLORIFICATION OF TRUE LOVE IN THE POETRY OF ZALIMKHAN YAGUB

Keywords: *poet-citizen, nationality, azerbaijaniness, true love and modernity*

One of the most powerful representatives of modern Azerbaijani poetry, beloved for his unique style of expression and creative ability, is the people's poet Zalimkhan Yagub. The great poet dedicated his meaningful life to the freedom of the entire Azerbaijan and the Turkic world, leaving his mark on the unity of peoples and nations, on their ability to live together in love, despite their different professions, religions, and languages. The poet's poetry is dominated by devotion to his native homeland, the ideology of Azerbaijaniness, love of the homeland, and patriotism.

The works of Zalimkhan Yagub, his militant poetry, imbued with civic duty, remain relevant today in educating our youth in the spirit of patriotism, love for the nation, people, the entire Turkic world, and love for God in general.

XX-XXI əsr Azərbaycan poeziyasının ən parlaq, yaddaqalan, özünəməxsus səs tonu olan və öz yaradıcılığını sinədən səsləndirmək qabiliyyətinə malik şəxsiyyətlərdən biri də Zəlimxan Yaqub olmuşdur.

Zəlimxan Yaqub nəinki Azərbaycan, hətta Türk dünyasının əvəzolunmaz simalarından biri olaraq gözəl poemalar, dastanlar, aşiq şeirləri yazaraq, saz, aşiq dünyasının sirlərini gözəl bilən və onu özünəməxsus xırdalamağı bacaran şəxsiyyət olaraq həmişə yaddaşlarda qalacaqdır. Səlis danışiq qabiliyyətinə malik olan, öz fikrini şeirlə, pafosla, sazla, ahəngdar, şaqraq və möhtəşəm səsi ilə xalqa çatdırmağı bacaran, bəlkə də, dövrünün əvəzolunmaz şairi idi. Bu fitri istedad Zəlimxan Yaqubda anadangəlmə, həqiqi allah vergisi idi. Şifahi xalq ədəbiyyatına, tariximizə söykənən şairin vətənə, xalqa sevgisi, sonsuz məhəbbəti dilindən düşmür və öz həqiqi sevgisini ustalıqla yaradıcılığında əks etdirir.

Bütün görkəmli sənət adamlarının, incəsənət xadimlərinin və digər şəxsiyyətlərin əməyi dövlətimiz tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirildiyi kimi, Zəlimxan Yaqubun da yaradıcılığı dövlətimiz tərəfindən həmişə layiqincə qiymətləndirilərək yüksək mükafatlara layiq görülmüş və o, 2005-ci ildə "Azərbaycanın xalq şairi" fəxri adına layiq görülmüşdür.

Şairin yaradıcılığından həyata, vətənə, xalqa, ümumiyyətlə bəşəriyyətə həqiqi sevgi dolu baxışları qırmızı xətlə keçir. Bu mənada vətən sevgisi, xalq

məhəbbəti onun dilindən düşmür, bədahətən, sindən gələn ürək sözləri bəşəriyyətin azadlığı, vətən oğullarımızın igidliyi, qəhrəmanlığı həmişə şairin yaradıcılığının qayəsi olmuşdur. Zəlimxan Yaqub Allaha sevgisini "Ey Allahı sevənlər" şeirində belə özünəməxsus şəkildə ifadə edir:

Qulaq asın haqdan gələn səslərə,
Qulaq olun ,ey Allahı sevənlər!
Qucaq açın "Allah" deyən kəslərə,
Qucaq açın, ey Allahı sevənlər!
Allah olsun dilinizin duası,
Allah olsun gözünüzün şüası,
Allah olsun qəlbinizin mayası
Çıraq olun, ey Allahı sevənlər! (1, s.16)

Bu misralardan Zəlimxan Yaqubun nə qədər Allaha bağlı olduğu, allahı necə məhəbbətlə sevdidi aydın görünür. Şair bildirir ki, haqdan gələn səslərə, haqqı deyən kəslərə qulaq asın, həqiqətin gözüne dik baxın, doğru söz söyləyin, heç vaxt Allahı yaddan çıxarmayın. Hər kəlmənizin ilk duası Allah olsun, Allah olsun gözünüzün şüası, yəni Allahı gözünüzün qarşısında həmişə görün, qəlbinizdə Allah sevgisi olsun, bütün aləmə çıraq olun, dinsizlərdən, nifrətdən, qəzəbdən, kindən, paxıllıqdan, ədavətdən, iblis sifətli insanlardan, şeytandan uzaq olun, ey Allahı sevənlər!

Şairin Allaha olan sevgisi "Bir insan sevgisi, bir Allah eşqi" əsərində də diqqətimizi çəkir və bizi bir daha həmişə Allaha bağlı olmağa çağırır:

Deməklə dəftərə, qələmə gəlməz,
O südnən yağrulub, sümükənən gəlib.
O, mənim könlümə dağlardan ağır,
Dağlardan çəkili bir yükənən gəlib.
Qəbir evində də izləyər məni,
Min ildən sonra da gözləyər məni.
Gələn sabahlara, gələn günlərə
Çatan səsim olar, sorağım olar.
Bulanmaz zamanın fırtınasında,
Axarı dumdurur bulağım olar.
Hər şeyi tanıyar, hər şeyi görər,
Hər səsi eşidən qulağım olar.
Özüylə yaşadar Zəlimxanı da
Bir insan sevgisi, bir Allah eşqi (1, s.18-19).

Zəlimxan Yaqub bu misraları ilə sanki Allaha sevgisinin möhürünü vurmuşdur. Çünki şair bildirir ki, mənim sevgim nə dəftərə, nə də qələmə sığar. Allah sevgisi mənə ana südümdən gəlib, sümüklərimdəki iliklərə işləyib, dağlardan ağır bir yüklə gəlib. Bulaq suyu kimi saf, tərtəmiz, dumduzu, heç vaxt bulanmayan bu sevgi qəbir evinə qədər mənimlə gedəcək.

“Köməyə haqqı çağırın” şeirində də Zəlimxan Yaqubun haqqa, Allaha bağlılığı, Allaha tükənməz sevgisi aydın görünür.

Gəmişi darda qalanlar,
Zəmişi qarda qalanlar,
Namusu torda qalanlar,
Köməyə haqqı çağırın.
Əl üzməyin ətəyindən,
Balı süzün pətəyindən.
Çəkinməyin kötəyindən,
Köməyə haqqı çağırın (1, s.23).

Bu misraları yazmaqla Zəlimxan Yaqub oxucuya çatdırmaq istəyir ki, dara düşəndə, həyatda çətinliklərlə qarşılaşanda, həy

atın sərt üzündən qorxmayın, haqqı çağırın, haqqa söykənin, Allaha sığının!

Zəlimxan Yaqub həm də dinə bağlı, dinə və islami dəyərlərə böyük sevgisi olan bir şair idi. Dinə bağlılıq, milli-mənəvi dəyərlərə sevgi onun yaradıcılığında öz əksini tapır və şeirlərində həmişə din və sevgi münasibətlərinin öz qəlbinin səsi olduğunu hiss etdirir. Bu mənada “Mənim bircə dinim var, dinimin adı sevgi” adlı şeirində dinə olan sonsuz sevgisini belə ifadə edir:

Dillər ayırır bizi,
dinlər ayırır bizi,
Şeytanlar nifaq salır,
cinlər ayırır bizi.
Sevgilər yox, qəzəblər,
kinlər ayırır bizi.
Həyatımın, ömrümün,
dinimin adı sevgi,
Mənim bircə dinim var,
dinimin adı sevgi (2, s.7).

Bu misralarda insanları bir-birindən ayıran dillərin, dinlərin, şeytanların olduğunu bildirdiyini qeyd etsə də, şair özünün həyatının, ömrünün, dininin əsas özəyi sevgi olduğunu məhəbbətlə qeyd edir və

bildirir ki, heç vaxt bu dinlər, dillər, şeytanlar mənim qəlbimdən bu sevgini silə bilməz. Ona görə ki, bu sevgi mənə ana südü ilə yoğrulub süzülən və şairin özünün qanı ilə axan bir anadangəlmə sevgidir.

Zəlimxan Yaqub həm də təbiət vurğunu, təbiətin aşiqi olub. Bütün yaradıcılığı boyu bu vurğunluq onun əsərlərində öz əksini tapmışdır. O, bu vurğunluğu “Qalardım” şeirində belə ifadə edir:

Dağlar mənə gəl-gəl desə ürəkdən,
Gəlib, elə bu yerlərdə qalardım.
Təbiətlə sevincimi, dərdimi,
Bölüb elə bu yerlərdə qalardım.
Nə gözəldi bu dağların talası,
Mən getsəm də, könlüm burda qalası .
Sevsə məni bir zalımın balası,
Ölüb elə bu yerlərdə qalardım (2, s.13).

Zəlimxan Yaqub təbiətin saf qoynunda gəzib-dolanmağı, yazıb-yaratmağı, öz dərini, sevincini, qayğısını, kədərini bölməyi, öz dünyasını təbiətlə bölüşməyi sevən bir şair olub. Çünki onun qəlbi, ürəyi də dağlar kimi məğrur, təbiət kimi saf olub, pak olub. Ona görə tez-tez dağlara – təbiətə müraciət edərək həmişə dərd-sərini, sevgi və məhəbbətini onlarla bölüşüb, onlarla dərhləşib.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Zəlimxan Yaqub haqqında söylədikləri:

“Zəlimxan Yaqubun mövzuca rəngarəng və məzmunca dolğun olan şeirləri poeziyamızda həmişə yeni səs, yeni söz kimi qəbul edilmişdir. Onun ulu əcdadlarımızın qədim sənəti olan aşiq yaradıcılığının incəliklərini dərindən bilməsi şeirlərinin bədii siqlətini daha da artırır. Şair Azərbaycan poeziyasının inciləri səviyyəsinə qalxa bilən nəzm əsərləri yaratmışdır” (4, s.10).

Professor Nizami Cəfərov isə Zəlimxan Yaqub haqqında fikirlərini belə qeyd edir:

“Zəlimxan Yaqub Azərbaycanın, ümumən Türk dünyasının dünyaya bəxş etdiyi böyük şairlərdəndir ki, onun yaradıcılığının cəvhərində, mayasında ilahi istedadın enerjisi, Tanrıdan gələn güc, qüdrət var, əgər belə olmasaydı, o, Zəlimxan Yaqub olmazdı” (4, s.10).

Öz elində, təbiətin qoynunda yazıb-yaradan, təbiət vurğunu olan şair Musa Yaqub isə Zəlimxan Yaqubun şəxsiyyətinə və poetik irsinə yüksək dəyər verərək yazır: “Zəlimxan sinəsi dolu şairdir. Vətən və torpaq sevgisi, bəlkə də, Zəlimxan şeirində birincidir” (4, s.10).

Sinəsi bulaq kimi aşib-daşan, günəş kimi od saçan, ay kimi nura boyanan Zəlimxan Yaqub əsl vətənpərvər, torpağa bağlı, təbiət kimi qəlbi

saf, saz-söz sənətinin vurğunu olan şair idi.

Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığı sanki dağlardan süzülüb gələn saf, gur şələlədir, səhərin şəhidir, günəşin nurudur, ay işığıdır, baharın ətridir, payızın xəzan yelidir, sərt qışın qırovudur. Vətən dərdi şairin sanki öz dərdir, şair əlindəki qələmlə sanki içindəki dərdləri boşaldır, kağıza köçürür, haray salır. Çıxış yolunu xalqın maariflənməsində görür. Xalqı, milləti birliyə çağırır.

Bu yaxınlıq da əsl Allah sevgisidir. Zəlimxan Yaqub: “Allah sevgisini qəlbində yaşadan heç vaxt darda qalmaz” deməklə, İlahiyə sonsuz məhəbbətini poeziya dilinə çevirərək oxucuya çatdırır.

“Mən zamanı zamanında yaşadım” şeirində şair ömrünün yetkin çağında həyatını mənalı yaşadığını, xalq üçün xeyirli işlər gördüyünü, ömrünün mənasının puç olmadığını belə ifadə edir:

Mənim ömrüm təbiətin ömrüdü,
Damlasında, ümmanında yaşadım.
Zirvələrin çiskinində, çənində,
Yağışında, dumanında yaşadım.

Sular kimi hey töküldüm çarxa mən,
Boş gəlmədim otuza mən, qırxa mən.
Əlli yaşda oldum elə arxa mən.
Ümidində, gümanında yaşadım.

Ürəyində buz yaşamaq – faciə,
Yarasında duz yaşamaq – faciə.
Çox yaşamaq, az yaşamaq – faciə,
Mən zamanı zamanında yaşadım (3, s.149).

Həqiqətən də şair ömrünü çox mənalı, şərəfli yaşamış və həyatının ən çətin günlərində belə yaşayışından gileylənməmiş, daha da mətin, mübariz olmuş zamanı zamanında yaşamışdır.

“Çox şükür” şeirində isə şair mənalı və şərəfli ömür sürdüyünü, bəşəriyyətə, az da olsa, xeyir verdiyini, gələcək nəsillərə nümunə olduğunu sevə-sevə qeyd edir.

Yerdən-göyə İlahidən razıyam,
Özüm üçün yaşamadım, çox şükür.
Kimə bəxtəm, kimə qismət, yazıyam,
Özüm üçün yaşamadım, çox şükür.

Ömür yolu öz məsləkim, öz andım,
El dərdini sözə tutan ozandım.
Rahət ölmək xoşbəxtliyi qazandım,
Özüm üçün yaşamadım, çox şükür (1, s.127),

- deyən şair həmişə yaddaşlarda qalacaq, şeirləri, əməlləri ilə gələcək nəsillərə örnək olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Yaqub Z. Seçilmiş əsərləri*: 2 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 247s.
2. *Yaqub Z. Seçilmiş əsərləri*: 2 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 287 s.
3. *Yaqub Z. Seçilmiş əsərləri*. Bakı, 2020, 576 s.
4. Sazla, sözlə çağlayan, daşan şair: Metodik vəsait. Bakı, 2020, 43 s.
5. <https://adalet.az/az/writers/detail/iki-kitab-bir-omurden-danisir-ebulfet-medetoglu-yazir-1737696731>
6. <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2022/iyun/801526.htm>

Redaksiyaya daxil olub 23.04.2025

УДК 821.111: 821.161.1

А.А.Ализаде

*Азербайджанская академия художеств
alizadeafer@rambler.ru*

МЕЖДУ ИЛЛЮЗИЕЙ И РЕАЛЬНОСТЬЮ. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ХУДОЖНИКА В РУССКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ПРОЗЕ НА РУБЕЖЕ XX-XXI ВЕКОВ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.05>

Ключевые слова: *гротеск, живопись, портрет, рисунок, самовыражение, творческие поиски*

В настоящей статье проанализированы прозаические произведения русских и английских писателей, написанные в конце XX и первые два десятилетия XXI века. Д.Липскеров, Э.Лимонов, А.Нэвилл, Й.Пирс, Дж.Мойес пытаются раскрыть характер и мировидение художника, его неординарность, специфику творческого процесса, смысловую нагрузку полотен. Развитие русской и английской прозы о художнике на рубеже XX-XXI веков позволяет выявить следующую закономерность: чем ярче личность художника, тем глубже раскрывается его уникальность и многогранность в творчестве. Творчество большого художника должно развиваться эволюционным путем, претерпевать изменения, совершенствоваться, отражать время, в котором он живёт. Художник не просто пишет полотно, он творит и самовыражается, открывает в себе новые грани. Каждый художник на собственном опыте испытывает духовные утраты. Меняется время, но не меняется в своем глубинном проявлении масштаб личности художника – его природа, темперамент, экспрессия, настроение, двойственность, самоуглубление, стиль.

А.А.Əlizadə

İLLÜZİYA VƏ HƏQİQƏT ARASINDA. XX-XXI ƏSRLƏRİN HÜDUDLARINDA RUS VƏ İNGİLİS NƏSRİNDƏ RƏSSAMIN PSİXOLOJİ PORTRETİ

Açar sözlər: *qrotesk, rəngkarlıq, portret, rəsm, özünüifadə, yaradıcılıq axtarışları*

Təqdim olunmuş məqalədə rus və ingilis yazıçılarının XX əsrin sonu və XXI əsrin ilk iki onilliyində yazdıqları nəsr əsərləri təhlil olunmuşdur. D.Lipskerov, E.Limonov, A.Nevill, Y.Pirs, C.Moyes rəssamın xarakter və dünyabaxışını, özünəməxsusluğunu, yaradıcı prosesin spesifikliyini, əsərlərinin məna yükünü müəyyən etməyə çalışır. XX-XXI əsrin hədudlarında rəssam haqqında rus və ingilis nəsrinin inkişafı aşağıdakı məqamları aşkarlamağa imkan verir: rəssamın parlaq

şəxsiyyəti onun yaradıcılığının unikallığını və çoxşaxəliliyini isbat edir. Qüdrətli rəssamın yaradıcılığı təkamül yolu ilə inkişaf etməli, dəyişikliklərə məruz qalmalı, təkmilləşməli, püxtələşməli, yaşadığı dövrü əks etdirməlidir. Rəssam təkcə tablo üzərində çalışmır, o, yaradır və yaradıcı prosesdə təbiətində yeni tərəfləri kəşf edərək özünü ifadə edir. Hər bir rəssam həyat təcrübəsində müəyyən mənəvi itkilərlə qarşılaşır. Zaman dəyişir, lakin rəssamın şəxsiyyətinin miqyası və dərinliyi – təbiəti, temperamenti, ekspressiyası, ikililiyi, fikrə qərq olması, dəst-xətti toxunulmaz qalır.

A.A.Alizadeh

BETWEEN ILLUSION AND REALITY. PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF THE ARTIST IN RUSSIAN AND ENGLISH PROSE AT THE TURN OF THE XX-XXI CENTURIES

Keywords: *grotesque, painting, portrait, drawing, self-expression, creative search*

In this article the prose works by Russian and English writers written at the end of the XX century and the first two decades of the XXI century are analyzed. D.Lipskerov, E.Limonov, A.Neville, I.Pearce, J.Moyes try to reveal the artist's character and worldview, his originality, the specifics of the creative process, and the semantic load of his paintings. The development of Russian and English prose about the artist at the turn of the XX and XXI centuries allows us to identify the following logic: as much the artist's personality is brighter, his uniqueness and versatility are revealed more deeply in his work. The creative work of a great artist should develop in an evolutionary way, undergo changes, improve, and reflect the time in which he lives. An artist does not simply paint a canvas, he creates and expresses himself, discovers new facets in himself. Every artist expresses spiritual losses based on his own life experience. Time changes, but the scale of the artist's personality in its deepest manifestation, his nature, temperament, expression, mood, duality, self-absorption, style does not change.

Введение

В литературе последних десятилетий без приемов гротеска трудно передать современные реалии. Агрессия растет в обществе и принимает катастрофические масштабы. Действительность начинает выходить за пределы нормы и требует адекватного художественного средства. Мир настолько входит в духовный тупик, что даже самые сильные эмоциональные встряски порой бессильны по своей сути. Человек настолько переполнен злобой, цинизмом, завистью, алчностью, что эти особенности становятся его составляющими. Характер человека стабилен и не меняется, но пережив глубокое потрясение, он не в состоянии оставаться прежним. При определенных

условиях хороший человек легко превращается в злодея. Он как типичный представитель мира, погрязшего в агрессии, забывает о душе, о любви, о Боге.

В литературе эту жестокость легче отражать путем гротеска, гиперболизации, чрезмерного преувеличения, карикатуры. Современные писатели в гротескной, нередко пародийной форме откликаются на колоссальные проблемы своего времени. Образ неуравновешенного художника глубоко волнует Дмитрия Липскерова. Русский писатель своим творчеством, приглашая читателя к размышлениям на такие темы, как назначение современной живописи, художник и его историческая эпоха, талант и одержимость, любовь и власть, цена успеха и непризнанность. Большую сюжетную часть романа Липскерова «Осени не будет никогда» (2004) составляет описание бреда, вызванного предельным напряжением чувств, фантастическое уравнивание людей и неодушевленных предметов. Заметную роль в романе играет фантастическое начало, и оно художественно оправдано. Для произведения характерно сочетание факта и вымысла, комического и трагического.

Герой романа – художник с мировым именем Владимир Рыбаков, человек, благодаря напористости и трудолюбию совершивший стремительный взлет наверх из самых низов. Редко находившийся в трезвом состоянии русский самородок создает выдающиеся свои картины только под действием алкоголя. *«Водка, или какой другой алкогольный напиток, придавали ему сил, и были эти силы особенные, будто одолженные ему кем-то, не собственные»*, делают его бессмертным [3]. Он меняет устои, ярко и метафорично выражает мысли, проблемы и страхи своего поколения на холсте. Порой очень пугающе, трагично, но всегда высокохудожественно.

Помимо живописи у русского самородка есть еще одна страсть – осенние опавшие листья. Рыбаков коллекционирует кленовые листья, вдыхает их аромат, разглядывает в них очертания человека. Подобное бездумное отношение к жизни во многом упрощает восприятие им реалий и помогает преодолевать жизненные трудности. С листьями Рыбаков не чувствует времени – с ними он живет и торжествует. Обладая уникальным терапевтическим эффектом, листья не дают ему познать чувство уныния. Художник часами наблюдает за их формой и цветом. Его волнуют образовавшиеся на них уплотнения – признак увядания природы и всего живого. Одним февральским днем он уже не может уловить приближение осени. Можно ли прочувствовать красоту во влажно-ледяном тумане хмурого февраля? Так эксцентричный художник попадает в параллельный мир, в другое измерение. В бегстве от

настоящего, от бессмысленности бытия, он, вдыхая холодный воздух, начинает ощущать себя на удивление бесплотным и безмятежным. Искусство требует созерцания, а созерцание для героя Липскерова близко к шорохам и запахам осенних листьев.

Незаурядному таланту претит стандартное восприятие растений. В этом сказывается, вероятно, его способ видеть мир. Он не просто мыслит такими художественными категориями, как чувство детали, цвет, рисунок и перспектива. В творческом исступлении пропуская действительность через свой темперамент, художник стремится запечатлеть всю многогранность своих обостренных болезненных ощущений. Свои идеи вместо привычного холста он переносит на обои. Созданные им зловещие образы способны повелевать стихиями, тем самым предопределяя судьбы и события. Каждая картина порой дополняется каким-то биографическим звучанием. Художник сознательно не стремится к детализации и точности. Он намеренно слабо пририсовывает черты лиц своих героев и этим придает их портретам обобщенность.

Английский писатель Адам Нэвилл в романе «Номер 16» (2010) переносит своего героя-художника в ирреальный мир, тем самым освобождает его от страданий и боли. Но находясь в потустороннем мире, он лишается вдохновения. Ирреальный мир, дарующий кажущийся покой, есть синоним смерти. Нэвилла не просто интересует возможность проникновения героя в потусторонность. Он, сознательно отталкиваясь от хронологически последовательного изложения событий, как бы играет со временем и пространством, переходя из одного временного пласта в другой. Писателя волнует такие мотивы, как страх творческого человека затеряться в обществе, невозможность самовыражения, проблема адаптации в социуме.

Роман написан в форме страшных и чудовищных видений, фантасмагорических картин в духе сюрреалистических полотен в живописи, кажущихся на первый взгляд плодом нездорового воображения. Живопись не всегда требует фиксирования какой-либо реальности. Она свободно может себе позволить иррациональные образы и галлюцинации. Эксцентричный художник Феликс Хессен живет в иллюзорном мире собственных полотен. В состоянии неистовства он переносит на холст забавы неуравновешенных детей, которые с чрезмерным увлечением играя во взрослые игры, теряют первозданную гармонию. Ему представляет интерес художественное выражение агонии обреченного человека, предсмертное состояние человеческого организма, недоношенные младенцы, люди, родившиеся с ярко выраженными патологиями. *«Искусство теряет смысл, когда оно перестает быть действенным»*, - справедливо в этой связи замечание Фейхтвангера [1,

с.499]. Причудливые картины Хессена мрачны, но при этом художественно уникальны. Каждая из них – это послание, глубокая метафора, манифест, сочетание несочетаемого. Но и в жизни параллельно с прекрасным и величественным имеет место бесчеловечность и насилие.

В романе «Портрет» (2005) английский писатель и искусствовед Йен Пирс поднимает проблему таланта незаслуженно недооцененного художника. Чтобы постичь внутренний облик своего героя Пирс показывает его отношение к творческому процессу, поиски индивидуальности. Роман написан в форме исповедального монолога главного героя, упорно ищущего ответы на вопросы: насколько объективен художник, создавая портрет? Какова судьба художника, чье мастерство при жизни оказывается недооцененным?

Равнодушие критиков, их корыстный денежный интерес, идейный кризис отнимают у талантливого художника веру в себя, вселяет обиду, злобу и зависть. Устав от богемной суеты, неискренности высшего света в Челси, художник в расцвете своих творческих сил переезжает на остров у побережья Бретани. Четыре года отшельничества, уединенный образ жизни в окружении далеких от искусства островитян, занимающихся рыбацким промыслом, дает ему новые силы. Ему больше не нужно пресмыкаться перед циничными искусствоведами. Здесь он подтачивает свое художественное мастерство, совершенствует технику, меняет стиль, ищет глубину. В Лондоне художника занимала личность портретируемого, ему было важно запечатлеть душу. Но как быть, если ее нет? На острове он наотрез отказывается писать людей и переходит на пейзажи. *«Холмы не двигаются и не спорят с тобой. И они не пытаются тайком принять изящную позу и придать своим лицам иронически-презрительное выражение»* [4]. Он постигает целительную силу искусства. Созданные им картины обладают целебным действием. Живопись, совершенствуя душу, исцеляет и физическое тело.

Английская писательница Джорджо Мойес в романе «Девушка, которую ты покинул» (2013) пытается раскрыть замысел талантливого художника и постижение им мира через портретную живопись. Значимая фигура в изобразительном искусстве своего времени, Эдуард Лефевр, обладает весомым авторитетом в художественной среде. Через портрет кисти Лефевра Мойес поэтично излагает историю жизни его жены. Проницательный взор портретиста сумел разглядеть в Софи Бессетт, юной продавщице крупного парижского универсального магазина то, что было неведомо обычному человеку – гордость и властную уверенность аристократки. Выпускник Академии Матисса, посвятивший всю свою сознательную жизнь служению красоте, на портрете запечатлевает выразительное лицо любимой женщины. Живопись для него не просто

призвание и дело всей жизни, это попытка осмыслить себя и свое окружение, это стремление увековечить невечное, смертное, это способность противостоять боли и угрозе смерти. Человек не вечен: вечно одно искусство.

В центре внимания писательницы истории жизни больших талантов, судьбы которых тесно переплетаются с политическими потрясениями в период 1910-1950-х годов. Война безжалостно вмешивается в мирный быт людей, заставляет совершенно по-другому взглянуть на жизнь вокруг, меняет восприятие всего. Мойес наделяет своих героев такими положительными качествами, как преданность, мужество и самопожертвование. В годы Первой мировой войны Лефевр попадает в лагерь для военнопленных. В небольшом французском городе, оккупированном немцами, решительная Софи стойко выдерживает испытания войной – принудительную разлуку, эмоциональное насилие, психологическое давление, нарастающее чувство вины. Ради встречи с мужем она готова предложить немецкому коменданту собственный портрет – последнее связующее звено между ним и реальным миром. Портрет манит, очаровывает, искушает, соблазняет, возвышает, воспитывает. Мойес ищет ответы на вопросы: может ли портрет навлечь беду? Портрет может таить в себе жестокость? Если да, то какова природа этой жестокости? Можно ли ранить кистью? Жестокость в живописи есть миф или это правило игры?

«Мои живописцы» (2018) Эдуарда Лимонова представляет собой литературные портреты мастеров изобразительного искусства. В ней вызывают интерес размышления писателя об особенностях художественного мастерства, о сложном и противоречивом характере художника, наблюдения над эстетическим своеобразием произведений искусства. *«Живопись – это визуальное проявление мечты, некоего символа, сконцентрированного в образ. Умение создать такой образ-символ есть гениальность. Поэтому лучшие живописцы – все символисты. У них одна и та же душа, точно искры божьи, распределенные неравномерно во времени»* [2].

Образное мышление и творческое видения писателя, его понимание взаимоотношения художника и природы, художника и бытия, влияние художника на историю преломляются в символической форме. Философия Лимонова утверждает соединение разных пластов действительности, динамику связей духовного и материального, конечного и бесконечного, времени и безвременья, личного времени и исторического времени, реального и ирреального, жизни и смерти, хаоса и гармонии. Личное время вписывается в историческое, в котором прошлое, настоящее и будущее сливаются с универсумом. В системе этих

сопоставлений и формируется образ художника, способного преодолеть отпущенное ему личное время и пространство, и погрузиться в вечность, представляющую собой самостоятельную высшую сферу. Вечность – это высшая реальность, абсолют. А творчество большого художника устремлено к вечности. Душа его стремится к неисчерпаемости. Именно там, в сфере инобытия, он предчувствует разгадку тайн мира. Таковы Джотто, Андрей Рублев, Сандро Боттичелли, Джованни Беллини, Питер Пауль Рубенс, Альбрехт Дюрер, Михаил Врубель, Эдуард Мане, Винсент Ван Гог, Гюстав Климт, Энди Уорхол и другие. У каждого из этих мастеров кисти своя биография, своя уникальность художественного дарования, свое миропонимание, свои стремления и жизненные ориентиры, хотя все они в трактовке Лимонова – варианты одного лица.

Живописцы рассматривают смерть как растворение в бесконечном. Смерть есть приближение к абсолюту. Она не прекращение бытия, а наоборот, продолжение жизни там, в загробном мире. Вечность и смерть для живописца синонимы. В понятие «смерть» вплетается сакральное. Это спасение личности художника от бездуховной жизни. Смерть есть очищение и обновление. Полный диссонансами материальный мир теряет свои очертания, плоть превращается в дух. Смерть у Лимонова обладает способностью перемещаться в пространстве. Его живописцы легко и свободно перемещаются в динамике прошлого, настоящего и будущего. Автор переносится в античность, в Древнюю Грецию, в Римское царство, в средневековый Ватикан, в Антверпенский порт, в харьковскую лечебницу для душевнобольных.

«Мои живописцы» раскрывают новую сторону дарования Лимонова – мастерство портретиста. Опираясь на знание художнической натуры, автор портретных очерков в свойственном ему ироничном ключе воссоздает запоминающиеся образы мастеров изобразительного искусства во всем богатстве, многообразии и противоречии. Портреты выявляют ряд качеств, объединяющих образы в одну категорию творцов. Главное из этих качеств – преданность творчеству, одержимость искусством. Здесь они, пожалуй, бескомпромиссны. Творчество – единственная цель и оправдание живописца.

Заключение

Представленные в настоящей статье прозаические произведения с главным героем художником раскрывают внутренний мир мастеров кисти, многогранность их личности и глубину творческих поисков. В каждом произведении сквозь внешние черты проступает психологический облик живописца. Его волнует композиционное решение – идея, сюжет, образ, пропорции, цветовая гамма, психологическое действие цвета. Полностью абстрагируясь от реального мира, перенося на холст

задуманное, рефлексирующий художник сливается со своим произведением. Он создает свою вселенную.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Фейхтвангер Л.* Гойя или Тяжкий путь познания: роман / Перевод с немецкого Н.Касаткиной и И.Татариновой. Москва: Правда, 1982, 576 с.
2. Лимонов Э. Мои живописцы: [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=182939>. Дата обращения: 10.04.2025
3. Липскеров Д. Осени не будет никогда: роман / Д.Липскеров. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005, 352 с.: [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://loveread.ec/read_book.php?id=26493&p=16. Дата обращения: 12.04.2025
4. Пирс Й. Портрет: роман / Перевод с английского / Й.Пирс. Москва: АСТ, Хранитель, 2006, 208 с.: [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://libking.ru/books/det-/det-history/465627-2-yen-pirs-portret.html#book> / Дата обращения: 12.04.2025

Redaksiyaya daxil olub 12.05.2025

UOT 82-09

Z.F.Hüseynova
Bakı Mühəndislik Universiteti
zhuseynova@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN QƏZƏLLƏRİNİN XX ƏSRDƏ İFADƏ İMKANLARININ GENİŞLƏNMƏSİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.08>

Açar sözlər: *müasir məzmun, vətən, qadın azadlığı, fərdi duyğular, üslub dəyişikliyi*

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl janrının məzmun baxımından keçirdiyi dəyişikliklər təhlil olunub. Əsrlər boyunca ilahi eşq, kamillik, məhəbbət və fəna kimi mövzuları ifadə edən qəzəl janrı, artıq XX əsrdə mühüm transformasiyalara uğrayaraq yeni məzmun almışdır. Klassik forma qorunub saxlanaraq, qəzəldə vətən, azadlıq, milli kimlik, sosial haqsızlıq, qadın azadlığı kimi aktual mövzular poetik şəkildə ifadə olunmağa başlamışdır. Araşdırmada Əliağa Vahid, Süleyman Rüstəm, Azər Buzovnalı, Həşim Bəy Sadiq, Mirzə Abdulləliq Yusif, Mirzəğa Novruz və Ağasəlim Fədaiinin uyğun qəzəlləri analiz edilmişdir. Bu şairlər qəzəli insanın daxili psixoloji vəziyyətinin, xalqın azadlıq arzusunun və ictimai problemlərin ifadə vasitəsinə çevirmişlər. Bu istiqamətdə yazılmış qəzəllərdə lirizmin dərinləşməsi, insanın daxili ziddiyyətlərinin və varlıq böhranının təsviri ön plana çıxmış, forma baxımından klassik ənənə saxlansa da, məzmun baxımından yeniləşmə və modernləşmə baş vermişdir. Nəticə etibarilə, XX əsr Azərbaycan qəzəlinin yalnız bir poetik forma olaraq qalmadığı, həm də ictimai, fəlsəfi və psixoloji düşüncələri əks etdirə biləcək çoxşaxəli bir janr kimi dəyərləndirilmişdir.

З.Ф.Гусейнова

РАСШИРЕНИЕ ВЫРАЗИТЕЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГАЗЕЛЕЙ В XX ВЕКЕ

Ключевые слова: *современное содержание, родина, женская свобода, личные чувства, изменение стиля*

В статье проанализированы изменения содержания газелей в азербайджанской литературе начала XX века. На протяжении веков жанр газели выражал темы божественной любви, совершенства, любви и самоуничтожения, однако в XX веке он подвергся важным трансформациям и приобрёл новое содержание. Сохранив классическую форму, газель начала поэтически отражать актуальные темы, такие как Родина, свобода, национальная идентичность, социальная несправедливость, женская эмансипация. В исследовании

проанализированы соответствующие газели Элиаги Вахида, Сулеймана Рустама, Азера Бузовналы, Гашим-бека Садыга, Мирзы Абдулхалига Юсифа, Мирзаги Новруза и Агасалима Федаи. Эти поэты превратили газель в средство выражения внутреннего психологического состояния человека, стремления народа к свободе и общественных проблем. В газелях этого направления на первый план выходит углубление лиризма, изображение внутренних противоречий человека и экзистенциального кризиса. Несмотря на сохранение классической традиции в форме, в содержании произошли обновление и модернизация. В результате, газель XX века в Азербайджане воспринимается не только как поэтическая форма, но и как многогранный жанр, способный отразить общественные, философские и психологические идеи.

Z.F.Huseynova

EXPANSION OF THE EXPRESSIVE POSSIBILITIES OF AZERBAIJANI GHAZALS IN THE 20TH CENTURY

Keywords: *modern content, homeland, women's liberation, personal emotions, stylistic change*

This article analyzes the changes in the content of ghazals in Azerbaijani literature at the beginning of the 20th century. For centuries, the ghazal genre expressed themes of divine love, perfection, romantic love, and self-destruction. However, in the 20th century, it underwent significant transformations and acquired new content. While preserving its classical form, the ghazal began to poetically reflect contemporary themes such as homeland, freedom, national identity, social injustice, and women's liberation. The study examines relevant ghazals by Aliagha Vahid, Suleyman Rustam, Azer Buzovnaly, Ghashim-bek Sadygh, Mirza Abdulkhalig Yusif, Mirzaga Nowruz, and Agasalim Fedai. These poets turned the ghazal into a means of expressing a person's inner psychological state, the people's aspiration for freedom, and societal issues. In these ghazals, there is a deepening of lyricism, depiction of internal human contradictions, and existential crisis. Although the classical form was maintained, the content evolved and modernized. As a result, the 20th-century Azerbaijani ghazal is evaluated not merely as a poetic form, but as a multifaceted genre capable of reflecting social, philosophical, and psychological ideas.

Giriş

Qəzəl janrı əslər boyunca Azərbaycan ədəbiyyatında aparıcı yer tutmuşdur. Klassik şairlər bu janr vasitəsilə əsasən ilahi eşq, məhəbbət, kamillik, fənalıq və ilahi gözəllik kimi mövzuları poetik şəkildə ifadə etmişlər. Bu mövzular qəzəlin forma baxımından mükəmməl, məzmun baxımından fəlsəfi bir janr kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə ənənəvi qəzəl janrı ictimai ehtiyaclara uyğun olaraq ideya və məzmun dəyişikliklərinə uğramışdı. Bu dəyişikliklərə XX əsrin

başlanğıcında baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr daha çox təsir etmişdir. Bu hadisələrin fonunda əsrin əvvəli, xalqların milli kimlik axtarışlarında olduğu və azadlıq arzularının yenidən gündəmə gəldikləri bir döndür. Bu hadisələrin poeziyada öz əksini tapması təbii bir haldır. Deməli, bu ideyaların qəzəldə necə ifadə edildiyini axtarmaq özü XX əsr qəzəlinin inkişafında baş verən yenilənməni dəyərləndirmək deməkdir. Bu axtarış ənənəvi qəzəl formasında baş verən məzmun transformasiyalarını müəyyən etməyə, ictimai məzmunlu motivlərin qəzəldə necə və hansı xətlərlə daxil olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edir. Qəzəldə daxil olmuş yeni məzmunlu motivlərin poetik və ictimai funksiyalarını təhlil edərkən klassik qəzəl janrı ilə qəzəlin modern forması arasında əlaqəni də aydınlaşdırmaq mümkün olur. Məsələn olaraq vətən və azadlıq kimi milli xüsusiyyət daşıyan motivləri göstərə bilərik. Bu məzmunla ünvanlanmış sevginin klassik qəzəllərdəki ilahi eşq və məhəbbəti necə əvəz etdiyini nümunələrlə izah etdik. Azərbaycan poeziyasında qəzəl janrı, milli oyanış və azadlıq ideyalarının poeziyada ifadə edə bilən yalnız klassik deyil, həm də modern poetik təfəkkürə uyğunlaşa bilən bir forma olduğu ortaya çıxır.

Metodlar

Araşdırma ədəbi-tarixi və məzmun-analitik yanaşma ilə aparılmış, XX əsrdə qəzəl janrında baş vermiş məzmun dəyişikliklərin tarixi və ictimai hadisələrlə əlaqələndirilmişdir. Qəzəllərin ənənəvi strukturu, modern mövzu dairəsi və əsas ideya istiqamətləri müəyyənlanmışdır. Nümunə olaraq seçilmiş qəzəllər bədii və semantik baxımdan araşdırılmış, tədqiqatın obyektini olaraq vətən, azadlıq, qadın azadlığı kimi motivlər, eləcə də fərdi duyğular, lirizmin formalaşması və dil-üslub dəyişikliyi də nəzərdən keçirilmişdir.

Ənənəvi qəzəl və yeni məzmun: Vətən və azadlıq motivləri

Klassik dövr şairləri üçün qəzəl janrı daha çox ilahi eşqi və mənəvi idealları ifadə etmək vasitəsi idi. Belə ki, ənənəvi qəzəllərdə aşıqla məşuq münasibəti Tanrı ilə bəndə arasındakı əlaqənin simvolu kimi təqdim olunurdu. Ənənəvi qəzəldə kamillik axtarışı, yaradana qovuşma, zahid və dünyəvi zövqləri sevən azad ruhlu insanın qarşıdurması, gözəlliyin ilahiləşdirilməsi kimi mövzular əsas yer tuturdu. XX əsrdə isə ictimai dəyişikliklər, müharibələr, müstəmləkəçilik və milli azadlıq hərəkətləri ilə paralel olaraq qəzəl forması da məzmunca ciddi şəkildə dəyişdi. Bu dövrün şairləri qəzəl vasitəsilə yalnız fərdi hiss və duyğuları deyil, həm də milli kimliyi, vətən sevgisini və azadlıq arzusunu ifadə etməyə başladılar. Əgər klassik qəzəllərdə eşq ilahi yüksəlişə aparan bir vasitə idisə, XX əsrin əvvəllərində yazılan qəzəllərdə bu eşq vətənə, xalqa, azad həyata yönələn

səmimi bağlılıq kimi təqdim olunurdu. Şairlər qəzəl janrını yalnız romantik deyil, həm də ictimai və siyasi hadisələrin ifadə vasitəsi kimi baxırdılar. Onlar dərdlərini artıq Tanrıya deyil, susqun və təzyiq altında qalmış cəmiyyətə yönəldirdilər. Azadlıq və vətən uğrunda mübarizə, xalqın hüquqlarının tapdalanması, yad qüvvələrin təsiri altında əzilmiş milli kimlik kimi mövzular qəzəllərin poetik dünyasına daxil oldu və janra yeni dərinlik qazandırdı.

Bu yenilənmə çərçivəsində, xüsusilə vətən və azadlıq motivləri qəzəl poeziyasında ön plana çıxmağa başladı. Realizm cərəyanının təsiri ilə bu mövzular daha gerçəkçi və güclü şəkildə ifadə olundu. XX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış şairlərdən biri – Əliağa Vahidin klassik forma və üslubu qorumaqla yanaşı, dövrün ictimai-siyasi reallıqlarını və xalqın azadlıq arzularını poeziyaya gətirdiyi məlumdur. Onun qəzəllərində milli ideyalar, xalqın azadlıq istəyi və vətən sevgisi əsas mövzulardandır. Şairin “Sevgilim, eşq olmasa, varlıq bütün əfsanədir” mətləli qəzəlində onun ruhən vətənə və xalqına bağlılığı hiss olunur. Bu misralarda şair vətən sevgisini insanın ən ali hissi kimi təqdim edərək klassik forma içərisində milli ruhu canlandırır:

Mən əsiri eşqiyəm öz xalqımın, öz yurdumun,
Sevməyən öz xalqını, öz yurdunu divanədir [7, s.271].

Süleyman Rüstəmin də eyni ruhda yazdığı "Olsun" başlıqlı qəzəlində poetik mənzərələr əslində bir müqayisə vasitəsidir. Bülbülün bahar fəslində çəmənlik axtarışı, gözəllərin güzgü qarşısında özlərini heyranlıqla seyr etmələri kimi müqayisələr fonunda Vətənin gözəlliyi və dəyəri bütün digər gözoşxayan incə cazibələrdən üstün tutulur. Şair bu qəzəlində ritorika yaradır:

Bir adətidir bülbülün hər fəsli-baharda,
Sorsun "hanı bir yer, bu çəməndən gözəl olsun!

Baxdıqca sorar, güzgüyə, canan, öz-özündən:
Dünyada gözəl varmı ki, məndən gözəl olsun?!

Ey nazlı Vətən! Yox elə bir şey bu həyatda
Səndən əziz olsun mənə, səndən gözəl olsun.

Təkrar edəcəkdir bunu hər yerdə Süleyman;
Bir öylə gözəl yox ki, Vətəndən gözəl olsun! [5, s.211]

Şair bu bəndlərdəki təbiət gözəlliklərinin və insan cazibəsinin fəvqündə Vətən sevgisini ucaldır. O, vətən sevgisini yalnız emosional deyil, həm də fəlsəfi-estetik müstəvidə təqdim edir: nə təbiət gözəllikləri, nə də insani gözəllik – heç bir eşq Vətən eşqindən üstün ola bilməz. “Səndən əziz olsun mənə, səndən gözəl olsun” mısrası ilə şair klassik qəzəllərdəki sevginin artıq simvolik mənə daşıyaraq arxa plana keçdiyini, əsl sevginin vətən sevgisi olduğunu vurğulayır.

Mirzağa Novruz (1890-1969) “Biz azadlıq quluyuq, bizləri sultan sevməz” mətləli qəzəlində milli oyanış dövrünün düşüncə tərzini əks etdirmişdi. XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycan xalqı hələ Rusiya imperiyasının tərkibində həm rus çarizminin, həm də yerli feodalların zülmü altında idi. Qəzəldəki "azadlıq qulu" ifadəsi ilə şair göstərir ki, xalq azadlıq uğrunda vuruşur, amma avtoritar rejim bu azadlıq düşüncəsindən qorxduğu üçün xalqı düşmən kimi görür. Yəni, xalq öz azadlığını dərk etdiyi və haqqını tələb etdiyi vaxt onu istismar edənlər ona qarşı daha amansız olurlar. Qəzəlin əsas ideyası maarifçilik, özünü dərk etmə və haqq-ədalət hissini poetik mesajla çatdırmaqdır:

Biz azadlıq quluyuq, bizləri sultan sevməz,
Qul olan kimsəni sultan deyil, heç xan sevməz.

Surətim birdi, ədalətli şüarım daim,
İkiüzlü olanı sahibi-viddan vevməz [4, s. 324].

XX əsrin birinci yarısında yaşamış Ağasəlim Fədai (1903-1951) “Dörd il” başlıqlı qəzəlində İkinci Dünya Mühəribəsində Sovet İttifaqının tərkibində olan Azərbaycandan mühəribəyə getmiş döyüşçülərin göstərdiyi qəhrəmanlığın poetik təsvirini yaratmışdı:

Yad elləri qovdum bu gözəl torpağımızdan,
Uddurdum, inan, qan bütün almanlara dörd il [4, s.413].

Şair bu beytdə "yad ellər" deyincə, düşməni, yəni Alman nasistlərini simvolizə edir. Şair özü isə klassik qəzəldəki aşiq obrazından fərqli olaraq vətən müdafiəçisi və ya sevdalısı obrazında çıxış edir. Qəzəldəki əsas motiv kollektiv qəhrəmanlıqdır. Ümumilikdə isə beyt oxucuya müdafiə və qələbə ruhu aşılayır.

XX əsr qəzəllərində vətən, azadlıq, müstəqillik kimi milli mövzular xüsusilə, Sovet dövründə dolayı yollarla, bədii simvollar vasitəsilə poeziyaya daxil ola bilmişdi. Qəzəl janrında birbaşa olmasa da, məcaz və rəmzlər vasitəsilə ictimai tənqid, xalqın dərdləri, sosial haqsızlıqlara

münasibət də öz əksini tapırdı. Bu da öz növbəsində janrın funksional imkanlarını genişlənməsinə səbəb olurdu. Mirzə Abdullaxaliq Yusifin bu istiqamətdə bir çox qəzəli vardır. “İstəsən olmağa mətlubi-zərü sim kimi, Safü pakizədil ol, çeşməyi-təsnim kimi” mətləli qəzəlinin bəzi beytlərində yazır:

Qane ol, əhli-qənaət olur aləmdə əziz,
Hiç bir rütbə deyil rütbeyi-təslim kimi.

Ey həris, eyləmə bu qədri təfəkkür, tutalım
Şahsən, məmləkətin var idi İqlim kimi [8, s. 30].

Şair bu beytlərdə sözünü var-dövlət, sərvət toplamış rəhbərlərə ünvanlayır. Onlara dolayı yolla, yəni aza qane olmaq, tamahkarlıq etməməyə çağırır. Təvazökar və gözü-könlü tox olan insanların cəmiyyətdə əziz və hörmətli olduğunu söyləyir. "Hiç bir rütbə deyil rütbeyi-təslim kimi" misrası isə çox dərin mənaya malikdir: dünyada heç bir məqam və vəzifə, təslimiyyət (yəni Allaha təvəkkül və razılıq) mərtəbəsi qədər ali deyil. Burada "həris", tamahkar insana müraciət edilir. Şair deyir ki, ey tamahkar, bir az düşün: tutaq ki, sən bir padşah idin və sənin bir məmləkətin vardı, özü də böyük bir diyar qədər geniş idi. Sonda sənə heç nə qalmadı. Bu ifadə ilə şair var-dövlət və hakimiyyətin fani və aldatıcı olduğunu vurğulayır. İnsanın həqiqi dəyəri maddiyyatda deyil, mənəviyyatdadır fikrini örtülü şəkildə çatdırır.

Modern təsirlərin qəzələ integrasiyası: Qadın azadlığı və çadradan imtina

XX əsrin əvvəllərində qadın azadlığı, mövhumat və savadsızlığa qarşı mübarizə qəzəldə də özünü göstərirdi. Həşim Bəy Saqibin (1870-1930) “Bu sərvəqdün əgər dəm ura qiyamətdən” mətləli qəzəli XX əsrin əvvəlində qadınların çadra atması və azad cəmiyyətə qovuşması prosesinə ictimai bir dəstək kimi qiymətləndirilə bilər. Şair mühafizəkar dindarları və cəmiyyətdə baş verən həqiqətlərdən uzaq dini baxışları tənqid edir. Qadınların çadrələrindən imtina etməsini isə cəhalət pərdəsinin yox olması və bu yolda atılmış vacib bir addım hesab edir. Qəzəldə yumordan da istifadə edib. "Hicab ayəsinin vaxtı keçdi" söyləməklə həm ictimai dəyişiklikləri, həm də dini dəyərlərin dəyişməsinə mane olan din xadimlərini satirik formada tənqid edir. Qadınların çadrələrini atması fiziki mahiyyət daşısa da, qəzəldə bu onların maariflənməsinin və artıq təhsil almalarının zamanı gəldiyini təntənəli şəkildə ifadə edilir:

Cəhani fitnə dutub bixəbərsən, ey zahid,
Qiyamət oldı, ayıl, guşeyi-ibadətdən.

Hicab ayəsinin vəqti keçdi, bəhs etmə,
Gözəllər açdı yüzün pərdeyi-cəhalətdən [6, s. 233].

Lirizmin dərinləşməsi

XX əsr qəzəllərində yeni məzmunun ortaya çıxması qəzəldə həm də lirizmin dərinləşməsi ilə müşahidə olundu. Bu ondan irəli gəlirdi ki, fərdi duyğuların daha dərin və psixoloji təsviri ön plana çıxdı. Ənənəvi məhəbbət və ilahi eşq motivləri iç dünyaya, insanın daxili ziddiyyətlərinə yönəldi. Şairlər qəzəl janrını həm klassik lirikanın davamı, həm də şəxsiyyətin daxili dünyasının ifadə vasitəsi kimi görməyə başladılar. Əliağa Vahid XX əsr insanının duyğularını, tənhalığını, daxili narahatlığını qəzəl formasında ustalıqla ifadə edirdi. Şair, “Xublar söhbəti üşşaqə cəfamış, nə bilim! Ülfət etmək bu gözəllərlə xətamış, nə bilim!” mətəli qəzəlində sevginin ağırlı təzahürləri və bu yoldakı qırılmış ümidləri ustalıqla ifadə edib. Mətlənin ruhunda belə şairin məyusluğu var, çünki gözəllərlə ünsiyyət qurmaq ona yalnız cəfa gətirmiş. Lakin, şair baş verənlərin səbəbini taleyin hökmü ilə əlaqələndirmir. Burada insanın psixoloji hissləri əsas rol oynayır. Əlbəttə, insan səbəbini anlamadığı hadisələr üçün həmişə daxili narahatlıq keçirər. “Nə bilim!” ifadəsi də məhz şairin bu kədərini bir az da dərinləşdirir:

Qövli-zahidlə qılıb tərki-meyü meyxanə,
Meydə dil nəşəsi, məsciddə nəvamiş, nə bilim! [7, s.152]

Bu beytdə zahidlik yolu, yəni zahidlik yolunu tutmuş insanların dünyadan uzaqlaşma yolu ilə getmək təklifi qəbul edilmir. Şair izah edir ki, zahidlərin sözünü dinləyərək meyi və meyxanəni tərk etdim, məsciddə üz tutdum. Təəssüf ki, meydən və meyxanədən aldığım ləzzəti məsciddə tapa bilmədim. Burada insanın daxilən maddi və mənəvi sıxıntılar qarşısında çarəsizliyini görürük. Bu, bir növ insanın daxili təlatümlərinin fəlsəfi ifadəsidir. Şairin digər bir qəzəlini oxuyuruq:

Səbr qıl qürbət əra möhnəti hicranə, könül,
Bir də müşkül yetə əl daməni-cananə, könül.

Bu mətəldə şairin narahat könlü ilə dialoq qurduğunun şahidi oluruq. O, qərrib bir ölkədə sürgün həyatı keçirməyin yaratdığı zülm və əzab-əziyyəti canlandırır, “Səbr qıl” ifadəsi ilə sanki öz “könlünü” sakitləşməyə çağırır. Lakin mənanın dərinliklərində bu vəziyyətə bir etiraz, ümitsizlik və

ürək ağrısı hiss edilir. Bu dialoq yəqin ki, 30-cu illərdə repressiya qurbanı olmuş, lakin bizə məlum olmayan bir həkimə həsr edilib. Çünki qəzəldə belə bir beyt bu fikri söyləməyə əsas verir:

Xalqa dərmanı vətən icrə verib qaldın əcəb,
İndi möhtac qərrib ölkədə dərmanə, könül [7, s.128].

Bu beytin məna qatlarına dərinlən nəzər salsaq, görərik ki, şair burda iki mətləbə toxunur. Birincisi, xeyirxah bir həkimin xalqı üçün fədakarlığını, başqalarına şəfa verəcək qədər bilikli və bacarıqlı olduğunu söyləyir. İkincisi isə indi yad ölkədə, sürgündə özünün dərmana möhtac olduğunu, lakin kimsənin indi ona kömək edə bilməməsini təəssüf hissi ilə qeyd edir. Şair xeyirxahlıq, sadıqlıq, vəfa və haqsızlıq mövzusunda üstüörtülü şəkildə toxunur və ümumiləşmə edərək əqidəli insanların sürgün edilməsini və onlara qarşı biganəliyi ön plana çəkir. Bu elə bir daxili narahatlığın qəzəldə poetik ifadəsidir ki, bu yalnız Əliağa Vahid kimi bir dahi qəzəlxanın qələmindən çıxa bilərdi. Cəmiyyətin ümumi halı ilə şairin daxili dünyası dialoq şəklində üz-üzə dayanır. Bu həmçinin Əliağa Vahidin qəzəli Azərbaycan mühitinə uyğun şəkildə yenidən canlandırma bilmək qüdrətinin sübutudur. Qəzəldə əks olunan eşq simvolik və səthidir, əslində haqsızlığa etiraz qəzəlin əsas motividir.

Qəzəldə fərdi duyğuların və psixoloji ziddiyyətlərin təzahürü

XX əsrin əvvəllərində qəzəl janrında baş verən əsas yeniliklərdən digəri ənənəvi qəzəl formasının strukturunu saxlamaqla ona fərdi və psixoloji məzmun gətirmək idi. Bu qəzəllərdə vəsf edilən eşq və məhəbbət yenə də bir simvola çevrilir, əsas məzmun isə özünü anlamaqla daxili ziddiyyətləri ifadə etməkdir. Tədqiqatçı Sona Xəyalın araşdırmasından aydın olur ki, Azər Buzovnalı (1870-1951) da qəzəl yaradıcılığında insanın duyğu və düşüncələrini öz ədəbi təxəyyül imkanları ilə əks etdirmişdir. Onun irfani, dini şeirlərilə bərabər, ictimai mövzuda qələmə aldığı qəzəlləri [3, s.101] insanın daxili aləmi, ruh halı və həyatla bağlı mənəvi sualları bədii şəkildə ifadə edir. Nümunə olaraq bu beyti təhlil edək:

Getdi can əldən, ey dil, can nə lazımdır mənə,
Bu cahan abad, ya viran nə lazımdır mənə [2, s.214].

Beyti klassik ənənələrə uyğun olaraq təhlil etsək, “can əldən getdi” deyimi aşıqın sevgilisinə qovuşa bilməməsi səbəbindən məhv olduğunu ifadə etdiyi məlum olacaq. Lakin burda ifadə tərzı daha müasirdir. Bu, ümitsiz bir insanın ruh halıdır. Yaşamaq eşqini itirmək isə heç bir romantik

hissi ifadə etmir. Şair qəzəl vasitəsilə bir insanın yaşamaq istəyinin və yaşaya bilməməyin yaratdığı ziddiyyəti ifadə etmişdir: gözəl ya xərəbə olmasından asılı olmayaraq, dünya şairin daxili aləminə cavab vermir. Ona görə də onun xarici reallıqla daxili ehtiyacları arasında uyğunsuzluq yaranır.

XX əsrin görkəmli şairlərindən biri olan Süleyman Rüstəmin qəzəl yaradıcılığında sosial ruh üstünlük təşkil edir, lakin onun bəzi qəzəllərində daxili boşluq, ümitsizlik kimi fərdi-psixoloji motivlər nəzərə çarpır. “Süleymanlı yollara” başlıqlı qəzəli buna misal ola bilər:

Bir vüsal nəğməsini oxumuşam hər səhər
Yükü ayrılıq, kədər, qəm karvanlı yollara [5, s.119].

Şair bu beytdə sevgi və ümid, ayrılıq və kədər kimi ziddiyyətli hissləri qarşı-qarşıya qoyur. Lakin o, bu təzadlı fikirlər arasında ruh birliyi yarada bilir. Yəni uzun ayrılıqdan sonra şair vüsal nəğməsini oxuyur, qovuşma eşqi ilə nəğmə söyləyir, amma bu nəğmənin sözləri şairin sevincini ifadə etmir, də kədərlə yüklü olur. “Karvanlı yollar” metaforası ilə şair yorucu bir həyatı simvolizə edir. XX əsrin başlanğıcında bu kimi qəzəllərdə fərdi duyğuların daha dərin və psixoloji təsviri ön plana çıxır. Ənənəvi məhəbbət və ilahi eşq motivləri daha çox insanın daxili ziddiyyətlərinə yönəlir.

Dil və üslubda dəyişikliklər

XX əsrin başlanğıcında qəzəlin ifadə imkanlarının genişlənməsində müşahidə edilən başqa bir məsələ dil və üslubda baş verən dəyişikliklərdir. XX əsrin əvvəllərində qəzəlin ifadə imkanları ədəbi dilin daha da sadələşməsi və danışiq dilinə yaxınlaşması ilə genişləndi. Hətta şairlər qəzəldə xalq danışiq tərz, deyimlər, atalar sözləri kimi ünsürlərdən istifadə edərək janrı daha canlı və rəngarəng çalarlar əlavə etməyə çalışdılar. Məlumdur ki, atalar sözləri xalqın yüzillər boyu formalaşmış ruhunu, düşüncə tərzini, təcrübəsini və hikmətini əks etdirir. Nəticədə insanlar atalar sözlərinə inanır və onları qəbul edirlər. Ona görə də belə ifadələrin qəzəldə istifadə edilməsi söylənən fikrin oxucuya təsir gücünü daha da artırır [1, s.9]. XX əsrin əvvəllərində yaşamış, lakin yaradıcılığı hələ nisbətən az tədqiq olunmuş şair Mirzağa Novruz (1890-1969) da qəzəllərində xalqın gündəlik danışiq tərzinə, deyim və atalar sözlərinə çox yer vermişdi. Şairin “Bəsdir, ey dil, xabi-qəflət, sübh açılmışdır, oyan” rədifli qəzəlin bir beytində yazır:

Hər nə əksən, bil, biçərsən əkdüyün tək bir səmər,
Xar əkən xarlar görər, güllər əkənlər gülsitan [4, s. 326].

Bu beytdə işlətdiyi iki atalar sözü vasitəsilə şair xalqla mənəvi bağ yaradır və hər iki atalar sözü hər biri bir fəlsəfi fikir ifadə edir. İnsanın öz əməllərinə görə cəza və ya mükafat alacaq fikri doğru görünməyə bilər. Lakin bu atalar sözləri şairin məqsədini oxucuya çatdıran əsas əxlaqi dərs rolunu oynayır: yaxşılıq edərsən yaxşılıq görərsən; amma pislik edərsən, cəzasını çəkərsən.

Mirzə Abdullxaliq Yusif (1851-1924) də klassik qəzəl janrının ənənələrinə sadıq qalan, lakin xalq dilinə və ruhuna uyğun üslubda yazan şairdir. Onun qəzəllərində həm klassik tərz, həm də xalq deyimləri harmonik şəkildə birləşir:

Hər bir şəcəri meyvəsi ilə tanıyarlar,
Şəxsi əməlilə, bu sözü faşü əyan bil [8, s. 46].

Bu beytdə ifadə edilmiş fikir xalq arasında çox işlənən "Ağacı meyvəsindən tanıyarlar" və ya "Adamı əməlindən tanıyarlar" kimi atalar sözləri ilə səsləşir. Yəni insanın necə olduğunu, nə qədər dəyərlı və ya dürüst biri olduğunu onun sözlərinə görə yox, əməllərinə görə müəyyən etmək olur. Bu mövzuda Həşim Bəy Saqibin (1870-1931) aşağıda verdiyimiz beyti də uyğun bir misaldır:

Tapşursa, əmanət sana gər düşmən canın,
Canın gedə əldən, həzər et, etmə xəyanət [6, s. 438].

Beytdəki etik yanaşma ilə şair cəmiyyətdə sədaqətli şəxsiyyət obrazının inkişafına xidmət edir. "Əmanətə xəyanət olmaz" kimi əxlaqi dəyərimizin qəzələ daxil edilməsi qəzəlin ifadə imkanlarının genişlənməsinə və ədəbi dilin xalq dili ilə qarışdığına bariz nümunədir. Bu beyt sübut edir ki, qəzəl forması ilə əxlaqi, sosial və insani məsələləri də poetik dillə ifadə etmək olar.

Nəticə

Belə bir ümumiləşmə edərək, deyə bilərik ki, XX əsrdə qəzəl janrı yalnız altı əsr əvvələ aid bir forma olaraq qalmadı, bu janr həm də dövrün və xalqın ruhunu ifadə edən poetik bir vasitəyə çevrildi. XX əsrin əvvəllərində yazılmış qəzəllərin ənənəvi qəzəldən fərqli olaraq ictimai-siyasi reallıqların təsirinə məruz qaldığı açıq-aşkar müşahidə olunur. Belə ki, ənənəvi qəzəldəki sevgi artıq ünvanını dəyişmiş, bu motiv yalnız romantik duyğuları deyil, vətənə, xalqa, azad həyata ünvanlanmış daha real münasibətləri ifadə etməyə başlamışdı. Bu gün qəzəllərdə ifadə edilən sevgi fəlsəfəsi daha çox müasir səviyyədə lakin zəngin klassik forma içində ifadə edilir. Qəzəllərdə

bədii satira və modernizmin ustalıqla əlaqələndirilməsi də sosial maarifçilik və yenilik ruhunun yüksəlməsinə səbəb olur. Bundan başqa, XX əsr qəzəllərində lirika fəlsəfi və psixoloji məqamların ifadə vasitəsinə çevrilir. Qəzəlin dilinin sadələşdirilməsi və danışiq dilinə yaxınlaşması, xalq deyimləri və atalar sözlərindən istifadə edilməsi poetik janra milli ruh qataraq zamana uyğun şəkildə funksional və mənəvi dəyərini qoruyub saxlamasına imkan verir. Deməli, ənənəvi üsul ilə müasirliyin qovuşması bu dövr qəzəllərinin əsas poetik nailiyyətidir, desək, yanlışmırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bəydili C.* Atalar sözü. Bakı: Öndər, 1981, 264 s.
2. *Buzovnalı A.* Əsərləri / Tərtibçi: K.Bağirova. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 324 s.
3. *Xəyal S.* Bakı rüzgarının küləkləri. Bakı: MBM, 2011, 128 s.
4. *Rəmzi C.* Deyilən söz yadigardır. Bakı: Yazıçı, 1987, 350 s.
5. *Rüstəm S.* Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 262 s.
6. *Saqib H.B.* Divan. Bakı: Nurlar, 2009, 637 s.
7. *Vahid Ə.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 469 s.
8. *Yusif M.A.* Qəzəllər. Bakı: MBM, 2012, 124 s.

Redaksiyaya daxil olub 10.05.2025

UOT 81

Ü.Z.Xəlilli

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
ulkerxelilli@gmail.com

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.011>

AZƏRBAYCAN DİLİNİN “İNSANIN EMOSİONAL VƏZİYYƏTİ” FRAZEOSEMANTİK SAHƏSİNDƏ “HƏYƏCAN / NARAHATLIQ”

Açar sözlər: frazeosemantik sahə, emosional vəziyyət, nüvə, periferiya, variantlılıq

Məqalədə dilimizdə narahatlıq və həyəcan ifadə edən frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətləri sahə nəzəriyyəsi fonunda araşdırılmış, bu mənfi emosiyalar frazeosemantik sahə daxilində nəzərdən keçirilmişdir. Tərkibcə müxtəlif olan sabit söz birləşmələrinin eyni emosional vəziyyətin ifadəsinə xidmət etməsi onların sistemli şəkildə tədqiq olunmasına imkan verir.

Həyəcan və narahatlığın orqanizmdə səbəb olduğu dəyişikliklər, təzahür şəkilləri və ifadə imkanları diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Belə ki, müsbət emosiyalardan fərqli olaraq, mənfi hisslər orqanizmin fəaliyyətini zəiflədir, onu passivliyə sövq edir. Bu da frazeoloji vahidlərin semantikasında öz əksini tapır.

Məqalədə həmçinin “həyəcan/narahatlıq” altsahəsinin strukturu müəyyənləşdirilmiş, nüvə və periferiya zonaları fərqləndirilmiş, hər bir zonanın özünəməxsus xüsusiyyətləri və təşkil olunduğu frazeoloji vahidlər dəqiqləşdirilmişdir. Əgər sahənin nüvə zonası üçün inteqral semalı birləşmələr xarakterikdirsə, periferiya zonasında diferensial semalı vahidlər fərqlənir.

Həmçinin haqqında danışılan sahədə frazeoloji vahidlərin müxtəlif variantlarına nəzər salınmış, variant yaratma üsulları nəzərdən keçirilmişdir.

У.З.Халилли

«ВОЛНЕНИЕ / БЕСПОКОЙСТВО» В ФРАЗЕОСЕМАНТИЧЕСКОМ ПОЛЕ «ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЧЕЛОВЕКА» АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: фразеосемантическое поле, эмоциональное состояние, ядро, периферия, вариантность

В статье на фоне теории поля исследованы особенности фразеологизмов, выражающих тревогу и волнение в нашем языке, и эти негативные эмоции рассмотрены в рамках фразеосемантического поля. Тот факт, что устойчивые словосочетания, различные по составу, служат для выражения одного и того же эмоционального состояния, позволяет изучать их систематически.

Акцентируется внимание на изменениях, проявлениях и возможностях выражения, вызванных возбуждением и тревогой в организме. Итак, в отличие от положительных эмоций, отрицательные чувства ослабляют активность организма и толкают его к пассивности. Это отражается на семантике фразеологизмов.

В статье также определена структура подполя «возбуждение/тревога», выделены центральная и периферийная зоны, указаны уникальные характеристики каждой зоны и фразеологические единицы, в которых она организована. Если зона ядра месторождения характеризуется единицами интегральной семы, то в периферийной зоне выделяют единицы дифференциальной семы.

Также в обсуждаемой области были рассмотрены разные варианты фразеологизмов, а также рассмотрены способы вариантообразования.

U.Z.Khalilli

"EXCITEMENT / ANXIETY" IN THE PHRASEOSEMANTIC FIELD OF "HUMAN'S EMOTIONAL STATE" OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Keywords: *phraseosemantic field, emotional state, core, periphery, variants*

In the article, the features of phraseological units expressing anxiety and excitement in our language were investigated against the background of the field theory, and these negative emotions were considered within the phraseosemantic field. The fact that fixed word combinations, which are different in composition, serve to express the same emotional state, allows them to be studied systematically.

The changes, manifestations and expression possibilities caused by excitement and anxiety in the body have been focused on. So, in contrast to positive emotions, negative feelings weaken the activity of the body and push it to passivity. This is reflected in the semantics of phraseological units.

The article also defines the structure of the "excitement/anxiety" subfield, distinguishes the core and peripheral zones, specifies the unique characteristics of each zone and the phraseological units in which it is organized. If the core zone of the field is characterized by integral schema units, in the peripheral zone differential schema units are distinguished.

Also different variants of phraseological units were considered in the discussed area, and variant creation methods were considered.

Həyəcan və narahatlıq hissləri “Mənfi emosional hallar” frazeosemantik sahəsinə daxildir. Narahatlıq nəticəsində hər hansı bir qıcıqlandırıcı sinir sisteminə təsir edir və bu, mənfi emosional vəziyyətin yaranmasına səbəb olur. Bu da, ilk növbədə, insanın nitqində, davranışında, jest və mimikalarında öz əksini tapır. “Biz ünsiyyətdə olduğumuz adamları hansı hisslər keçirdiklərini üz cizgilərindən, bədən hərəkətlərindən, səsindən aydın

duya bilirik. Adətən insanın razı və ya narazı olması, sevinc və kədər, narahatlığı, pərt olması, utanması, qorxması və s. onun üz cizgilərində, bədəninin ifadəli hərəkətlərində, eləcə də səsində əks olunur” [3, s.340].

Digər mənfi hisslər kimi, həyəcan və narahatlıq da orqanizmdə dəyişikliyə səbəb olur, həmçinin insan fəaliyyətinə mənfi təsir edir. “Astenik hisslər orqanizmin həyat fəaliyyətini zəiflədir, enerjisini azaldır” [1, s.162].

“İnsanın emosional vəziyyəti” frazeosemantik sahəsi üçün xarakterik olan əlamətlərin bəziləri həm də “həyəcan/narahatlıq” altsahəsinə də aiddir [4, s.57].

İntensivlik hər hansı bir emosional vəziyyətin təzahür dərəcəsini göstərir. Yəni emosiyalar zəif, orta və ya güclü şəkildə təzahür edə bilər. Haqqında danışdığımız altsahəsində də həyəcan və narahatlıq hissənin müxtəlif intensivlik dərəcələri müşahidə olunur. Məsələn, *başı-qulağı getmək*, *başı şişmək* “narahat olmaq, dəng olmaq” mənalarını bildirərək narahatlıq vəziyyətinin daha zəif intensivlik dərəcəsini bildirir. *İynə üstündə oturmaq* və ya *tikan üstündə oturmaq* vahidləri isə “çox narahat olmaq, nigaran qalmaq”, *bağrı çatlamaq* ifadəsi “bərk narahat olmaq, darıxmaq” mənalarını ifadə etməklə narahatlıq vəziyyətinin nisbətən güclü təzahür formalarını ifadə edir.

“Həyəcan/narahatlıq” sahəsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də *passivlikdir*. Yəni insanın həyəcanlı və ya narahat olduğunu bildirməsi ondan xüsusi şey tələb etmir. Jest və mimikalar onun bu vəziyyətdən xəbər verir. Məsələn, “narahat olmaq, vurnuxmaq” mənalarını ifadə edən *bir yerdə qərar tutmamaq* frazeoloji vahidi insanın narahat olduğundan xəbər verir. Bu, eyni zamanda özündə *idarə olunmazlıq* əlamətini ehtiva edir, yəni həyəcanlı və narahat vəziyyəti çox vaxt gizlətmək mümkün olmur, o, hansısa bir yolla özünü büruzə verir.

“Gözlənilməz hadisədən bərk təsirlənmək, həyəcanlanmaq” mənalarını bildirən *əli üzündə qalmaq* frazeoloji vahidində *müvəqqəti lokalizasiya* əlaməti özünü göstərir, yəni müəyyən zaman kəsiyindəki situasiyanı əks etdirir. *Qalmaq* feili “müəyyən müddət ərzində hər hansı bir vəziyyətdə olmaq” semasını daşıyır və frazeologizmin ifadə etdiyi mənanın müvəqqəti məhdudluğunu vurğulayır.

Dəyişkənlik əlaməti həmçinin “həyəcan/narahatlıq” altsahəsinə təşkil edən frazeoloji vahidlərdə müşahidə olunur. Məsələn, *öfkəyə dönmək* vahidi “rəngi ağarmaq, qorxudan, həyəcandan və s.-dən rəngi saralmaq” mənalarını bildirməklə “qorxu” və “həyəcan/narahatlıq” sahələrinin sərhədində yerləşir. Yəni bu sabit söz birləşməsi məna etibarilə bir vəziyyətdən digərinə keçidi ifadə edir. *Dönmək* feilindən məhz bu dəyişkənliyi verbalizasiya etmək üçün istifadə edilmişdir.

Məlumdur ki, istənilən emosional vəziyyət ekstralingvistik amillərlə müşayiət olunur və müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. “Həyəcan/narahatlıq” altsahəsini təşkil edən frazeoloji vahidlərin də bir sıra təzahür formaları var. Onlara nəzər salaq:

1) Səbəbsiz yerə özünə problem yaratmaq və bunun səbəb olduğu narahatlıq-həyəcan hissi: *ağrımayan başa dəsmal bağlamaq, özünü işə salmaq, isti yerini soyuq eləmək, ağrımaz başına buz bağlamaq və s.* Bu tip birləşmələrdə arzu olunmayan iş qoşulmaq, heç nədən özünü bəlaya salmaq nəticəsində yaranan narahatlıq və həyəcan hissi ifadə olunur. Yəni narahatlıq və həyəcan hissində kənar amillərlə yanaşı, insanın özü də səbəb ola bilər.

2) Narahatlıq və həyəcan hissində səbəb olduğu özünə yer tapa bilməmək vəziyyəti: *bir yerdə qərar tutmamaq, canı yanında qalmaq, ürəyi yanında olmaq, iynə üstündə oturmaq, tikan üstündə oturmaq, göz üstündə oturmaq və s.* Narahatlıq və həyəcan hissi insanı gərgin vəziyyətə salır, sanki onu ətrafdan təcrid edir.

3) Narahatlıq və həyəcan hissində səbəb olduğu çıxılmazlıq vəziyyəti: *ağzı dalana dirənmək, Allahın ümidinə qalmaq və s.* İnsanın düşdüyü çətin və ağır vəziyyət, həll edə bilmədiyi problem onda narahatlıq və həyəcan yaradır.

4) Əzab-əziyyət fonunda təzahür edən narahatlıq və həyəcan hissi: *əzab çəkmək, dərd-sər çəkmək, iztirab çəkmək, fikir götürmək, iztirab keçirmək və s.* Narahatlıq və həyəcan hissi həmçinin insanın daxili iztirab çəkməsinə səbəb olur. Bu xüsusiyyət birbaşa beyin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Belə birləşmələrdə narahatlıq və həyəcan hissində idraka təsiri öz əksini tapmışdır.

5) Narahatlıq və həyəcan hissində ürək fəaliyyətinə təsiri: *ürəyinə dağ-dağa düşmək, ürəyinə dağ-dağalar gətirmək, ürəyi parça-parça olmaq, ürəyi od tutub yanmaq, ürəyindən daş asılmaq, ürəyi qan ağlamaq, ürəyi üstündə durmamaq, ürəyi yerindən oynamaq, ürəyi partlamaq, ürəyi çatlamaq, ürəyi dağ-dağaya dönmək, bağı çatlamaq, ürəyi partlamaq və s.* Bu tipli vahidlərdə narahatlıq və həyəcan ürək fəaliyyətindəki dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Bu da haqqında danışılan emosional vəziyyətin birbaşa ürəklə əlaqəli olmasından irəli gəlir.

6) Qorxu fonunda narahatlıq və həyəcan keçirmək: *əndişəyə düşmək, canına qorxu düşmək, həyəcan keçirmək, ayağının birini götürüb birini qoymaq, beynində şimşək çaxmaq, təşvişə düşmək, tələş keçirmək və s.* Bəzi birləşmələrdə qorxu və narahatlıq-həyəcan hissələrini ayırd etmək çətinlik yaradır. Belə ki, bu vahidlərdə bəhs edilən hissələr paralel şəkildə təzahür edir, yəni həyəcan və narahatlıq qorxu ilə müşayiət olunur.

“Həyəcan/narahatlıq” altsahəsinin strukturunu nəzərdən keçirək. Bu sahə də nüvə və periferiya zonalarından ibarətdir. “Struktur baxımından sahə adətən nüvədən (bəzən bir neçə nüvə qrupundan) ibarət olur – bunlar, bir

qayda olaraq, ümumi kateqorial-qrammatik mənə daşıyan sinonim vahidlərdir – və periferiyadan, hansı ki fərqli semantik-qrammatik statusa malik və ya fərqli mənə həcmində sahib vahidlərdən ibarətdir” [5, s.179].

Sahənin mərkəzində “narahat olmaq”, “həyəcanlı olmaq” arxisemaları ilə birləşən stativ xarakterli frazeoloji vahidlər dayanır. *Həyəcan keçirmək, tələş keçirmək, təşvişə düşmək, həyəcana gəlmək, əndişəyə düşmək* və s. kimi sabit söz birləşmələri sahə üçün xarakterik olan inteqral sema ilə birləşdiyindən sahənin nüvə-mərkəz zonasını təşkil edir. Bu vahidlər sahənin birbaşa ifadəçisidir və onu üçün xarakterik olan əsas cəhətləri özündə saxlayır.

Yaxın periferiya zonası dinamikliyi və intensivliyi ilə nüvə-mərkəz zonasından fərqlənir. Bu zonanı təşkil edən vahidlər haqqında danışılan emosional halın yüksək dinamikasını və intensivlik dərəcəsini əks etdirir, “çox həyəcanlanmaq”, “çox narahat olmaq”, “həyəcan və narahatlığın yüksək səviyyəsini yaşamaq” semaları ilə birləşir. *Ağlaşma qurmaq (açmaq), ağrımayan başına dəsmal bağlamaq, iynə üstündə oturmaq* və s. tipli frazeoloji vahidlər narahatlıq və həyəcan hissinin yüksək təzahür dərəcəsini göstərdikləri üçün məhz sahənin yaxın periferiyasına aid edilir.

Uzaq periferiya zonasında isə “kiminsə həyəcanlanmasına və ya narahatlığına səbəb olmaq”, “kimisə həyəcanlandırmaq və ya narahat etmək” diferensial semaları ilə birləşən frazeoloji vahidlərdir. *Qır-saqqız olub yapışmaq, əndişəyə salmaq, təşvişə salmaq, nigaran qoymaq, içinə od salmaq, nalı oda qoymaq* və s. kimi frazeoloji vahidlər uzaq periferiya zonasının tələblərinə cavab verir.

Polisemiya xüsusiyyətlərinə malik olan söz birləşmələri də “həyəcan/narahatlıq” altsahəsinin uzaq periferiya zonasına aid edilir. Belə ki, bu tipli vahidlər həm eyni frazeosematik sahə daxilində, həm də digər frazeosemantik sahələr arasında ortaqlıq təşkil edir, yəni bir neçə sahənin uzaq periferiyasına aid edilir. Məsələn, *bağrı çatlamaq* frazeoloji vahidi “infarkt olmaq, ölmək” mənalarını ifadə edərək “İnsanın fiziki vəziyyəti” frazeosemantik sahəsinin periferiya zonasına aid edilir. Bu birləşmə həmçinin “bərk narahatlıq keçirmək, darıxmaq” mənalarını bildirməklə “həyəcan/narahatlıq” altsahəsinin periferiyasına daxildir [2, s.34].

“Həyəcan/narahatlıq” altsahəsinin sərhədini dəqiq müəyyən etmək bir qədər çətinidir. Çünki bu sahəyə daxil olan və sahənin periferiya zonasını təşkil edən vahidlər bəzən “qorxu” və ya “kədər” altsahələrinə də aid olur. Yəni frazeoloji vahidin ifadə etdiyi mənə onu bir neçə sahəyə daxil etmək üçün əsas verir. Məsələn, *canına qorxu düşmək* ifadəsi “bərk qorxmaq, həyəcanlanmaq, narahat olmaq” mənalarını ifadə edir. Bu səbəbdən onu həm “qorxu”, həm də “həyəcan/narahatlıq” sahələrinin periferiyasına aid edə bilərik. Və ya *ağlaşma qurmaq (açmaq)* vahidi bir tərəfdən “bərk narahatlıq

keçirmək” mənasını ifadə edirsə, digər tərəfdən “birlikdə ağlamaq” mənasını bildirir. Beləliklə, *ağlaşma qurmaq (açmaq)* frazeoloji birləşməsini həm “həyəcan/narahatlıq”, həm də “kədər/qəm/qüssə” altsahəsinin periferiya zonasındadır.

“Həyəcan/narahatlıq” altsahəsini təşkil edən vahidlər variantlılıq sayəsində sahəni daha da genişləndirir və zənginləşdirir. Sahədə variantlılığın müxtəlif növləri müşahidə olunur.

Komponent variantlılığı digər sahələrdə olduğu kimi, burada da ən geniş yayılmış variantlılıq növüdür. Yəni vahidi təşkil edən komponentlərdən biri onunla yaxın mənalı və eyni mənə qrupunda başqa bir komponentlə əvəz olunur. Beləliklə, mövcud frazeoloji vahidin yeni bir variantı yaranır. *Ağlaşma qurmaq – ağlaşma açmaq, əndişəyə düşmək – təşvişə düşmək, əndişəyə salmaq – təşvişə salmaq, tikan üstündə oturmaq – iynə üstündə oturmaq – köz üstündə oturmaq, həyəcan keçirmək – tələş keçirmək və s.* frazeoloji vahidlərində məhz komponent variantlılığı müşahidə olunur. Göründüyü kimi, mövcud olan vahidin həm ilk, həm son, eyni zamanda həm isim, həm də feil olan komponenti əvəzlənə bilər.

Əl-ayağı yerdən üzülmək – ayağı yerdən üzülmək, baş-beyin aparmaq – baş aparmaq kimi frazeoloji vahidlərdə isə variantlılıq komponentin kəmiyyətə dəyişməsi hesabına yaranmışdır. Yeni komponent vahidin fərqli variantının yaranmasına səbəb olsa da, onun mənasında hər hansı bir dəyişiklik yaratmamışdır. Eyni zamanda sabit söz birləşməsinin tərkibinə əlavə olunan yeni söz mövcud sözlə yaxın mənalıdır və ya onunla eyni mənə qrupuna daxildir.

Nəticə

Beləliklə, “İnsanın emosional vəziyyəti: Mənfi emosional hallar” frazeosemantik sahəsinə daxil olan “həyəcan/narahatlıq” altsahəsi müxtəlif frazeoloji vahidlərdən ibarətdir. Bu frazeoloji vahidlər sahənin əsas xüsusiyyətlərini ifadə edir və fərqli təzahür şəkillərinə malikdir. Tərkibcə müxtəlif olan birləşmələr eyni mənə ətrafında birləşərək sahə əmələ gətirir.

Həyəcan və narahatlıq insan orqanizmində mənfi dəyişikliklərə səbəb olur. Bu hal həmçinin frazeoloji vahidlərin semantikasında öz əksini tapır. İnsanın emosional vəziyyətini bildirən vahidlərdə ekstralingvistik amillər mühüm rol oynayır. Sahə nəzəriyyəsinin frazeologiyaya tətbiqi yeni tədqiqat imkanları yaradır. Belə ki, frazeologiya daha sistemli şəkildə tədqiq olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-Çap, 2006, 620 s.

2. *Məhərrəmli Q., İsmayılov R.* Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altın kitab, 2018, 287 s.
3. *Seyidov S., Həmzəyev M.* Psixologiya: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2007, 650 s.
4. *Синельникова И.И.* Эмотивные фразеологизмы французского языка в полевом аспекте: Монография. Белгород, 2013, 188 с.
5. *Эмирова А.М.* Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении: Монография. Симферополь, 2020, 228 с.

Redaksiyaya daxil olub 09.05.2025

UOT 81

R.H.Karimova

Nakhchivan State University
rugiyyakarimli@ndu.edu.az

THE ROLE OF IDIOMS IN DAILY COMMUNICATION: INFORMAL SPEECH AND SOCIAL INTERACTION

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.013>

Keywords: *idioms, informal speech, conversation management, pragmatics, social interaction*

Idiomatic expressions play a crucial role in informal discourse, functioning not merely as stylistic embellishments but as linguistically and cognitively efficient tools for conveying meaning. Within the framework of cognitive linguistics, idioms are understood as realizations of conceptual metaphors and image schemas rooted in embodied human cognition. These structures, shaped by sensory and perceptual experiences, allow abstract ideas to be conceptualized in more tangible, physical terms. Figurative language enables speakers to express complex ideas compactly and in culturally resonant ways. Pragmatically, idioms signal shared cultural knowledge and social affiliation, helping speakers navigate implicit meanings, establish rapport, and manage interpersonal communication. Expressions like "hit the nail on the head" or "barking up the wrong tree" convey precision or misjudgment efficiently while invoking familiar social scripts. This article investigates the pragmatic functions of idioms in everyday English, analyzing their use in peer conversations, digital interactions, and informal interviews. The findings highlight idioms' role in shaping conversational coherence, tone, and social alignment, offering insights into communicative competence, especially in multicultural contexts.

R.H.Kərimova

İDİOMLARIN GÜNDƏLİK ÜNSİYYƏTDƏ ROLU: QEYRİ-RƏSMİ NİTQ VƏ SOSIAL QARŞILIQLI ƏLAQƏ

Açar sözlər: *idiomlar, qeyri-rəsmi nitq, söhbətin idarə olunması, pragmatika, sosial qarşılıqlı əlaqə*

İdiomatik ifadələr qeyri-rəsmi ünsiyyətdə mühüm rol oynayır, təkcə üslubi bəzək vasitələri kimi deyil, həm də mənanın çatdırılmasında dil baxımından və idrak cəhətdən səmərəli alətlər kimi çıxış edir. Kognitiv dilçilik çərçivəsində idiomlar insanın bədənə əsaslanan təcrübələrinə söykənən konseptual metaforaların və təsviri sxemlərin dil vasitəsilə ifadəsi kimi başa düşülür. Hissiyat və qavrayış təcrübəsi ilə formalaşan bu strukturlar abstrakt anlayışların daha konkret, fiziki və

məkan yönli şəkildə qavranmasına imkan verir. Məcəzi dil mürəkkəb ideyaların yığcam və mədəni baxımdan məna dolu formada ifadəsini mümkün edir. Praqmatik baxımdan idiomlar ortağ mədəni bilik və sosial mənsubiyyətin göstəricisi kimi çıxış edərək, danışanlara üstüörtülü mənalari anlamağa, qarşılıqlı anlaşma qurmağa və ünsiyyəti daha effektiv şəkildə idarə etməyə kömək edir. "Məsələnin düz üstünə getmək" və ya "yanlış ünvanlamaq" kimi ifadələr tanış sosial ssenarilər vasitəsilə dəqiqlik və ya yanlış yanaşma kimi mənalari qısa və aydın şəkildə çatdırır. Məqalədə gündəlik ingilis dilində idiomların praqmatik funksiyaları araşdırılır, xüsusilə bərabərlərin ünsiyyəti, rəqəmsal yazışmalar və qeyri-rəsmi müsahibələr kimi təbii kontekstlərdə istifadə nümunələri təhlil olunur. Tədqiqat nəticələri idiomların nitqin əlaqəliliyi, tonu və sosial uyğunluğun formalaşmasındakı rolunu vurğulayır və multikultural kontekstlərdə kommunikativ kompetensiyanın anlaşılmasına töhfə verir.

Р.Г.Каримова

РОЛЬ ИДИОМ В ПОВСЕДНЕВНОЙ КОММУНИКАЦИИ: НЕОФИЦИАЛЬНАЯ РЕЧЬ И СОЦИАЛЬНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

Ключевые слова: идиомы, неофициальная речь, управление разговором, прагматика, социальное взаимодействие

Идиоматические выражения играют ключевую роль в неформальной речи, выступая не просто как стилистические украшения, но как лингвистически и когнитивно эффективные средства передачи смысла. В рамках когнитивной лингвистики идиомы рассматриваются как проявления концептуальных метафор и образных схем, укоренённых в воплощённом человеческом восприятии. Эти структуры, формируемые сенсорным и перцептивным опытом, позволяют концептуализировать абстрактные идеи в более осязаемой и физической форме. Фигуральный язык даёт возможность лаконично и культурно значимо выражать сложные мысли. С прагматической точки зрения идиомы сигнализируют о наличии общего культурного фона и социальной принадлежности, помогая собеседникам распознавать скрытые смыслы, устанавливая контакт и управлять межличностной коммуникацией. Выражения вроде «попасть в точку» или «адресовать не по адресу» эффективно передают точность или ошибочность суждений, опираясь на знакомые социальные сценарии. В статье исследуются прагматические функции идиом в повседневном английском языке на примере общения между сверстниками, цифровой переписки и неформальных интервью. Полученные данные подчёркивают значение идиом в формировании связности, тона и социального взаимодействия в речи, предлагая ценные наблюдения о коммуникативной компетентности, особенно в мультикультурной среде.

Introduction. Idiomatic expressions occupy a fundamental role in informal discourse, serving not merely as decorative linguistic elements but as essential tools for pragmatic and cognitive efficiency. From a cognitive

linguistic perspective, idioms reflect entrenched conceptual metaphors and image schemas that structure human thought and communication [5]. Their figurative meanings are often grounded in embodied experience, allowing speakers to efficiently encode complex conceptual content in a condensed and culturally salient form. Pragmatically, idioms function as markers of shared knowledge and in-group membership, facilitating not only the transmission of propositional meaning but also the management of interpersonal relations and conversational implicature (Grice, 1975; Sperber & Wilson, 1986). For example, expressions such as “hit the nail on the head” or “barking up the wrong tree” operate as cognitively economical speech acts that signal precision or misdirection, respectively, while also indexing shared social scripts. As noted by Gibbs, the figurative nature of idioms enhances both their communicative appeal and memorability, making them powerful instruments for encoding affect, stance, and perspective within spontaneous speech [3, p.43].

In everyday communication, idioms serve several essential roles. They help tone down criticism, introduce humor, or signal agreement and understanding. They function not only as colorful additions to language but also as strategic tools in managing conversations and building social relationships. Idioms can soften commands, mitigate face-threatening acts, and help speakers express subtle attitudes or emotions that might be difficult to convey directly. Expressions such as “we’re in the same boat” or “a piece of cake” do more than convey information – they foster emotional connection and a sense of familiarity. Idioms are also widespread in digital spaces, where users frequently incorporate them into captions, chat messages, and social media memes, demonstrating their adaptability to modern discourse [6, p.14].

Despite their usefulness, idioms often present challenges to language learners or non-native speakers. Because these expressions rely heavily on figurative meaning and cultural context, unfamiliar listeners may misinterpret or fail to grasp their intent. However, once understood, idioms enhance fluency and make language more engaging. They also offer access to deeper layers of meaning within a conversation.

This paper approaches idioms not just as fixed linguistic units but as pragmatic tools that contribute to conversation management. It further explores how idioms are integrated into spontaneous speech and how they evolve to align with the needs of contemporary speakers [3, p.51].

Informal conversations in English are densely populated with idiomatic expressions that fulfill social and communicative functions. When someone says another person is “beating around the bush,” the phrase implies a deliberate avoidance of a direct answer, often to maintain

politeness or soften a sensitive subject. Idioms like “hit the sack” or “call it a day” substitute longer explanations with familiar imagery, making exchanges quicker and more personable [1, p.67].

Another example is “under the weather,” which indirectly communicates illness without sounding abrupt or clinical. Idioms like this allow speakers to express themselves more delicately, reflecting the speaker’s intent while preserving social ease. These forms are especially valuable in informal interactions where preserving harmony is key. Their usage is prominent in familial dialogues, workplace banter, and peer-to-peer communication.

In addition to long-established idioms, newer ones continually emerge to reflect current cultural contexts. Digital-era expressions such as “ghosting” or “binge-watch” have transitioned from niche internet slang to recognized idiomatic expressions. This process illustrates the dynamic nature of idioms as they adapt to novel communication settings and behavioral trends [2, p.410].

Group identity is often reinforced through shared idiomatic language. For example, when teenagers use expressions like “spill the tea” or “lowkey,” they demonstrate insider knowledge, shaping social belonging. These expressions may not always be transparent to outsiders, but they solidify communal ties and function as subtle social codes.

Furthermore, idioms stand out due to their vivid metaphors, which contribute to their memorability and appeal. Since these phrases often paint mental pictures or evoke emotions, they are easier to recall and more enjoyable to use than literal alternatives. Idioms such as “break the ice” or “let the cat out of the bag” deliver imagery that deepens the impact of the message while keeping the tone light [4, p.32].

Overall, idioms are instrumental in organizing thought, maintaining conversational flow, and reinforcing cultural or interpersonal bonds. They make informal speech more relatable and emotionally expressive, anchoring daily interactions in shared linguistic experience.

Research Methods. This research employs a qualitative methodology based on discourse analysis and participant observation. Data was gathered from naturally occurring conversations among English speakers, supplemented by content from social media dialogues and informal interviews. The collected idioms were categorized by function and frequency of usage. Contextual interpretation was applied to determine pragmatic effects and communicative goals. Analysis focused on idioms within informal discourse settings, paying special attention to their roles in conversation management, emotional expression, and interpersonal rapport.

The study prioritizes authentic usage over constructed examples to reflect genuine speech patterns and interactions

Materials and Discussions. This section explores selected English idioms frequently used in informal contexts, illustrating their pragmatic functions. The discussion is organized into thematic categories: conversational management, emotional expression, relational dynamics, and digital communication. Real-life usage examples are provided to contextualize idioms within authentic discourse. Informal English conversations are rich with idiomatic expressions that serve varied pragmatic purposes. The idiom “beat around the bush,” for example, is commonly used to avoid direct confrontation or uncomfortable truths. In such contexts, idioms help manage the emotional tone and relational dynamics of discourse [1, p.274]. Likewise, “hit the sack” is used to indicate going to bed, offering an efficient and culturally familiar alternative to literal phrasing [6, p.58].

1. Idioms in Conversational Management. Idioms often help structure conversations. Phrases such as “let’s get the ball rolling” or “to make a long story short” serve as transitional or introductory elements that help organize thought and guide dialogue.

- **“Let’s get the ball rolling”** is frequently used at the beginning of conversations, especially during group discussions or collaborative exchanges. It initiates action in a light, friendly tone.

- **“Cut to the chase”** is used to focus on the main point of a conversation. It is a polite yet efficient way of avoiding unnecessary details.

- **“At the end of the day”** introduces a summary or conclusion, signaling that the speaker is wrapping up a thought.

These idioms assist in maintaining the rhythm and clarity of conversation, especially in fast-paced or multitopic discussions.

2. Idioms for Emotional Expression. Idioms are powerful tools for conveying emotions indirectly. They can soften the tone, add humor, or dramatize feelings.

- **“Over the moon”** expresses extreme happiness: “She was over the moon when she got the job.”

- **“Fed up with”** indicates annoyance or frustration: “I’m fed up with the constant noise.”

- **“Down in the dumps”** is a gentle way of describing sadness or melancholy.

Using idioms for emotional expression adds subtlety and humanizes speech. Speakers often prefer idioms to direct statements when dealing with sensitive topics.

3. Idioms and Social Relationships. In social interaction, idioms establish shared understanding and solidarity. Common phrases foster a sense of group identity and intimacy.

- **“Hit it off”** means to get along well with someone quickly: “They hit it off the first time they met.”
- **“Break the ice”** refers to reducing initial tension in an interaction.
- **“On the same wavelength”** conveys mutual understanding or agreement.

Such idioms are especially prevalent in peer-to-peer communication and serve to create rapport, ease tension, and affirm social bonds.

4. Idioms in Conflict and Criticism. Idioms are also used to mitigate negative evaluations or critique in an indirect manner.

- **“Throw someone under the bus”** implies blaming someone to save oneself, often used in workplace gossip or informal complaint.
- **“Let sleeping dogs lie”** suggests avoiding confrontation by not revisiting old issues.
- **“Call a spade a spade”** signals blunt honesty, sometimes used to preface criticism.

These idioms help speakers balance assertiveness with politeness, avoiding direct conflict.

5. Idioms in Digital Communication In texts, chats, or social media, idioms retain their role but are often shortened or adapted.

- **“Spill the tea”** (a variation of “spill the beans”) is popular in online communities, particularly among younger speakers.
- **“Throw shade”** refers to making subtle or humorous insults.
- **“Low-key” and “high-key”** are idiomatic modifiers expressing subtlety or intensity: “I’m low-key excited about the trip.”

These idioms show the adaptability of language in digital contexts and how idioms evolve to match emerging communication norms.

6. Contextual Variation in Idiom Use. The use of idioms is highly context-dependent. Age, social group, regional background, and conversational setting influence which idioms are used and how. For instance, younger speakers might say “I can’t even” to express exasperation, while older speakers might use “I’ve had it up to here.” Both convey frustration but reflect generational variation. Similarly, idioms used in urban environments differ from those in rural areas. For example, “all hat and no cattle” is more common in rural American speech, meaning someone who talks big but lacks substance.

7. Pragmatic Nuances and Indirectness. Many idioms help speakers express something indirectly, either to maintain politeness or to avoid uncomfortable truths.

- **“Bite the bullet”** means to endure a painful situation.
- **“Kick the bucket”** euphemistically refers to death.
- **“Not my cup of tea”** politely expresses disinterest or disagreement.

Such expressions soften the impact of statements and preserve social harmony.

8. Idioms in Humor and Storytelling. Idioms add flavor and wit to anecdotes and jokes. They are central to storytelling in informal contexts.

- **“Once in a blue moon”** adds drama or rarity to an event.
- **“The icing on the cake”** conveys a final, often ironic, twist.
- **“Caught red-handed”** adds suspense and humor to stories involving rule-breaking.

Their vivid imagery and concise structure make idioms particularly effective in oral narratives.

9. Challenges for Non-native Speakers. While idioms enhance speech, they can confuse learners. For example, a literal interpretation of “kick the bucket” leads to misunderstanding.

Strategies to address this include:

- Teaching idioms in context
- Using visual or situational examples
- Encouraging learners to observe idioms in media

Familiarity with idioms greatly improves fluency and native-like expression in English.

10. Summary of Key Idiomatic Functions. The discussed idioms demonstrate the multiple roles idiomatic expressions play in informal English. They:

- Manage and organize conversations
- Express feelings and attitudes
- Reinforce social connections
- Indirectly address sensitive issues
- Adapt to new communication environments

The following section will delve into the broader implications of these findings.

Informal English conversations are rich with idiomatic expressions that serve varied pragmatic purposes. The idiom “beat around the bush,” for example, is commonly used to avoid direct confrontation or uncomfortable truths. In such contexts, idioms help manage the emotional tone and relational dynamics of discourse [1, p.274]. Likewise, “hit the sack” is used to indicate going to bed, offering an efficient and culturally familiar alternative to literal phrasing [6, p.58].

Another frequent idiom, “under the weather,” allows speakers to describe illness without graphic detail, thus promoting tact in interaction.

These phrases simplify communication while enriching its expressiveness [3, p.52]. Informal settings such as family discussions, peer chats, or workplace banter are especially fertile ground for idiomatic use.

In addition to idioms with long historical usage, modern expressions such as “ghosting” or “binge-watch” have entered informal speech as idiomatic constructions. They are rooted in digital culture and reflect changing communication habits. This demonstrates the idiom's ability to evolve, adapt, and remain socially relevant [4, p.191].

Idioms are also markers of group identity and insider status. Their usage signals shared experiences and linguistic norms within communities. For instance, teenagers using “that’s cap” (meaning “that’s a lie”) are not only conveying disbelief but also aligning with a subcultural lexicon [8, p.137].

Interestingly, the emotional resonance of idioms supports cognitive processing and retention. Because they are often metaphorical and vivid, idioms are remembered more easily than literal expressions. This cognitive benefit is another reason for their persistence in informal speech [3, p.107; 9, p.147].

Overall, idioms in informal English perform crucial communicative roles. They manage conversation flow, express identity, and maintain politeness while adding depth to expression. Their dynamic and context-sensitive nature ensures that idioms remain a vital part of the linguistic repertoire in everyday social interaction [2, p.267].

Findings and conclusion. The analysis reveals that idiomatic expressions are not mere stylistic embellishments but serve as functional tools in informal conversation. They enhance interpersonal communication by enabling speakers to convey attitudes, emotions, and intentions more subtly and efficiently than literal language often allows. For instance, when speakers use idioms like “pulling someone’s leg” or “hit the roof,” they imply emotional states or social attitudes without stating them directly. This allows for nuance, understatement, or playfulness that literal statements may lack.

Idioms also function as conversational shortcuts. Rather than elaborating on a concept, a speaker might use an idiom to encapsulate an entire scenario or feeling. Phrases like “bite the bullet” or “jump the gun” convey urgency, hesitation, or premature action in ways that are immediately understandable to proficient users of the language. These idiomatic expressions can thus regulate the pace of conversation, signaling turns, shifts in tone, or emotional cues [8, p.41].

Additionally, the study confirms that idioms play an important role in managing the dynamics of social interaction. They help speakers to align

with their conversational partners or distance themselves when necessary. A well-placed idiom can express empathy, criticism, or encouragement without disrupting the conversational flow. For example, saying “don’t cry over spilled milk” may serve to soothe someone, while also subtly suggesting they move on from a mistake.

The findings also highlight the role of idioms in signaling group identity. Idiomatic choices often reflect age, regional background, occupation, or subcultural belonging. A teenager saying “that’s fire” or a professional saying “back to the drawing board” are both selecting idioms appropriate to their social environment. These choices contribute to identity performance and group cohesion [3, p.129].

A striking observation is the fluid nature of idiom usage across digital platforms. In online spaces, idioms are adapted, shortened, or recontextualized. For instance, “spill the tea” has taken on new life as a meme and social commentary tool, while traditional idioms like “the elephant in the room” are frequently used in political or social critique posts on platforms like Twitter. These uses demonstrate the enduring adaptability and cultural resonance of idiomatic speech [2, p.413].

In conclusion, idioms play a multi-dimensional role in informal communication. They help speakers convey layered meanings, manage interpersonal relationships, and adapt to new communicative environments. Their figurative nature offers expressiveness, emotional depth, and cultural alignment, all of which are key to effective and socially nuanced communication. Moreover, idioms are often acquired and used unconsciously, becoming an integral part of the speaker’s communicative repertoire.

While they can be challenging for language learners, the mastery of idioms can significantly improve fluency and cultural competence. Therefore, idioms should be viewed not just as a colorful aspect of language but as essential components of linguistic pragmatics. They shape how speakers express themselves, interpret others, and engage socially within both familiar and evolving contexts [9, p.195].

LITERATURE

1. *Carter R. & McCarthy M.* Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide. Cambridge University Press, 2006, 973 p.
2. *Crystal D.* The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press, 2003, 582 p.
3. *Gibbs R.W.* The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. Cambridge University Press, 1994, 540 p.

4. Kovecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford University Press, 2010, 400 p.
5. Lakoff G. & Johnson, M. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, 1980, 308 p.
6. Moon R. *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach*. Oxford University Press, 1998, 348 p.
7. Sperber D. & Wilson D. *Relevance: Communication and Cognition*. Harvard University Press, 1986, 338 p.
8. Wray A. *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge University Press, 2002, 348 p.
9. Yule G. *The Study of Language*. Cambridge University Press, 2020, 256 p.

Redaksiyaya daxil olub 10.05.2025

UOT 372.8:811.111

D.A.Kərimova

Sumqayıt Dövlət Universiteti
dilara.karimova@sdu.edu.az

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNDƏ İSTİFADƏSİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.016>

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, qloballaşan dünya, toponimlər, ingilis dili, tərcümə*

Toponimika təkcə coğrafi adlar elmi deyil, həm də xalqın mədəni-tarixi yaddaşının mühüm elementidir. Şəhərlərin, çayların, dağların və digər coğrafi obyektlərin adları keçmişə aid məlumatları özündə saxlayır, mədəni xüsusiyyətləri, əhalinin etnik tərkibini və hətta siyasi hadisələri əks etdirir.

Bu hadisənin ən parlaq nümunələrindən biri azərbaycanlıların əsrlər boyu yaşadıkları, lakin hazırda Ermənistanın sərhədləri daxilində olan tarixi ərazisi olan Qərbi Azərbaycan bölgəsidir. 20-ci əsrdə azərbaycanlı əhalinin bu torpaqlardan kütləvi surətdə qovulmasından sonra, xüsusən 1987-1991-ci illərdə toponimlərdə kütləvi dəyişiklik baş verdi. Bu proses təkcə insanların fiziki qovulması ilə deyil, həm də varlığının tarixi izlərini silmək cəhdi ilə müşayiət olunurdu.

Bu məqalənin məqsədi Qərbi Azərbaycan toponimlərinin ingilis dilində istifadəsini təhlil etmək, əsas yanaşma və problemləri müəyyən etmək, elm, təhsil və media dairələrinə tövsiyələr verməkdir.

Д.А.Керимова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТОПОНИМОВ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, глобализированный мир, топонимы, английский язык, перевод*

Топонимика — это не только наука о географических названиях, но и важный элемент культурно-исторической памяти народа. Названия городов, рек, гор и других географических объектов содержат информацию о прошлом, отражают культурные особенности, этнический состав населения и даже политические события.

Одним из самых ярких примеров этого явления является регион Западный Азербайджан — историческая территория, где на протяжении веков проживали азербайджанцы, но которая в настоящее время находится в границах Армении. После массового изгнания азербайджанского населения с этих земель в XX веке, особенно в 1987-1991 годах, произошла масштабная смена топонимов.

Этот процесс сопровождался не только физическим изгнанием людей, но и попыткой стереть исторические следы их существования.

Целью данной статьи является анализ использования западноазербайджанских топонимов в английском языке, выявление ключевых подходов и проблем, а также предоставление рекомендаций научным, образовательным и медийным кругам.

D.A.Karimova

THE USE OF WESTERN AZERBAIJAN TOPONYMS IN ENGLISH

Keywords: *Western Azerbaijan, globalized world, toponyms, English language, translation*

Toponymy is not only the science of geographical names, but also an important element of the cultural and historical memory of the people. The names of cities, rivers, mountains and other geographical objects contain information about the past, reflect cultural features, the ethnic composition of the population and even political events.

One of the most striking examples of this phenomenon is the Western Azerbaijan region, a historical territory where Azerbaijanis lived for centuries, but which is currently within the borders of Armenia. After the mass expulsion of the Azerbaijani population from these lands in the 20th century, especially in 1987-1991, a massive change in toponyms occurred. This process was accompanied not only by the physical expulsion of people, but also by an attempt to erase historical traces of their existence.

The purpose of this article is to analyze the use of Western Azerbaijani toponyms in English, identify key approaches and problems, and provide recommendations to scientific, educational, and media circles.

Tarixən Azərbaycan Respublikasının qərbində olan ərazi olan Qərbi Azərbaycan hazırda Ermənistan Respublikasının tərkibində yerləşir. Bu bölgə daxilində Göyçə (Sevan gölü), Zəngəzur və İrəvan kimi əsas coğrafi obyektləri müəyyən etmək olar. Bu bölgələr uzun əsrlərə gedib çıxan dərin tarixi köklərə malikdir və təkcə Azərbaycanın deyil, həm də geniş Qafqaz regionunun mədəni və etnik kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayıb.

Qərbi Azərbaycan Qafqazı Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən və eyni zamanda İran və Rusiya arasında keçid halqası rolunu oynayan strateji əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Coğrafi cəhətdən region müxtəlif relyef, o cümlədən Zəngəzur və Qafqaz dağları kimi yüksək dağlıq ərazilər, həmçinin dərələrlə xarakterizə olunur ki, bu da onu təbii cəhətdən zəngin və mədəni müxtəlif edir. Bölgədəki ən mühüm təbii məkanlardan biri də dünyada Sevan kimi tanınan Göyçə gölüdür. Bu, Qafqazın ən böyük gölüdür ki, bu da təkcə mühüm təbiət məkanı deyil, həm də Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinin əsas elementidir. Ənənəvi olaraq

balıqçılıq və əkinçiliklə məşğul olan yerli azərbaycanlılar Göyçəni öz həyatlarının ayrılmaz hissəsi kimi qəbul etmişlər ki, bu da onların xalq mədəniyyətində, dilində və mifologiyasında öz əksini tapmışdır. Regionun digər mühüm su obyektləri kənd təsərrüfatında əsas rol oynayan Arpa və digər qolları kimi çaylardır.

Zəngəzur da öz növbəsində Qafqazı Asiyanın qalan hissəsi ilə birləşdirən mühüm strateji əlaqə rolunu oynayan dağ silsiləsi kimi çıxış edir. Bu, həm ticarət, həm də mədəni bir çox tarixi marşrutların mühüm hissəsi olan ərazidir. Bu gün Zəngəzur həm də Ermənistan və Azərbaycan arasında siyasi və mədəni mübahisə obyektidir [5, s.32].

Azərbaycanlılar Qərbi Azərbaycan ərazisində qədim zamanlardan başlayaraq əsrlər boyu məskunlaşmışlar ki, bunu bir çox arxeoloji tapıntılar və tarixi mənbələr də təsdiq edir. Bu torpaqlar XIX əsrin əvvəllərinə qədər müxtəlif Azərbaycan xanlıqlarının və dövlətlərinin tərkibində olub. Belə dövlətlərdən biri də müasir Qərbi Azərbaycana bitişik əraziləri əhatə edən Şirvan xanlığı, eləcə də müasir Azərbaycan və İran ərazisində mövcud olan Arran idi. Vaxt keçdikcə, 19-cu əsrin əvvəllərində bölgə Rusiya imperiyasına birləşdirildikdən sonra Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olsa da, bu ərazilərin Azərbaycan xalqı ilə tarixi əlaqəsi qalmışdır. Lakin 20-ci əsrin əvvəlləri ilə, xüsusən 1917-ci il inqilabı və Rusiya İmperiyasının dağılmasından sonra Qafqazın siyasi xəritəsində ciddi dəyişiklik baş verdi. 1920-ci illərdə bu ərazilərin Ermənistanla birləşdirilməsi və sonrakı 1980-1990-cı illərdə baş verən hadisələr bölgənin təkcə etnik tərkibində deyil, həm də mədəni kimliyində köklü dəyişikliklərə səbəb oldu.

Qərbi Azərbaycan ərazisində coğrafi obyektlərin adlarının dəyişdirilməsi prosesi təkcə toponimiya məsələsi deyil, həm də tarixi yaddaş uğrunda siyasi mübarizənin mühüm tərkib hissəsidir. Bütün 20-ci əsrdə sovet dövründən Sovet İttifaqının dağılmasına qədər Ermənistan hakimiyyəti ənənəvi Azərbaycan adlarını erməni adları ilə əvəz etməkdən ibarət olan sistemli şəkildə toponimlərin dəyişdirilməsinə başladı. Adların dəyişdirilməsi xüsusilə 1988-ci ildən sonra, Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı siyasi və etnik gərginlik səbəbindən azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiyası başlandıqdan sonra nəzərə cəpdi. Bu dövrdə Azərbaycan izlərinin təkcə fiziki deyil, həm də simvolik sterilizasiyası, o cümlədən coğrafi adların dəyişdirilməsi həyata keçirilib. Bura Azərbaycan mədəniyyətinin tarixən mühüm mərkəzi olmuş İrəvanın şəhərinin Yerevan, eləcə də Göyçə gölünün Sevan kimi adlandırılması daxildir. Zəngəzurun adı Sünik adlandırılmış, bir çox başqa toponimlər də dəyişdirilmişdir. Adın dəyişdirilməsi prosesi təkcə siyasi deyil, həm də mədəni xarakter daşıyırdı və Ermənistan hakimiyyətinin regionda azərbaycanlıların mövcudluğunun bütün izlərini silmək cəhdlərini əks etdirirdi. Qeyd etmək vacibdir ki, bu dəyişikliklər yerli kontekstlə məhdudlaşmır, həm də beynəlxalq arenada regionun

qavranılmasına təsir edən uzunmüddətli nəticələrə malikdir [3, s.58].

Qərbi Azərbaycanın toponimlərində baş verən dəyişikliklər region haqqında beynəlxalq təsəvvürün formalaşmasında əsas rol oynamışdır. Uzun onilliklər ərzində beynəlxalq xəritələrdə, coğrafi atlaslarda və elmi nəşrlərdə toponimlərin erməni formalarından istifadə edilmişdir ki, bu da son nəticədə tarixi Azərbaycan adlarının dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə beynəlxalq aləmdə Sevan, Sünik, Yerevan kimi formalar bərqərar oldu, tarixi Azərbaycan adları unudulub və ya diqqətdən kənarda qaldı.

Bu fenomen xüsusilə akademik və siyasi diskurslarda nəzərə çarpır, burada hansı toponimlərdən istifadə edilməsi müzakirə mövzusu olaraq qalır. Beynəlxalq nəşrlərdə müasir erməni adlarından istifadə regionun tarixi kimliyinin müstəviyə salınmasına və tarixi yaddaşın mühüm hissəsinin itirilməsinə səbəb olub. Qərbi Azərbaycan ərazisində toponimlərin adlarının dəyişdirilməsi siyasəti etnik və ərazi münaqişələri ilə bağlı daha geniş siyasi kontekstin tərkib hissəsidir. 20-ci əsrdə bu proses getdikcə artan etnik millətçilik və Dağlıq Qarabağ ətrafında münaqişə ilə bağlı xüsusilə parlaq xüsusiyyətlər qazanmışdır. Lakin Qərbi Azərbaycanda toponimlərin adlarının dəyişdirilməsi təkcə milli siyasətin nəticəsi deyil, həm də regionda erməni tarixi varlığını təsdiq etməyə və azərbaycanlı kimliyinin izlərini silməyə yönəlmiş siyasi və mədəni yenidən düşünmə strategiyasının tərkib hissəsi idi.

1922-ci ildə Sovet İttifaqı yaranandan bəri əvvəllər Rusiya İmperiyasının tərkibində olan ərazilərdə toponimlərin dəyişdirilməsi üçün aktiv kampaniya başladı. Sovet hökuməti milli muxtariyyət və mədəni özünüifadə ideyasının formal şəkildə təsdiqlənməsinə baxmayaraq, əslində toponimik siyasətdən sovet ideologiyasını gücləndirmək və milli respublikaları vahid mərkəzə tabe etmək üçün alət kimi istifadə edirdi. Qərbi Azərbaycan timsalında coğrafi adlara bilavasitə təsir edən bölgənin etnik mənzərəsini dəyişməyə yönəlmiş siyasətin başlanğıcı mühüm məqam oldu. Artıq 1920-ci illərdə “burjua millətçiliyi” və “əks-inqilabçı qüvvələr”lə mübarizə çərçivəsində bəzi Azərbaycan toponimlərinin erməni toponimləri ilə əvəzlənməsi prosesləri başladı. Bu dəyişikliklər 1930-cu illərdə özünü daha da qabarıq göstərən ərazinin ümumi “erməniləşdirilməsi” siyasəti çərçivəsində davam etdi. Bu proses nəticəsində Azərbaycan adlarını daşıyan bir çox yaşayış məntəqələri, çaylar, göllər və dağlar erməni adlarını almağa başladı ki, bu da Sovet hakimiyyətinin Qafqaz regionunda vahid milli kontekst yaratmaq istəyini əks etdirirdi [1].

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra regionda siyasi vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi. Ermənistan müstəqil dövlətə çevrilərək sovet dövründən başlayan toponimlərin adlarının dəyişdirilməsi təcrübəsini davam etdirmiş, dövlət quruculuğunun elementi kimi ad dəyişmədən fəal şəkildə istifadə etmişdir. Bu proses xüsusilə 1980-1990-cı illərdə Dağlıq Qarabağ müharibəsi və etnik münaqişənin kəskinləşməsi fonunda azərbaycanlıların Ermənistandan

kütləvi surətdə köçürülməsi nəticəsində regionun demoqrafik vəziyyətində köklü dəyişikliklər baş verdikdə daha intensiv xarakter almışdır.

Bu cür adların dəyişdirilməsinin ən parlaq nümunələrindən biri Göyçə gölünün adının Sevanla əvəz edilməsidir. Bu ad dəyişikliyi təkcə coğrafi deyil, həm də siyasi xarakter daşıyır, çünki Göyçə gölü bu bölgədə Azərbaycan mədəniyyətinin və tarixinin simvollarından biri idi. Bundan əlavə, Zəngəzurun adı Sünik, İrəvanın isə Yerevan adlandırılıb. Bu cür dəyişikliklər təkcə böyük coğrafi obyektlərə deyil, həm də müxtəlif erməni adları ilə tanınan Qaracalı kimi bu ərazilərdə azərbaycanlı izinin yoxa çıxmasını simvolizə edən çoxsaylı yaşayış məntəqələrinə də təsir etdi [4].

Toponimlərin ingilis dilində istifadəsi beynəlxalq ünsiyyətin, elmin və media məkanının mühüm aspektidir. Qərbi Azərbaycan kontekstində bu proses tarixi yaddaş, siyasi reallıqlar və mədəni kimliklə bağlı mürəkkəb vəzifədir. Beynəlxalq mənbələrdə və nəşrlərdə toponimlərdən düzgün istifadə həm tarixi ədalətin qorunması, həm də siyasi və etnik münaqişələrlə bağlı təhriflərin qarşısının alınması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qərbi Azərbaycan toponimləri ənənəvi olaraq coğrafiya, tarix və mədəniyyətşünaslıq sahələrində elmi tədqiqatların obyektı olmuşdur. Akademik ədəbiyyatda, eləcə də kartoqrafik mənbələrdə regionun obyektiv mənzərəsinin formalaşdırılmasında toponimlərdən istifadə əsas rol oynayır. Lakin 20-ci əsrdə baş verən siyasi dəyişikliklər və konfliktlər səbəbindən toponimlərin düzgün ifadəsində ciddi çətinliklər yaranır.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı erməni tərəfi adların erməni variantlarından fəal şəkildə istifadə edib ki, bu da beynəlxalq elmi nəşrlərdə öz əksini tapıb. Sevan, Syunik, Yerevan kimi adlar hər yerdə istifadə olunmağa başladı və bu, beynəlxalq elmdə və cəmiyyətdə bölgə haqqında təsəvvürün dəyişməsinə səbəb oldu. Bu baxımdan, tarixi ədalətin təhrif olunmasının qarşısını almaq üçün rəsmi erməni və tarixi Azərbaycan toponimlərinin fərqləndirilməsinə ehtiyac var. Müəyyən tarixi mənbələrlə işləyən elmi tədqiqatçılar toponimlərdən istifadədə dəqiqliyin vacibliyini dərk etməlidirlər ki, tarixi yaddaşı sarsıtmasın, çoxəsrlik azərbaycanlıların bölgədə mövcudluğunun izlərinin süni şəkildə silinməsinə töhfə verməsin [7, s.144].

Qərbi Azərbaycan toponimlərinin ingilis dilində istifadəsi ilə bağlı ən mühüm problemlərdən biri də əksər beynəlxalq mənbələrdə və nəşrlərdə coğrafi adların ermənicə formalarından istifadə edilməsidir. Bu, coğrafi atlaslarda, xəritələrdə, beynəlxalq elmi jurnallarda və mediada müşahidə olunur ki, bu da regionun tarixinin erməni versiyasının yayılmasına səbəb olur. Bu cür təhriflər tarixi faktların və mədəni kimliyin yanlış qavranılmasına səbəb ola bilər. Bu, təkcə siyasi təzyiqlə deyil, həm də toponimik problemin mürəkkəbliyini dərk etməməkdən irəli gəlir. Nəticədə, beynəlxalq səhnədə erməni varlığının əslində olduğundan daha uzunmüddətli və daha dərin kök saldığı kimi qəbul edilən regionun mənzərəsi yaradılır. Digər problem elmi nəşrlərdə və tarixi reallığı

düzgün əks etdirməli olan materiallarda müasir erməni adlarından istifadə edilməsidir. Məsələn, bir sıra tarixi mənbələrdə keçmişdə azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərin erməni adlarından istifadə edilməsinə rast gəlmək olar. Bu, hüquqi və siyasi təsirə səbəb ola bilər, çünki belə toponimlər mübahisəsiz tarixi realıq kimi qəbul edilən beynəlxalq hüquq sahəsinin bir hissəsinə çevrilə bilər.

1990-cı illərdən başlayaraq beynəlxalq elmi ictimaiyyətdə Qərbi Azərbaycandan bəhs edərkən erməni toponimlərindən istifadə etmək tendensiyası müşahidə olunur. Bu, qismən Sovet İttifaqının dağılmasından sonra baş verən siyasi proseslər, eləcə də akademik diskursda tarixin erməni versiyasının üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı hadisələri araşdıran tarixi-coğrafi tədqiqatlarda erməni toponimikasıdan rəsmi olaraq istifadə edilir ki, bu da öz növbəsində beynəlxalq ictimaiyyətə təsir göstərir. Tarixi əsərlərdə, o cümlədən qafqazşünaslığa aid əsərlərdə çox vaxt regionda erməni kimliyi vurğulanır və buna görə də siyasi reallığın əksi olan erməni toponimlərindən istifadə edilir. Lakin bu, heç də həmişə tarixi məlumatlara uyğun gəlmir, çünki Sevan və ya Sünik kimi toponimlər əsrlər boyu Azərbaycan xalqı ilə bağlı olan əsl etnik və mədəni irsi əks etdirmir. Eyni zamanda, Qərbi Azərbaycan toponimlərindən istifadə zamanı tarixi dəqiqliyin qorunmasının vacibliyini vurğulayan bir çox elmi əsərlər mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan alimləri bu bölgələrdə çoxəsrlik azərbaycanlıların mövcudluğunu təsdiq edən arxeoloji tədqiqatlara, mətnlərə və sənədlərə istinad edərək beynəlxalq təcrübədə tarixi adlardan istifadə olunmasında israrlıdırlar [2, s.63].

Qərbi Azərbaycan toponimlərinin ingilisdilli nəşrlərdə işlədilməsində dəqiqliyi və ədalətliliyi təmin etmək üçün regionun həm siyasi, həm də tarixi reallığını nəzərə alan balanslaşdırılmış yanaşmadan istifadə etmək lazımdır. Bura iki əsas aspekt daxildir: elmi nəşrlərdə və rəsmi sənədlərdə tarixi toponimlərdən istifadə və beynəlxalq təcrübədə ikili adlardan istifadə. Tarixi adlardan istifadə ədalətin bərpasına kömək edəcək və çoxəsrlik azərbaycanlı varlığı nəzərə alınmaqla regionun mədəni və etnik irsini əks etdirəcək. Bu, beynəlxalq ictimaiyyətə regiona onun tarixi və mədəni reallığına uyğun gələn daha obyektiv baxış əldə etməyə imkan verəcək. Xalqların öz tarix və mədəniyyətini qorumaq hüququnu unutmadan, mövcud siyasi reallıqları nəzərə almaq zərurəti yarandığı hallarda ikili təyinatlardan istifadə faydalı yanaşma ola bilər. Məsələn, Göyçə və Sevan, eləcə də Zəngəzur və Sünik məsələlərində hər iki variantdan – tarixi və müasir – balanslı və obyektiv baxış yaratmaq üçün istifadə edilə bilər.

Toponimika sahəsində beynəlxalq standartların formalaşmasında BMT, YUNESKO və digər beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynayır. Bu təşkilatların toponimləri standartlaşdırılarkən təkcə siyasi vəziyyəti deyil, həm də regionun tarixi reallığını nəzərə almaları vacibdir. Bu, regionun qərəzli və təhrif olunmuş imicinin yaradılmasının qarşısını alacaq və Qafqazın etnik və mədəni müxtəlifliyinin ədalətli əksini təmin edəcək. Qərbi Azərbaycan toponimlərindən

istifadə məsələsi tez-tez istər elmi, istərsə də siyasi müstəvidə mübahisə və münaqişələr mənbəyinə çevrilir. Tarixi və siyasi kontekstlərə əsaslanan müxtəlif adlardan istifadə nümunələri toponimin düzgün seçilməsinin nə qədər vacib olduğunu və bunun beynəlxalq aləmdə regionun qavranılmasına necə təsir göstərə biləcəyini göstərir. İşin bu hissəsində toponimlərdən istifadənin mürəkkəbliyini göstərən bir neçə hal, həmçinin elmi təcrübədən və media məkanından nümunələr araşdırılacaqdır.

Ən parlaq və mənalı nümunələrdən biri bu gün Sevan adı ilə tanınan Göyçə gölüdür. Tarixən bu göl Azərbaycan yaşayış məntəqələrinin yaxınlığında yerləşib və əsrlər boyu Azərbaycanca Göyçə adını daşıyıb. Sovet dövründə, eləcə də 20-ci əsrin sonunda siyasi vəziyyətin gərginləşməsindən sonra bu ad dəyişdirilərək erməni adı ilə Sevan adlandırılmışdır. Adın dəyişdirilməsi prosesi toponimlərin dəyişdirilməsi də daxil olmaqla, bölgədə erməni kimliyini gücləndirmək üçün ümumi strategiyanın bir hissəsi idi. Beynəlxalq nəşrlərdə tarixi Göyçənin əvəzinə Sevan adının hallanması tez-tez mübahisə obyektinə çevrilir. Tarixi ədəbiyyatda bu gölə Azərbaycan mədəniyyəti və tarixi ilə heç bir aydın əlaqəsi olmayan təbii obyekt kimi istinadlara rast gəlmək olar. Bu, regionun sırf erməni kimi qəbul edilməsinə gətirib çıxara və tarixi ədalətin bərpası prosesini çətinləşdirə bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq elmi araşdırmalar və arxeoloji tapıntılar qədim zamanlarda azərbaycanlıların Göyçə gölü yaxınlığında yaşadığını və buranın onların mədəniyyəti üçün mühüm yer olduğunu təsdiqləyir. Beləliklə, bu gölə münasibətdə düzgün toponimdən istifadə məsələsi aktual olaraq qalır və alimlərdən və siyasətçilərdən diqqətli yanaşma tələb edir [6, s.286].

Digər mühüm və mübahisəli toponim Zəngəzurdur ki, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra və siyasi dəyişikliklərin bir hissəsi kimi adı dəyişdirilərək Sünik adlandırılmışdır. Bu coğrafi xüsusiyyət Azərbaycan üçün tarixi əhəmiyyət kəsb edir, çünki keçmişdə Şirvan xanlığının və digər Azərbaycan ərazilərinin tərkibində olub. Siyasi proseslər nəticəsində və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi fonunda Ermənistan tərəfi Zəngəzur adını Süniklə əvəz etmək qərarına gəlib ki, bu da beynəlxalq mənbələrdə geniş istifadə olunub. Elmi və kartoqrafik nəşrlərdə Zəngəzurun Süniklə əvəzlənməsi regionun beynəlxalq aləmdə dərk edilməsi üçün mühüm nəticələr verdi. Erməni adından istifadə ərazinin sırf erməni olduğu təəvvürünü gücləndirdi. Bu həm də yerli xalqların kimliyinə təsir göstərir, çünki Zəngəzurdə yaşayan yerli azərbaycanlılar öz evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalıblar və onların mövcudluğu haqqında xatirələr regionun xəritəsindən silinib. Zəngəzur nümunəsi siyasi və etnik gərginliyin toponimlərdən istifadəyə necə birbaşa təsir göstərə biləcəyini və onlardan istifadə zamanı tarixi dəqiqliyin qorunmasının vacibliyini nümayiş etdirir. Belə olan halda tarixi Zəngəzur adının qaytarılması Azərbaycan xalqının mədəni-etnik irsinin bərpası istiqamətində atılmış addım ola bilər.

İndi Yerevan adlanan İrəvan şəhəri Qərbi Azərbaycan kontekstində toponimlərin əhəmiyyətini göstərən başqa bir nümunədir. İrəvan qədim dövrlərdə əsas qoyulmuş tarixi Azərbaycan şəhəri olub, əsrlər boyu mühüm mədəniyyət və ticarət mərkəzi olub. Sovet dövründə və sonralar Ermənistanla Azərbaycan arasında siyasi vəziyyətin gərginləşməsi fonunda bu şəhər Ermənistanın paytaxtı oldu və adı İrəvandan Yerevana dəyişdirildi. Bu hadisə həm də onu göstərir ki, siyasi və etnik yeniliklər beynəlxalq səhnədə şəhərin qavranılmasına necə təsir göstərə bilər. Beynəlxalq nəşrlərdə və elmi mənbələrdə İrəvan adının erməni adından istifadə edilməsi şəhərin Azərbaycan mədəniyyəti və tarixi ilə tarixi bağlılığının itməsinə səbəb olub. Müasir elmi diskursda hələ də Yerevandan Azərbaycan köklü şəhər kimi bəhs edilsə də, dünya praktikasında erməni adının geniş yayılması tarixi ədalətin bərpası və regionun inkişafına Azərbaycanın mədəni töhfəsinin tanınması prosesini çətinləşdirir.

Toponimlərin yayılmasında elmi mənbələrlə yanaşı, media məkanı da mühüm rol oynayır. Qafqaz regionunda yaranmış siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq dünya mediasında coğrafi adların ermənicə variantlarından tez-tez istifadə olunur ki, bu da tarixi reallığın təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Xüsusən də xəbər reportajlarında və beynəlxalq televiziya verilişlərində Sevan, Syunik və Yerevan kimi adlar tez-tez yer alır ki, bu da heç də həmişə regionun tarixi irsini əks etdirmir. Belə ki, media məkanında erməni toponimlərindən istifadə region haqqında ictimai təsəvvürə təsir edər, tamaşaçılarda onun tarixi və mədəni kimliyi haqqında yanlış təsəvvür yarada bilər. Beynəlxalq media və təşkilatların toponimlərdən istifadə zamanı həm siyasi, həm də tarixi reallığı nəzərə alaraq neytral və obyektiv yanaşması vacibdir.

Qərbi Azərbaycan toponimlərindən beynəlxalq təcrübədə istifadə problemini həll etmək üçün regionun tarixi-mədəni reallığına uyğun gələn adların standartlaşdırılması istiqamətində tədbirlər görülməlidir. BMT, YUNESKO və başqaları kimi beynəlxalq təşkilatlar regionda azərbaycanlıların çoxəsrlik mövcudluğunu nəzərə alaraq, toponimlərdən istifadə ilə bağlı tövsiyələr və standartlar hazırlamalıdırlar. Bundan əlavə, regionun obyektiv tarixini əks etdirəcək, tarixi reallığa uyğun toponimləri qoruyub saxlayacaq beynəlxalq xəritələrin və coğrafi atlasların yaradılması da mühüm cəhətdir. Bu, gələcək təhriflərin qarşısını almağa və həm Azərbaycanın, həm də bütün Qafqaz regionunun mədəni irsinin qorunub- saxlanmasına kömək edəcək.

Nəticə

Qərbi Azərbaycan toponimlərinin ingilis dilində və beynəlxalq elmi-siyasi mənbələrdə istifadəsi həm tarixi, həm də siyasi aspektləri əhatə edən çoxşaxəli və mürəkkəb məsələdir. Toponimlər təkcə coğrafi işarələr deyil, həm də tarixi yaddaş və etnik mənsubiyyətlə bağlı mədəni kimliyin mühüm elementidir. Xüsusilə, 20-ci əsrdə həyata keçirilən toponimik siyasət, o cümlədən müasir

beynəlxalq təcrübədə erməni adlarından istifadə elmi dairələrdə mühüm müzakirə mövzusu olmaqla davam edir.

Tədqiqatçıların üzləşdiyi əsas problemlər siyasi və etnik münaqişələr çərçivəsində toponimlərin adlarının dəyişdirilməsi nəticəsində yaranan tarixi ədalətin təhrifləri, beynəlxalq elmi nəşrlərdə və media məkanında toponimlərdən istifadə zamanı yaranan çətinliklərdir. Göyçə gölü, Zəngəzur və İrəvan nümunələri siyasi vəziyyətin bir bölgənin qavranılmasına və toponimlərin istifadəsinə necə təsir göstərə biləcəyini, habelə onlardan istifadə zamanı tarixi dəqiqliyin qorunmasının vacibliyini göstərir. Bu problemlərin həlli üçün beynəlxalq mənbələrdə toponimlərin tarixi kontekstini nəzərə alaraq, standartlaşdırılması istiqamətində işlərin davam etdirilməsi vacibdir. Bu, gələcək təhriflərin qarşısını alacaq və Azərbaycanın regionda çoxəsrlik mövcudluğunu tanımaqla ədalətin bərpasına kömək edəcək.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, toponimlərdən düzgün istifadə xalqların mədəni özünəməxsusluğunun qorunub-saxlanması, eləcə də regionun beynəlxalq siyasətdə və elmdə obyektiv təmsil olunması üçün vacibdir. Gələcəkdə toponimlərdən istifadəyə balanslaşdırılmış və neytral yanaşmanın qəbul ediləcəyi gözlənilir ki, bu da Qərbi Azərbaycan və onun tarixi haqqında daha ədalətli və obyektiv təsəvvür yaratmağa kömək edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bayramov I.* Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər. Bakı: Elm, 2000, 106 s.
2. *Əliyeva R.* Azərbaycan toponimləri. Bakı: Qanun, 2002, 136 s.
3. *Qeybullayev Q.* Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 140 s.
4. *Mirzəyev H.* Qabaxlı kəndi və onun onomastik vahidləri // Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu. Buraxılış 1-2. Bakı: ADPU, 2001, s.26-34
5. *Rüstəmli Ə.* Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları. Bakı, 1998, 257 s.
6. *Şirəliyev M.Ş.* Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 421s.
7. *Yusifov Y.B., Kərimov S.K.* Toponimikanın əsasları. Bakı: Maarif, 1987, 204 s.

Redaksiyaya daxil olub 13.05.2025

UOT 81

A.A.Ramazanzadə
Bakı Slavyan Universiteti
aide.ramazanzade@mail.ru

“YURD” KONSEPTİNİN SEMANTİK İYERARXİYASI

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.018>

Açar sözlər: *yurd, kül, ocaq, ev, iyerarxiya*

Oğuz qrupu türk dilləri zəngin leksikaya malikdir. Oğuz türklərinin həyat tərz, düşüncəsi, fəlsəfəsi onların leksikasında xüsusi bir qat təşkil edir. Onlardan biri də “yurd” konseptidir. Bu konseptin əhatəsində “kül”, “ocaq”, “ev” və “Vətən” konseptləri dayanır. Məqalədə həmin konseptlərin semantik iyerarxiyası təhlil olunmuşdur. Ümumiyyətlə, dilçiliyimizdə semantik iyerarxiya barədə çox az bəhs olunmuşdur. Məqsədımız tarixin müxtəlif dövrlərində türk xalqlarının, o cümlədən oğuz türklərinin həyat tərz və mədəniyyəti ilə bağlı olan “yurd” konseptinin semantik iyerarxiyasını yaradan semantik strukturu müəyyənləşdirmək və onların şüurunda “yurd”un buraxdığı izləri təhlil etməkdir. Araşdırmalar göstərir ki, qeyd olunan konseptlərin ilkin mənalarında “yaşayış məskəni”, “yurd” anlamı vardır. Ona görə də həmin mənaların semantik iyerarxiyasını müəyyənləşdirmək türk dillərinin leksikasını öyrənmək cəhətdən çox faydalıdır.

A.A.Рамазанзаде

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ИЕРАРХИЯ КОНЦЕПТА «YURD»

Ключевые слова: *родина, пепел, очаг, дом, иерархия*

Огузская группа тюркских языков имеет богатую лексику. Особый пласт в их лексике составляют образ жизни, мышление, философия огузских тюрков. Одним из этих понятий является концепт «yurd». Сюда также входят такие концепты, как «пепел», «очаг», «дом», «родина». В статье анализируется семантическая иерархия этих концептов. В целом в нашей лингвистике о семантической иерархии сказано очень мало. Основная цель статьи – определить семантическую структуру, создающую семантическую иерархию концепта «yurd», связанную с образом жизни и культурой тюркских народов, в том числе тюрков-огузов, в разные периоды истории, а также проанализировать следы, оставленные этим концептом в их сознании. Исследования показывают, что первоначальные значения указанных понятий включают «место обитания», «родина». Поэтому определение семантической иерархии этих значений приобретает особую актуальность с точки зрения изучения лексики тюркских языков.

SEMANTIC HIERARCHY OF THE CONCEPT “YURD”

Keywords: *homeland, ashes, hearth, home, hierarchy*

The Oghuz group of Turkic languages has a rich vocabulary. A special layer in their vocabulary consists of the lifestyle, thinking, and philosophy of the Oghuz Turks. One of these concepts is the concept of “yurd”. It also includes concepts such as “ashes”, “hearth”, “home”, “homeland”. The article analyzes the semantic hierarchy of these concepts. In general, very little has been said about semantic hierarchy in our linguistics. The main purpose of the article is to determine the semantic structure that creates the semantic hierarchy of the concept of “yurd”, associated with the lifestyle and culture of the Turkic peoples, including the Oghuz Turks, in different periods of history, as well as to analyze the traces left by this term in their minds. Research shows that the original meanings of these concepts include “habitat”, “homeland”. Therefore, the definition of the semantic hierarchy of these meanings becomes particularly topical from the point of view of studying the vocabulary of the Turkic languages.

Kommunikasiya prosesində dil vahidlərinin hamısı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Bu bərdə dilçilik ədəbiyyatlarında çox bəhs olunub. Hər bir canlı və cansızın mövcudluğu onların struktur və semantik bağlılığı sayəsində mümkün olur. Bununla əlaqədar dilçilikdə iyerarxiya terminindən istifadə olunur. İerarxiya müxtəlif elm sahələrində işlənir. Dilçilikdə struktur-semantik əlaqələrdən bəhs edərkən iyerarxiya terminindən istifadə olunur. İyerarxiya toplumun, sinfin aşağıdan yuxarı tabelilik və asılılıq münasibətləri daxilində birliyədir. Yəni iyerarxiya struktur-semantik münasibətlərin daxilində mövcud olur. Deməli, iyerarxiya bütövlüyün nümayiş etdirilməsidir. G.Paul yazır: *“Fərdi bir dil hadisəsi yalnız bütün dil materialı toplusunu daim nəzərə almaqla tədqiq edilə bilər... dil vahidləri arasındakı səbəb əlaqəsini yalnız bu yolla anlamaq olar”* (5). Bu kontekstdən çıxış edərək iyerarxiyanı düzgün anlamaq olar. Məsələn, dilin bütün səviyyələri həm daxili, həm də ümumi – səviyyələrarası iyerarxaik sistemə malikdir. Əgər biz fonemdən başlayaraq dil vahidlərinin iyerarxiyasını öyrənmək istəyiriksə, mütləq səviyyələrarası iyerarxiyanı da nəzərə almalıyıq. Çünki fikrimizi cümlələrlə, cümlələri sözlər və morfemlərlə, onları da fonemlər və müxtəlif quruluşlu fonem birləşmələri ilə əlaqəli şəkildə öyrənmək yüksək elmi nəticələrə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, fikirlərimiz informasiyanın semantik-struktur tərkibini də təşkil edir. Yalnız qeyd olunan iyerarxaik sistem əsasında fikirlərimizi qurub qarşı tərəfə çatdırırıq. Buna görə də G.Paul istənilən dil vahidini dil iyerarxiyası - sistemi kontekstində öyrənməyi tövsiyə edir. Müasir dilçilikdə

iyerarxiyadan danışarkən daha çox struktur-semantik iyerarxiyadan bəhs edirlər, lakin semantik iyerarxiya arxa plana keçir. Ancaq bizim tədqiqat işində semantik iyerarxiyadan da bəhs etmək zərurəti ilə qarşılaşırıq.

Semantika ayrıca dil vahidlərinin mənasını öyrənən dilçilik sahəsidir. Psixolinqvistik cəhətdən isə nitqi tanıma prosesini həyata keçirən semantik sistemdir. O, tanıma prosesini denotat-fonem kompleksi kontekstində həyata keçirir. Dilin leksik vahidlərinin semantikasi, semantik sahələrə görə bölünür. Semantik sahələrin əsasında semantik iyerarxiyanın araşdırılması nəzəri dilçilik üçün də maraqlı faktlar verə bilər. Çünki dilin semantik sahələrinə daxil olan leksik vahidlərin iyerarxiyasını müəyyənləşdirmək onların bir mərkəz ətrafında sistemli birləşməsinə müəyyənləşdirmək deməkdir. Bəzən bu yolu mətnin öyrənilməsinin yeni qaydası kimi də təqdim edirlər: “İyerarxik semantikaya ehtiyac, prinsipcə, aydındır və təkcə yeni termin və anlayışların tətbiqi ehtiyacı və ya inkişaf edən bir dilə sahib olmaq istəyi ilə əlaqəli deyil. İnkişaf etməkdə olan dilin daha dərin xüsusiyyəti mövcud termin və anlayışlarla yeni terminlərlə işləmək bacarığıdır, yəni metadil yaratmaq bacarığı. Məhz bu xassə dilin semantik qapanmasından qaçmağa imkan verir” (6).

Bu problemi ayrıca götürülmüş bir dilin səviyyəsində və ya dil ailəsi kontekstində dil yarımqrupu səviyyəsində də öyrənmək mümkündür. Bunu nəzərə alaraq bu məqalədə oğuz qrupu türk dilləri kontekstində semantik iyerarxiyadan bəhs edəcəyik. Bunun üçün bütün türk dillərinin, eləcə də oğuz qrupu türk dillərinin leksikasına daxil olan “yurd//yurt” konseptini nəzərdən keçirəcəyik. Qeyd edək ki, bəzən semantik iyerarxiyanı bərpa etmək üçün bir dilin faktları kifayət etmir; bunun üçün dil yarımqrupuna və ya dillər ailəsinə müraciət etmək zərurəti meydana çıxır. Türk dillərinin leksikasi istər dilin dərin qatlarında, istərsə də müasir dövrdə zəngin leksik fonda malik olmuşdur. Məsələnin maraqlı tərəfi ondadır ki, həmin dövr leksik vahidlərinin semantikasi “yurd//yurt” leksik vahidlərində milli-mental xüsusiyyətlərlə müşayiət olunur. Bu növ leksik vahidlər dilin əsas lüğət fondunun daha aktiv hissəsinə daxil olmuşdur; bir tərəfdən semantik zənginliyinə, digər tərəfdən də özünəməxsus nisbi fərqlərlə mövcud olan xüsusiyyətlərinə görə. Lakin həmin dil vahidlərinin birləşdirən, onların iyerarxiyasını yaradan semantik invariantdır. Buraya “yurd”, “ev”, “ocaq”, “kül” leksemlərinin semantik iyerarxiyasını müsal göstərmək olar. Qeyd olunan leksik vahidlərin oğuz qrupu türk dillərində işlənən bir semantikasi vardır: “yaşayış məskəni”. Müasir dövrümüzə yaxınlaşdıqca bu daha da genişlənir. Oğuz qrupu türk dillərində “yurd” konseptin insemantik iyerarxiyasını nəzərdən keçirək.

Semantik iyerarxiya həm diaxron, həm də sinxron aspekti nəzərdə tutur; yəni müasir dövrümüzün və qismən də tarixi keçmişimizin bəzi leksik

xüsusiyyətləri də nəzərə alınır. Linqvokulturoloji cəhətdən bir etnosun həyat tərz, düşüncəsi, ümumən, mədəniyyəti semantik iyerarxiyada diqqəti daha tez cəlb edir. Məsələn, “kül” oğuz qrupu türk dillərində invariant olaraq soyuqdan qorunmaq üçün qalanan ocağın son qalığıdır. Sonradan həmin leksik vahid ocağın təmsilçisinə çevrilmiş və “od//ocaq” anlamının ifadəçisi olmuşdur. Ən nəhayət, insanların soyuqdan qorunması, xilas olunması düşüncəsinin semantik daşıyıcısına çevrilmişdir. Sonra həmin leksik vahidin semantik genişlənməsi baş vermişdir. Nəticədə, “yurd” anlamına yaxın mənaları bildirmiş və sonda onun sinoniminə çevrilmişdir. Burada semantik iyerarxiya ocağın, külün olduğu yer semantikasi “yurd” anlamına çevrilmişdir. “Ocaq”, “ev”, “kül” leksemlərinin mənasında iki proses getmişdir:

1. Həmin leksemlərin semantik cəhətdən genişlənməsi.
2. “Yurd” konseptinin iyerarxiyasını yaratması.

Bir əşyanın, predmetin yanib kül olması, külə dönməsi ocaq-kül assosiasiyasında bir-biri ilə möhkəm bağlanır. Bunun əsasında “kül” digər semantik mənaları da bildirir. Yəni kül ocaqla və ocağın olduğu yurdla bağlanılır. Nəticədə “öz külüm”, “külüm şirindir” ifadələri yaranmışdır. Əslində yurd iyerarxiyasının ilk pilləsi kimi kül yurd semantikasi ilə bərabərləşir. Bundan əlavə bu leksik vahidin məcazi mənaları da meydana gəlmişdir. Misallara nəzər salaq:

1. *“Bal kölündə hoşyana dövrən sürüp, hər gün gyralaryna, yəñine al-elwan zerden parawuz aýlanan täze don, başyna atlazdan selle, aýagyna orayany gayıyş ädik geýip, taýly pişge murtuny her gün ýaglap, asyl, dünýäni topugyna çykarman najyrap ýören Bugrajyk Abdal hem ömrüniñ beýle öwrümine-burgunyňa egereger garaşmandy. Oslagsyz gelen diýdimzor kysmat ony bu gün **kül üstündə oturtdy**. Elinden sandyk-sandyk lagly-jowahyrlaryny zomluk birle aldy, ol baýlyklary kör iýip, köse gägirdi. Añyrsy-bärsi bir aýlyk mezilli Horezmine ýöreýän hökümi kiçelip-kiçelip, Zamahşar atly gürləngüjügiñ öýüne meñzeş kiçijek bir galanyñ çägi bilen çäklendi (4, s.17).* “Kül üstə oturmaq” çox maraqlı məcazi ifadədir. Çünki varın-sərvətin yanib kül olmasına işarə edən metaforik köçürtmə ilə fikir izah olunur, yəni yanib kül olmaq. Taleyin onu kül üstündə oturtması yurdunun dağılması ilə verilir. Ona görə də semantik iyerarxiyanın ən kiçik vahidi kimi “kül” məcaz köçürməsi yolu ilə yeni anlamda işlənir:

(Göldə sevinclə üzən yeni nəsil dənizçilər və hər gün onun sahillərində və qollarında bir dənizçi donanması üzürdü. O, xalat geyinmiş, başına atlaz çalma, ayağına səndəl dolanmış, hər gün tay bığını yağlayırdı, əsl centlmen idi. Hətta dünyanı dolaşmaq üçün mübarizə aparan Buqrajik Abdal belə həyatında belə bir dönüş gözləməirdi. Şübhəsiz, gələn aqibət onu bu gün **kül üstə** oturmuş vəziyyətdə qoydu. Var-dövlətini kor-koranə yeyib axmaq oldu.

Bir ay Xorəzmə səfər edən hökumət getdikcə kiçildi və Zəmaxşar adlı əclafın evinə oxşayan kiçik bir qalanın ərazisi ilə məhdudlaşdı.

2. *“Wah, bagtyň **küle çökse**, gyrnaklygada razy gellersiň, kim bilyär, ertir seniň damagyňy kyhladyp çalarlar. Damak çalmaga Mamunlar ökdedi. Altyndaşlaram ökde, bokurdagyňdan ganyň pöwhüldäp akmasyndan lezzet alýarlar. Diňe olar däl, olaryň ýanyndakylaram hezil ederler. Eý, Hudaýa hudawende, şolara tomaşa bolmakdan daş edeweri!”* (4, s.142).

Ah, xoşbəxtliyin **külə dönsə**, kənizliklə kifayətlənəcəksən, kim bilir, sabah dilini dişləyəcəklər. Məmunlar dadmaqda yaxşı idilər. Altı da bacarıqlıdır, boğazınızdan fışqıran qandan həzz alırlar. Yalnız onlar deyil, onlarla olanlar da əylənəcəklər. "Aman Allahım, lütfən, onları tamaşa olmaqdan çəkindir!"

Maraqlısı budur ki, “külə dönmək” “Külü - külünə düşmək” ifadəsi türkmən ədəbi dilində geniş işlənir. Azərbaycan dilində “külünü göyə sovurmaq” ifadəsi də türkmən dilindəki kimi məcaz köçürməsi əsasında formalaşmışdır. Ancaq “külü külünə qarışmaq” türkmən dilinin spesifik nümunəsidir:

3. *“Soltan seljuk başbuglaryndan, jemagatlaryndan hoşaldy. Onuň uly hormat goýmagy, musulman dünýäsinde at-abraýlarynyň artmagy garşydaşlaryň döremegine sebäp boldy. Pyntygyň geljekki miwäniň alamaty bolşy deýin, at-abraý gazanmak, ilin önüne düşmek hem özüne duşman, garşydaş gazanjakdygyň alamaty. Hakykatdan hem seljuklylaryň at-abraýlary artdygyça garşydaşlary-da köpeldi. Olar kä açyk, kä misginlik bilen seljuklylaryň bagtlaryna boran ýagdyrmagyň **kül-külüne düşdüler**, soltan Mahmyda seljuklylaryň «eden-etdilikleri» hakda birsyhly habar ýetirip durdular”* (4, s.19).

Sultan Səlcuqlu başçılarından və onların icmalarından razı qaldı. Onun böyük hörməti, müsəlman dünyasında onların artan şöhrəti rəqiblərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Məncə qarğıdalı gələcək meyvənin əlamətidir, Şöhrət və nüfuz qazanmaq, ölkə zirvəsinə yüksəlmək həm də düşmən və rəqib qazanacağına işarədir. Həqiqətən Səlcuqların şöhrəti artdıqca rəqibləri də böyüdü. Onlar bəzən açıq-aşkar, bəzən cəzasız Səlcuqlular idilər. Tufanda **kül oldular**, Sultan Mahmud Səlcuqların “işlərindən” danışdırlar, davamlı xəbərlər çatdırırdılar.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “Kül” ilə bağlı aşağıdakı cüzi məlumatlara rast gəlirik: *“Yanmış şeylərdən qalan boz-qara rəngli toz. Külü atmaq. Külü təmizləmək, Onu da yel sovurdu, sağa və sola. (A.Səhhət)..... Kül olmaq - bütünlüklə yanmaq, yanıb qurtarmaq ., külə dönmək. Və s. Kül etmək. – məhv etmək. ...**Külü göyə sovurmaq**. Qoy düşmən ah çəksin , külü göyə sovrulub. (Ə.Vəliyev) (1, s.124).* Zənnimizcə, Azərbaycan dilində kül

sözü ilə bağlı çoxlu məcazi ifadələr vardır. Lakin bu mənaların üstündən səthi olaraq keçilmişdir.

“Kül”ün assosiativ tərəfi “ocaq”dır, həm də semantik iyerarxiyada “ocaq” “kül”dən yuxarıda yerləşir. Ocağın türk dillərində çoxlu sayda anlamları vardır. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində “oddan kül törəyər” atalar sözü də buna misal ola bilər. Onun “yurd” semantikasında assosiasiya olunması müasir türk dillərində adi haldır. Məsələn, *müasir türk dilində “ocaqdan çıxmaq” ifadəsinə baxaq:*

Çömçə tutan elim olsun, ocaklıkta yerim olsun. (3, s.103)

*Qazan tutan əlim olsun, **Ocaq başında** yerim olsun.*

Bir ocaktan iyi insan da yetişir, kötü insan da (3, s.88). “Bir ocaq”dan “bir evdən” ifadəsinə semantik paraleldir. Digər bir nümunədə “ocağımız olacaq” evimiz olacağına paraleldir:

“İşimizi Hüsəməddinin gözü qabağında görəcəyik, o isə bizə heç nə edə bilməyəcək. Oradan keçəcəyik Ərdəbilə, Şeyxin qəbrini ziyarət eləyəcəyik. Sonra oradan qayıdacağıq dəniz kənarındakı Ərcivan kəndinə. Ərcivanda babamın yaxın dostu və qayınatası Zəhid Gilaninin türbəsi var, onu yad etmək bizim borcumuzdur. Həm də qış vaxtı **ocaqlığımız olacaq** Ərcivan kəndi. Lələ, Şirvana dərvişlər göndərmək lazımdı. Qoy onlar Şamaxıda zamanın sahibinin peyda olduğunu danışsınlar” (2, s.150). Bəzən də ev, ocaq əvəzinə “ocaqlıq” işlənir.

1. “O, gedib özünə bu qışı **ocaqlıq** düzəltməyə. Yazda Şirvana gələcək. Mən o **ocaqlıq**, oradakı adamları da tanıyıram. Etibar eləsən, mən o İsmayılın başını sənə gətirdərəm” (2, s.168).

2. “Biz təkcə Biyəpəsin yox, eyni vaxtda Ağqoyunlu hökmdarı Əlvənd Mirzənin də elçiləriyik. Bilirik ki, Şeyx Heydər oğlu İsmayıl Talışda, Ərcivanda **ocaqlıq salıb**, qoşun toplayır. Əgər onu bizə verməsən, biz özümüz xəbərsiz-ətərsiz Astara çayını keçib Ərcivanı yerlə yeksan eləyəcəyik. Onda yaxşı düşməyəcək. Əlvənd Mirzə də, Hüsəməddin xan da sənə böyük ehtiram göstərirlər. Hörmət qarşılıqlı olur. Yaxşısı budur ki, onları həmişə dost gözündə görəsən” (2, s.180). Bəzən də “ocaq” nəsil, nəslin davamı kimi də işlənir.

Müasir Azərbaycan dilində “ocaq” la bağlı çoxlu məcazi mənalar vardır. Burada da nəsil, ocaq başına toplaşanlar mənasını daşıyır:

1. Qızılbaşların Ərcivanı **özlərinə ocaqlıq** seçməyinin bir səbəbi bu idisə, ikinci səbəbi də o idi ki, Talışda əhalinin hamısı şiə idi və Ərdəbil şeyxlərini özlərinin ruhani rəhbəri saydıqları kimi qohumu da sayırdı. Qızılbaşlar qışı burada qalıb yazı kimi özlərinə çoxlu mürid toplaya bildirdilər (2, s.170).

2. Bərəkəllah – deyən səslər eşidildi. – Belə **ocaqdan** da belə şeyx çıxar.

Elə bil sultan Əbu Səid ayıldı (2, s.11).

Yuxarıdakı misallarda “ocaqlıq”, “məskən” mənasını daşıyır. Digər tərəfdən Qədim türk dillərində olduğu kimi “müvəqqəti yaşayış məskəni” anlamında da işlənmişdir. Müasir Azərbaycan və türk dilində arxaik semantika mühafizə olunmuşdur. Müasir Azərbaycan dilində “belə ocaqdan belə oğul” (həm müsbət, həm də mənfi mənada), “ocağı kordur”, “ocağını söndürmək” kimi frazeoloji birləşmələr buna misal ola bilər.

3. *“Deyirlər ki, uşaq sirdi, möcüzədi. Qeybə çəkilib. Onların ocaqlarına inanmayanlar sonradan peşman olub. Kim o nəslə sataşıbsa xeyir aparmayıb. Sultan Yaqub rəhmətlik onlara pislik elədi, anasının verdiyi zəhərdən öldü. Hansı ana oğluna zəhər içirdər? Heç biri. Bəs niyə içirdi? Onu bu işə məcbur eləyən sirli bir qüvvə var da. İnanmayan kafirdi* (2, s.129). Müasir Azərbaycan dilində “ocaq” həm də “müqəddəs yer” semantikasının daşıyıcısıdır. Göründüyü kimi, “kül”lə “ocaq” arasında nə qədər yaxınlıq olsa da, onların ayrı-ayrı denotatları vardır. “Ocaq” semantik iyerarxiyada konkret obyektə bağlıdır və çoxlu məcazi mənaları ilə səciyyələnir.

Semantik iyerarxiyanın bir həlqəsini də “ev” tutur. Ev insanların məkan kimi yaşayış, istirahət yeridir. Onun vasitəsi ilə ailə üzvləri bir yerə cəm olurlar. Deməli, bu məkan toplanma, mərkəzləşmə yeridir. Oğuz qrupu türk dillərində “ev”ə sinonim olan “daxma” leksemindən istifadə etmişdir. Müasir Azərbaycan, türkmən və türk dillərində bu leksemdən müvafiq üslubi məqamlarda və ya primitiv evcik mənasını verən “daxma” leksemindən istifadə olunur. Bəzən də üslubi məqamından asılı olaraq “ev”i kiçiltmək üçün “daxma” dan da istifadə olunur. Qeyd olunan hər iki halda “ev” və “daxma” məskən anlamında işlənilmişdir. Türkmən dilinə aid bir fakta nəzər salaq:

1. *“Altynjan Mansur müňküriň hiç ýerik gitmeli däl diýip tabşyrmasyndan soň diňe Habyl bilen iki gezek gürleşdi. Galan wagtlarynyň galabasyny şebistanynda oturyp-ýatyp geçirdi. Bir gezek daşary çykyp, elguşlaryň saklanýan külbesine (daxmasına) bardy. Şahynyň eline alyp, ony sypady, oňa iým berdi. Soň Akgar bedewiniň ýanyna bardy. Bagyň içinde biraz aýlandy, soň ýene hareme dolandy”*(4, s.102).

Altınca Mənsur Kunkurun heç yerə getməmək əmrindən sonra Habillə cəmi iki dəfə görüşüb danışdı. Qalan vaxtının çoxunu qamakında oturub uzanmaqla keçirirdi. Bir dəfə çölə çıxdım. O, quşların saxlandığı **daxmaya** getdi. Şahini əlinə aldı, sıgalladı, yedizdirdi. Sonra Akqar Atın yanına getdi. O, bir müddət bağda dolaşdı, sonra hərəmxanaya qayıtdı.

Göründüyü kimi, “daxma” əvəzinə “külbə” sözündən də istifadə olunur. Nəticə ondan ibarətdir ki, “külbə” sözü də “yurd” semantik iyerarxiyasına daxil olur.

Nəticə. Öz növbəsində “yurd”/yurt” semantik iyerarxiyasında yurd “doğma məskən”, “vətən”, “doğma yurd” anlamlarının ifadə edir və semantik iyerarxiyanın zirvəsində dayanır. Məsələyə belə yanaşmanın mahiyyətində belə bir məntiq dayanır ki, eyni semantik sahəyə daxil olan sözlərin də iyerarxiyası mümkündür, onlar daha ümumi, hamısı üçün ümumiləşdirici mənanın iyerarxiya zirvəsində dayanması ilə müşayiət olunur. Problemə belə yanaşma dilin leksikasında semantikanın görünməyən hissəsini üzə çıxarır və semantika nəzəriyyəsinə yeni faktlar verir. Bu heç də sözlərin semantik sahəsinin təkrarı demək deyil, onun semantik zəncirini müəyyənləşdirmək deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1983, 554 s.
2. *Kərimzadə F.* Xudafərin körpüsü. Bakı: Yazıçı, 1982, 208 s.
3. *Aksoy Ö.A.* Atasözleri ve Deyimler 2 Sözlüyü. İstanbul: İnkilab Kitabevi, 1995, 219 s.
4. *Ödäýew O.Ö* 16 Altynjan hatyn: Roman. Birinji jilt. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012, 444 s.
5. *Пауль Г.* Принципы истории языка. М.: Изд-во иностранной литературы, 1960, 500 с. / <https://linguistics-online/narod.ru>index>tema7>
6. Иерархическая семантика и новые правила написания. URL: <https://habr.com>articles>.

Redaksiyaya daxil olub 27.04.2025

UOT 82

S.S.Səməndərov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
seyfeddinsamandarov@mail.ru

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.021>

SƏMƏD MƏNSUR YARADICILIĞINDA İCTİMAİ MƏSƏLƏLƏR

Açar sözlər: *Səməd Mənsur, ədib, şair, publisist, ziyalı, satira*

Məqalədə XX əsr görkəmli Azərbaycan ziyalısı, şairi, ədib və publisisti Səməd Mənsurun həyat və yaradıcılığı, fikir və düşüncələri, irəli sürdüyü ideyalar nəzərdən keçirilir. Ədibin yaradıcılığı üç dövrə – çar imperiyası, müstəqillik dövrü və sovet dövrlərinə bölünür; dəyişməyən bir məsələnin olması xüsusi olaraq vurğulanır. Azərbaycan cəmiyyətinin ən aktual məsələlərinə toxunan Səməd Mənsur yaradıcılığının bütün mərhələlərində milli azadlıq, milli mənlilik, ana dili məsələləri hər zaman diqqət mərkəzində olan məsələlər idi.

C.C.Самандаров

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ САМАДА МАНСУРА

Ключевые слова: *Самед Мансур, писатель, поэт, публицист, мыслитель, сатира*

В статье рассматриваются жизнь и творчество выдающегося Азербайджанского поэта, мыслителя и публициста XX века Самеда Мансура. Творчество автора разделено на три периода: период царской империи, период независимости и советский период; особо подчеркивается, что существует один неизменный вопрос. В его творчестве особое место занимали идеи национальной свободы, национальной идентичности и родного языка.

S.S.Samandarov

SOCIETAL PROBLEMS IN THE WORKS OF SAMAD MANSUR

Keywords: *Samed Mansur, writer, poet, publicist, thinker, satire.*

The article investigated the life and work of the famous Azerbaijan poet, thinker and publicist of the twentieth century Samed Mansur. The author's work is divided into three periods: the period of the Russian Empire, periods of independence and the Soviet period; it is emphasized that there is one constant

issue. In his work, the ideas of national freedom, national identity and native language occupied a special place.

Giriş

Səməd Mənsur lirik, şer, Pyes ("Maarif", "Cinayət", "Dərviş", "Rəzalət səbəblər", "Mükafat", "Aktyor" (faciə), felyeton və məqalələr müəllif kimi XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində öz yeri olan ədiblərimizdənədir. Göründüyü kimi, Səməd Mənsurun yaradıcılığı özünün çoxşaxəliliyi ilə seçilir, lakin ədib ilk növbədə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şair kimi məşhurlaşmışdır. Səməd Mənsur poeziyasının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri şairin dövrün iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi cəhətdən aktuallıq qazanmış mühüm məsələlərinə müraciət edərək, milləti və cəmiyyəti düşündürən və narahat edən problemlərə biganə qalmaması, öz əsərlərində onlarla bağlı maraqlı fikirlər səsləndirməsi olmuşdur (2, s.14). İstiqlal, azadlıq arzuları ilə yaşayan şair həmvətənlərini insanpərvərliyə, savada, doğruluğa çağırırdı. Səməd Mənsur yaradıcılığa qəzəllə başlamışdır. Ədib əruz vəznində olan əsərlərin müəllifi kimi, klassik formalara və janrlara meyli ilə diqqəti cəlb edir.

Belə bir zəmində qeyd etmək lazımdır ki, təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan ədəbi fikrində Səməd Mənsurun adı Sabir məktəbinə mənsub "bir sıra tanınmış ədiblər" in içində xüsusi olaraq göstərilir (2, s.36).

Səməd Mənsur Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusilə poeziyası tarixində sözünə ən çox qadağa qoyulmuş söz ustası kimi tarixə düşmüşdür (2, s.13).

Eyni zamanda, Səməd Mənsur XX əsr Azərbaycan ictimai fikrində özünün realist mövqeyi ilə seçilən, dövrünün ən aktual məsələlərini gündəmə gətirən mütəfəkkirlərimizdənədir. Ədibin bütün yaradıcılığı istiqlal ideyasına həsr edilmişdir. O, "Şəfa", "Nicat", "Ədəbi yurd" cəmiyyətlərinin bütün işlərində fəal iştirak etmişdir. Deyilənlərlə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ədibin yaradıcılığı "türklçülük", "turançılıq", islamçılıq" ideyaları üzərində köklənmişdir.

Səməd Mənsur, əlbəttə, öz istedadı çərçivəsində sovet dövründə Sabir satirasının ilk görkəmli nümayəndəsi sayıla bilər. «Sovet ədəbiyyatşünaslığı «tənqidi realizmi» bir şərtlə qəbul etmişdi ki, bu tənqid (və onun realizmi) sovetləşmədən əvvəlki illərlə yekunlaşmalı idi. Sovet dövrü ədəbiyyatında tənqidi realizm «sosialist realizmi», başqa sözlə, «tərifli realizm»lə əvəz edilmişdi.

Görkəmli şair, publisist Səməd Mənsur Hacı Əhməd oğlu Kazımov (Kazımozadə) 1879-cu ildə Bakıda anadan olmuşdur. Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanan «Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti»nin sorğu vəərəqində Səməd Mənsur özü 1879-cu ildə anadan olduğunu yazmışdır. O, 10 yaşlarında ikən İçəri şəhərin Hamamçılar məscidində

Molla Səttar və Molla Ağababanın yanında ərəb əlifbasını, Quran surələrini öyrənməyə başlayır.

Səməd Mənsurun atası İranın Təngəbun şəhərindən qayıdıb gələrək nökrçilik etmək üçün balaca Səmədi də özü ilə aparır. Onlar iki il yarım burada qalırlar. 1891-ci ilin payızında Səmədin qabiliyyətini və yazı-pozuya marağını nəzərə alaraq, onu rus-müsəlman məktəbinə qoyurlar. Həmin məktəbdə bu zaman Həbib bəy Mahmudbəyov, Soltan Məcid Qənzadə kimi görkəmli maarifçilər dərs deyirdilər.

Səməd Mənsur rus-müsəlman məktəbində təhsil almış, həmçinin rus, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilirdi.

Səməd Mənsurun dünyagörüşünün formalaşması və yetişməsində həmin ziyalıların rolu xüsusi ilə qiymətləndirilir. Həbib bəy Mahmudbəyovun himayəsində olan rus-müsəlman məktəbində fars dili də keçilirdi. Səməd Mənsur eyni zamanda rus dilini də öyrənməyə səy göstərirdi.

Daha sonra 1910-cu ildə fəaliyyətə başlayan «Səfa» maarif cəmiyyətini yaradanlardan biri də Səməd Mənsur olmuş, mətbuat orqanlarında “Mənsur”, “Səməd Mənsur” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Səməd Mənsur 1907-ci ildə Bakıda təsis edilən “Səfa” cəmiyyətinin yaradıcısı hesab olunur. “Səfa” cəmiyyəti 1918-ci ilə kimi fəaliyyət göstərmişdir (9).

Ədəbi fikirdə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, Əliabbas Müznib Səməd Mənsurun hələ sağlığında şeirlərini toplamışdı və bu fakt ilə Abbas Səhhət dostu Sabirin ölümündən sonra onun əsərlərini «Hophopnamə»də toplaması faktı ilə təmənnasızlıq nümunəsi kimi eyniləşdirilir.

Belə bir zəmində qeyd edilməsi yerinə düşərdi ki, Səməd Mənsurun ilk satirik şeirləri 1912-ci ildən dərc edilməyə başlamışdır. Ədibin satirik şeirləri ardıcıl olaraq “Tuti” (1915-1917), “Şeypur” (1918-1919) və “Molla Nəsrəddin” (1926) jurnallarında çap edilmişdir (7, s. 20).

Ədəbiyyatlarda görkəmli şair-publisistin yaradıcılığını bir neçə mərhələyə bölürlər. Yaradıcılığının birinci mərhələsi 1918-ci ilə qədər olan bir dövrə təsadüf edir. Səməd Mənsur həmin dövrdə – yaradıcılığının birinci dövründə, yəni 1918-ci ilin əvvəlinə qədər olan illərdə klassik şeirlərlə yanaşı, satirik əsərlər yazaraq, ictimai bəlaları tənqid etmişdir. Şair-publisistin yaradıcılığının ikinci dövrü 1918-1919-cu illəri əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1918-1919-cu illər Səməd Mənsurun yaradıcılığının məhsuldar illəri kimi də yadda qalmışdır. Həmin illərdə O, «Şeypur» satirik jurnalının nəşiri olmuş, həmçinin «Hümmət» firqəsinin orqanı olan «Azərbaycan füqərası» qəzetinin çıxmasına da xeyli köməklik göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, «Turan» mətbəəsində çap olunan həftəlik «Şeypur» məzhəkə jurnalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

illərində nəşr olunmuşdur. Sözügedən jurnalın yaranması və fəaliyyətində “Molla Nəsrəddin” jurnalının rolu xüsusi ilə qeyd olunur. Səməd Mənsur «Şeypur» jurnalında nəşirlik edərkən məqalələr də dərc etdirir, redaktə məsələləri ilə də məşğul olurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmmədli Sidqinin baş redaktoru olduğu “Şeypur” satirik jurnalının baş nəşiri Səməd Mənsur olmuşdur. 1918-1919-cu illərdə buraxılan jurnalın 14 nömrəsi çap olunmuşdur. Jurnalın ilk nömrəsi 5 oktyabr 1918-ci ildə, sonuncu nömrəsi isə 1919-cu il yanvarın 18-də işıq üzü görmüşdür (12). Juranılda bir çox şairlərlə yanaşı, Səməd Mənsurun da şerləri dərc olunmuşdur (3, s.23).

Səməd Mənsur yaradıcılığının bu dövründə “Naz et”, “Sən mənim olsan”, “Həpsi rəngdir” və digər əsərlərini yazmışdır. Ona daha çox şöhrət qazandıran “Həpsi rəngdir” müxəmməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Səməd Mənsurun «Həpsi rəngdir», «Mənə naz et» və «Sizdə də var, bizdə də var» şerləri Azərbaycan poeziyası tarixinin «Qızıl fond»una düşən əsərlər hesab edilir.

Belə bir zəmində xüsusi olaraq qeyd edilməsində yarar vardır ki, “Həpsi rəngdir” bütünlükdə fəlsəfi mühakimələrdən ibarətdir. Şair yazırdı:

*Tapmadım aləmdə bir həmdəm ki, olsun biriya,
Görmədim heç kəsdə bir niyyət qərəzdən maada,
Küllən əbnayi-bəşər öz nəfsinə olmuş fəda...
Nəfsi uğrunda görürsə hər bəla, hər macəra,
“Məslək”ə isnad edər, məslək, dəyanət rəngdir* (7, s.34).

Şairin yaradıcılığının üçüncü – sonuncu dövrü 1920-1926-cı illəri əhatə edir. Ədib bu dövrdə daha çox pyeslər (“Maarif”, “Cinayət”, “Dərviş” və digər əsərləri) yazmağa üstünlük vermişdir (10).

Səməd Mənsur sovetlər dönməsində rastlaşdığı nöqsanlara, neqativ faktlara qarşı seyrçi qalmayaraq üzləşdiyi haqsızlıqlara, zülmə, cəhalətə, avamlığa, şüarçılığa, yalana, kosmopolitizmə qarşı kəskin münasibətini bildirmişdir. Onun “Cavan həkimlərimizə”, “Ya şeyx”, “Bulvar qəhrəmanları”, “Bakılı”, “Vahid Rusiya”ya ithaf” kimi şeirləri, “Ziyalılarımız” adlı silsilə felyetonları məhz bu qəbildən hesab edilə bilər (11).

1926-cı ildə yazdığı “Yəs və təhəssür” şeirində S.Mənsurun sovet quruluşundan narazılığı incə və gizli istehza pərdəsinə bürünmüşdür. Şeir Sovet quruluşunu ideal bir hakimiyyət forması kimi təqdim edənlərə ünvanlanır, zamanındakı naqislikləri “bizdə də var, sizdə də var” təkrarlanan rədif-ışarənin köməyiylə müqayisə fonunda bildirir (4, s. 15).

Qeyd edildiyi kimi, Səməd Mənsur “Şəfa” cəmiyyətinin fəal təmsilçilərindən idi. Pyeslər yazan Səməd Mənsur eyni zamanda buradakı təşkil olunan tamaşalarda aktyorluq da edirdi. Onun “Maarif”, “Cinayət”,

”Dərviş”, “Rəzalət səbəbləri”, “Mükafat”, ”Aktyor”, ”Dövlətin təhsili və təsiri” pyesləri dəfələrlə tamaşaya qoyulmuş, müvəqqəti uğur qazansa da, sonralar unudulmuşdur.

“Maarif” pyesi S.Mənsurun yaşadığı dövrün mənzərəsini, yenilik və müasirliklə köhnəlmiş düşüncənin rəqabətini göstərir.

Səməd Mənsurun 1923-cü ildə çap olunmuş “Dövlətin təhsili və təsiri” adlı 3 pərdəli faciəsi kompozisiyasında varın, dövlətin fəsadları, insan xarakterinə təsiri haqqında ibrətamiz nümunələr təqdim edir.

Bir məclis, üç şəkildən ibarət olan “Cinayət” pyesi kənd mühitində yaşanan uğursuz sevgi macərası haqqındadır.

Səməd Mansur 1927-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

Göründüyü kimi, Səməd Mənsur XX əsrin son on illiyinə qədər ancaq «Həpsi rəngidir» şeirinin müəllifi kimi tanındısa da, yüzə qədər lirik və satirik şeirlər, eyni zamanda pyeslər müəllifi olmuşdur. Ancaq Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərində Səməd Mənsurun müxtəlif tərtibatlarda şeir kitabları çapdan çıxmışdır. Səməd Mənsurun şeirlərindən ibarət ilk kitabça Anarın təşəbbüsü və “Ön sözü” ilə 1993-cü ildə nəşr edilmişdir.

Müvafiq olaraq Səməd Mənsurun əsərlərində səslənən fikirlərdəki bəzi məqamlara xüsusi diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Səməd Mənsur əsərlərində səslənən fikirlər

Səməd Mənsur yaradıcılığa hələ uşaq ikən başlamış, “Mənsur” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır və artıq on beş yaşında ikən şair kimi tanınmağa başlamışdır (6, s.55).

Səməd Mənsur əsərlərində səslənən əsas fikirlərdən biri, millətin maariflənməsinə çağırış üzərində köklənmişdir.

Millətin inkişafını təhsil almaqda, savadlanmaqda, dərslər oxumaqda görən sənətkar bir çox əsərlərində milləti savad almağa, elm və maarifə yönlənməyə çağırırdı (3, s.19).

Şair yazırdı:

Dərs oxuyub alim olan görməz dünyada zillət,
Cahil olub dərsləri atan görər eldən məzəmmət.
Dərsə çalış, huşilə bax, olsun zərri qəflətimiz.
Başqaları elm oxuyub oldu dünyada sərvər,
Bizlər isə cəhlə uyub, məhv etdik şani yeksər.
Haydi gedək, dərs oxuyaq, xoşbəxt olsun millətimiz.
Ay atalar, bir ayılın, bu günlərdə yatmamalı,
Bizlər üçün gün qayıruz, elmə cəhlə satmamalı.
Bax gününə, yaxşı düşün, gör varmıdır qeyrətimiz.

Şair millətin oyanmasında, elmə və maarifə yiyələnməsində «xadimi-elmü məarif»lərin, «əhli-qeyrət»lərin rolunu xüsusi qiymətləndirərək, yazırdı (2, s.54).

*Ey olan xadimi-elmü məarif
Ey olan xadimi-elmü məarif
Etmə diriğ, hər qədər olsa məsarif
Etmə diriğ, hər qədər olsa məsarif
Xeyir iş görən edər xeyrə təsadüf,
Haqq da razı olar əhli-qeyrətdən.*

Eyni zamanda millətin yanlış düşüncələrə sövq edilməsinin yolverilməməzliyi haqqında Səməd Mənsur yazırdı:

*Zəhmət çəkib danışdın qırx gün yalanı, molla!
İndi bir az dincəl, qalsın qalanı, molla!*

Yaxud

*Pul-mul da cəm qıldın indi istirahət,
Qorxma mühariədən qurtarmaz ol səxavət,
Verməzlər əhli –fəqrə bir parça nanı, molla!
Çünki fəqir danışmaz yalanı... (8, s.45).*

Daha sonra şairin “Şöyüşün” şerindəki səsləndirdiyi fikirlərə diqqət yetirilməsi yerinə düşərdi. Səməd Mənsurun “Şöyüşün” şerindəki səslənən fikirlərini bir növ şairin dövründə yaşamış müasirlərinə, qələm əhlinə bir müraciət kimi başa düşmək olar. Şair dərin bir istehza hissi ilə yazırdı:

*Söyüşün , ey nəcibər söyüşün,
“Fəxri-millət” ”ədiblər” söyüşün!
Söyüşün, görsənə sücaətiniz,
Söyüşün vazeh ola qeyrətiniz,
Söyüşün kəsf ola nəcabətiniz,
Söyüşün artıq ola hörmətiniz (8, s.59).*

Səməd Mənsurun “Atanın oğul ilə davası” şerində diqqəti cəlb edən məqamlar vardır. Ədib öz şerində acı bir istehza ilə yazırdı:

*“Qars kimdi, müsəlman nədi? Pul, pul mənə candır,
İnsafü təəsüb nədir, Boş sözdü yalandır (8, s.50-51).*

Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, Səməd Mənsur “İnşallah” şerində də sosial təbəqələrin meyil və düşüncələrini satirik bir qələmlə dilə alaraq yazırdı:

*Millətin xoş günü axır gələr inşallah,
Bizdə bir gün axır olaraq bəxtəvər inşallah* (8, s.81).

Şair satirik qələmlə demək olar ki, bütün təbəqələrin dili ilə onların həyat tərzlərini, güzəran və yaxşı dolanışığa olan meyillərini qələmə alır.

Səməd Mənsur insan həyatında bütün bələlərin kökünü sərvətdə axtarırdı və yazırdı “*Sərvət nədir? insanlara düşməni qəddar!*” (8, s.32). Belə bir yanaşma Səməd Mənsuru ilk baxışdan dövrə uyğun baxışlar sahibi kimi, proletar şairi kimi göstərə bilər. Lakin ədib məsələlərə daha dərinlən nüfuz etməyə çalışırdı. Məlumdur ki, sovet mətbuat orqanlarında sosialist həyat tərzini ideallaşdırılaraq, bütün sahələr üzrə əldə edilən müvəffəqiyyətlər gecə-gündüz tərənnüm edilirdi. Bunun əksinə olaraq, Səməd Mənsur yazırdı:

*Bigünah kəsləri məhrumi-səadət eyləyən,
Qəlsiz əhli cəfa bizdə də var, sizdə də var* (8, s.41).

Yaxud:

*Mərifət qanmayan ərbabi-rəyasət tək-tək,
Qan udan əhli ziya bizdə də var, sizdə də var.
Başqasının zəhmətini dostuna təqdim eləyən,
Şanlıərbabi-səxa bizdə də var, sizdə də var.*

Ədib inqilabdan əvvəlki rejimlə sovet rejiminə müqayisə edərək yazırdı.

*Gərçi bizlər elədik qibleyi-ələm tərkin,
Təzədən xan, bəy, ağa sizdə də var, bizdə də var.
Müstəbidlik bəşərin mayeyi-zatında imiş,
Qan içən Sümrü-dağa sizdə də var, bizdə də var.
Derlər: «Ərzi-bəşər axır olacaqdır cənnət»,
Böylə bir zənni-xəta sizdə də var, bizdə də var* (8, s.53).

“İki aşığın deyişməsi” şerində də sovet dövrünün fəlakətləri və nöqsanları qələmə alınmışdır. Ədib yazırdı:

*O,ÇEAKA-dır, surətləri soldurur,
O, rüsvətdir, cibişdanı doldurur,
Təriflərdir, toyuqları güldürür,*

Söz soran aşığa Allah yar olsun.

Ədib sual-cavab formasında verilmiş iki aşığın deyişməsində yazırdı:

*O kəndlidir qəm ağlayır qəmindən,
İspalkomdur, heş düşmüyür dəmindən,
O, çağındır ayrılıb həmdəmindən,
Söz soran aşığa Allah yar olsun (8, s.86).*

Səməd Mənsur sovet rejiminin nöqsanlarını açıq-aşkar, qabarıq şəkildə “O nədir?” şerində də qələmə alınmışdır. Sadəcə olaraq mövcud rejimin nöqsanlarının əyani şəkildə təsvirini görmək üçün şeirdən müəyyən hissələrə əlavə şərhlər verilmədən nəzər yetirilməsi kifayət edir.

Şair yazırdı:

*Kənd yoludur, mümkün ikən yapılmaz,
“Qoynyak”dır iynə satar, sap olmaz,
“Baksayuz”dur, istədiyin tapılmaz,
“Azsoyuz”dur, arşını var, bezi yox.*

*Kulublardır, ayda qırx gün bağlanır,
Qulluqçusu bir həftədə yağlanır,
“Kommunxozdur”, qapısında ağlanır,
Kənd bangidir, yoxdan başqa sözü yox
“Aztesu”dur dəftəri çox işi az,
“Narkomsabes, sabah gəlir qurtarmaz,
“Narkompros” cavab verməz min yaz.
Kooperativdir, qışda getsən bunu yox (8, s.90).*

Səməd Mənsurun 1926-cı ildə yazdığı “Yəs və təhəssür” şeirində də sovet quruluşundan narazılıq incə və gizli istehza ilə təqdim etmişdir (5, s.293).

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, Sovet dövrünün ilk illərində qələmə alınan “Bacıoğlunun dayıya ərizəsi” və “Dayının bacıoğluna cavabı” mükəllimə-şeyrləri Azərbaycanla Rusiyanın arasında gedən satirik “söhbət” kimi təqdim oluna bilər (5, s.296).

Nəticə

Səməd Mənsur yaradıcılığında XX əsr Azərbaycan cəmiyyətinin ən aktual məsələləri dərin və düşündürücü yanaşma üslubu ilə müzakirə obyektinə çevrilmişdir. 15 yaşından şeir yazmağa başlayan Səməd Mənsur

yaradıcılığını ədəbiyyatlarda üç mərhələyə bölürlər. Birinci mərhələnin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bərqərar olmasına qədər olan illəri, ikinci mərhələnin 1918-1919-cu illəri, yəni ədibin yaradıcılığının ən məhsuldar illəri və üçüncü mərhələnin sovet rejimi illərini əhatə etdiyi bildirilir. Səməd Mənsur yaradıcılığının bütün mərhələlərində milli azadlıq, milli mənlük, ana dili məsələləri onun əsərlərinin ana xəttini təşkil edir. Ədib dərc etdirdiyi “Ziyalılarımız” sərlövhəli silsilə felyetonlarında “ziyalıları” “ruslaşdırma” siyasətindən uzaq olmağa, Azərbaycan dilini və məfkurəsini sədaqətlə, şərəflə qorumağa çağırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Səməd Mənsurun qayıdışı / 525-ci qəz., Bakı, 2017, 11 mart, s.11-13
2. Cəfərov N. Səməd Mənsurun poeziyası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 80 s.
3. Əhmədova S. Səməd Mənsur // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2021, c.69, №1, s.18-28
4. Əsgərova Y. Səməd Mənsurun yaradıcılıq yolu: filol. üzrə fəls. dokt. ... diss. avtoref. Bakı, 2016, 23 s.
5. Əsgərova Y. Mənsur yaradıcılığında // Filologiya məsələləri, 2016, №1, s.293-297
6. Hədiyeva S. Səməd Mənsurun qəzəlləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elmi əsərlər, 2018, №1(6), s.55-60
7. Səməd Mənsur: biblioqrafiya / Tərt. ed.: M.İbrahimova, elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfəraliyeva. Bakı, 2019, 160 s.
8. Səməd Mənsur. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 248 s.
9. <https://medeniyyet.az/page/news/18999/Semed-Mensur:-dunenden-bugune-.html?lang=ru>
10. <https://portal.azertag.az/az/node/22568>
11. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2016/yanvar/471640.htm>
12. <https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/31735-memmedeli-sidqinin-seypur-jurnali-ve-ya-ekincinin-varisleri>

Redaksiyaya daxil olub 13.05.2025

УДК 82

Х.Р.Султанова
Bakı Slavyan Universiteti
sultanovaxanim@gmail.com

МИФОЛОГИЧЕСКАЯ СИМВОЛИКА ПОЭЗИИ БАХТИЯРА ВАХАБЗАДЕ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.024>

Ключевые слова: *литературная позиция, отношение человек-дождь, ритуально-мифологическая модель, культ земли, мифологическая философия*

В поэзии XX века после таких выдающихся литературных фигур, как Самед Вургун, Расул Рза и Сулейман Рустам, наиболее значительное литературное положение среди последующего поколения занимает Бахтияр Вахабзаде. Благодаря богатому творческому наследию он представляет собой особое явление и этап не только в поэзии, но и в общественной мысли. Поэт, всем своим существом связан с национальными корнями, придаёт мифу особое значение как символическому средству выражения. В статье исследуется мифопоэтическая традиция в творчестве Бахтияра Вахабзаде, в научный оборот введены его поэтические произведения. Особое внимание уделено таким вопросам, как ритуально-мифологическая модель отношений между Человеком и Дождём, мифическая философия, связанная с культом земли, а также наделение предметов живыми чертами в мифологической модели мира.

X.R.Sultanova

BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA MİFOLOJİ SİMVOLİZM

Açar sözlər: *ədəbi mövqe, insan-yağış münasibəti, ritual-mifoloji model, torpaq kultu, mifik fəlsəfə*

XX əsr poeziyasında S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm kimi nəhəng ədəbi simalardan sonrakı nəsil içərisində ən mühüm ədəbi mövqeyi Bəxtiyar Vahabzadə tutur. O, zəngin yaradıcılıq irsi sayəsində təkcə poeziyada deyil, həm də ictimai düşüncədə xüsusi bir fenomen və mərhələni təmsil edir. Milli köklərə bütün varlığı ilə bağlı olan şairin yaradıcılığında mif simvolik ifadə vasitəsi kimi özünəməxsus yerə sahibdir. Məqalədə B.Vahabzadə yaradıcılığında mifopoetik ənənə baxımından araşdırma aparılmış, şairin şeirləri tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Burada İnsan-Yağış münasibətlərinin ritual-mifoloji modeli, torpaq kultu ilə bağlı mifik fəlsəfə, mifik dünya modelində əşyaların canlı təsəvvür edilməsi və s. kimi məsələlər xüsusi vurğulanmışdır.

Kh.R.Sultanova

MYTHOLOGICAL SYMBOLISM OF BAKHTIAR VAKHABZADE'S POETRY

Keywords: *literary position, human-rain relationship, ritual-mythological model, earth cult, mythological philosophy*

In 20th-century poetry, following such prominent literary figures as Samad Vurgun, Rasul Rza, and Suleiman Rustam, the most significant literary figure among the succeeding generation is Bakhtiyar Vahabzadeh. Due to his rich creative legacy, he represents a unique phenomenon and stage not only in poetry but also in social thought. The poet, deeply connected with national roots, attributes special significance to myth as a symbolic means of expression. This article explores the mythopoetic tradition in Bakhtiyar Vahabzadeh's work, introducing his poetic works into scholarly discourse. Special attention is given to issues such as the ritual-mythological model of relationships between Man and Rain, the mythical philosophy associated with the earth cult, and the personification of objects in the mythological model of the world.

Один из признанных представителей азербайджанской литературы Бахтияр Вахабзаде проявил себя не только как автор поэтических произведений, но и как мыслитель, донёсший национально-духовные ценности до мировой общественности. В своём творчестве поэт широко использует мифические символы и архетипы, придавая особое значение мифопоэтической традиции как средству сохранения национальной идентичности. В статье под названием «Наше происхождение, наши корни» Б.Вахабзаде подчёркивает, что национальные истоки берут начало из мира тайн и мифов. Он пишет: *«...Из сказок, которые рассказывала мне бабушка, мне стало ясно одно: герои надевали железные башмаки, брали в руки железный посох и отправлялись в путь, следуя за мечтами, скрытыми за горами. За горами! Что это за место? Какова его сущность? Там – волшебство! Это – неизвестность. Загадка. Никто ещё не был там. Герои, странствуя, плывят железный посох, железный светильник, на их пути – множество испытаний, и найти мечту становится крайне трудно»* [8, с.102].

Образ «за горами» символизирует мифологический мир – обитель национальных стремлений и мыслей, мир, в котором сокрыты все тайны, коды и шифры национального бытия.

Вся сущность и мировоззрение поэта были неразрывно связаны с Родиной и любовью к ней. В статье «Любовь к Родине» он утверждает, что человек, лишённый чувства любви к Родине и народу, лишён всех человеческих чувств. По мнению поэта, если человек любит Родину,

значит, он любит и жизнь, и весь мир [9, с.21].

В основе приверженности Б.Вахабзаде к национальным истокам лежали его поиски духовности. Для поэта важным был не внешний, а внутренний смысл. Как он сам пишет в письме под названием «Нормы нравственности»: *«Внешняя красота преходяща, внутренняя же красота длится столько, сколько длится человеческая жизнь»* [10, с.134].

С этой точки зрения внимание поэта всегда было сосредоточено на внутреннем содержании, на глубинах внутреннего мира человека. В основе этих глубин, в их сущности, лежит миф.

Следует отметить, что поэзия Б.Вахабзаде представляет собой богатейшее наследие не только по своему содержанию и идейно-художественным особенностям, но и по объёму. С этой позиции рассматривать всё его поэтическое наследие с точки зрения мифопоэтической традиции в рамках одной работы невозможно. Однако, как и капля, несущая вкус всего океана, мы также постараемся раскрыть эту тему, пробуя «капли» поэтического моря.

В стихотворении «Иди, дождь» поэт обращается к дождю, как когда-то участники древнего обряда «Ягмур», посвящённого богу дождя, с мольбой о прекращении засухи. Однако, в отличие от ритуала, он умоляет дождь... не литься, подчёркивая тем самым глубоко символический и философский подтекст стихотворения:

Когда небо покрывается туманом,
Сердце моё наполняется печалью.
Не лейся, дождь, не лейся, дождь,
Я спешу на свидание [2, с.98].

Разумеется, люди, придерживающиеся традиционного мышления, исполняли обряд «Ягмур» с целью вызвать дождь, обращаясь с песнями и молитвами к богу дождя. Хотя упоминания об этих обрядах встречаются в трудах учёных по всему миру, новые интерпретации вызывают особый интерес. Так, например, Дж.Д.Шафер в своём исследовании анализирует молитвы о дожде и соответствующие ритуалы в культурном контексте, подчёркивая особое значение обращения первобытного человека к божеству дождя, а также ритуальные действия, направленные на вызов дождя [12, с.45-59]. Р.Уотсон, в свою очередь, представляет ритуалы, связанные с дождём, в сравнительном аспекте, акцентируя внимание на взаимоотношениях человека и дождя в контексте ритуала [11, с.215-233].

В поэме Б.Вахабзаде «Не лейся, дождь» лирический герой, напротив, просит дождь не проливаться, так как он спешит на встречу, – другими словами, дождь не должен мешать ему. С мифопоэтической точки зрения в стихотворении можно выделить два ключевых аспекта:

а) Ритуально-мифологическую модель взаимоотношений между человеком и дождём;

б) Архетип божества дождя, лежащий в основе обращения лирического героя к дождю как к живому существу.

В стихотворении «Земля» поэта чётко прослеживаются черты мифического культа земли, что свидетельствует о глубоких корнях мифологического мышления в его поэтическом мире:

Мы выросли из земли,
Как трава, о люди!

Генетический код этих строк представляет собой мифический образ земли/матери. Поэт прямо указывает на это в других строках стихотворения:

Из далёких-далёких мест приходит
Этот голос победы, что землю родиной сделал
Голос наших предков.
Этот голос также является философией
Нации, исходящей из корней [3, с.30].

В этом отрывке два элемента привлекают внимание как носители мифического смысла: первое – «голос победы предков». Те предки, которые выросли из земли, чье существование, дух и мысли всегда были связаны с землёй. Земля – это основа, фундамент первичных размышлений этих предков, и в мифической философии земли кроется культ земли, являющийся частью их мировоззрения. Второе – «философия, исходящая из корней». Эта философия – миф, мифология: это мифическая жизненная философия, в которую входит и культ земли.

В стихотворении Б.Вахабзаде «Плачущая фея», написанном под впечатлением от увиденной им в 1961 году статуи девушки в Риме, прослеживаются элементы мифического восприятия природы, где каждый неорганический элемент воспринимается как живой:

В камне бьётся сердце,
Нет, это не статуя,
Это плачущая фея,
Её стенания звучат в моих ушах... [4, с.29]

Мифологическая символика в этом стихотворении выражается следующим образом:

Первое – мифическая философия, лежащая в основе отношения лирического героя к миру как живому. В мифе всё живо: деревья, камни, воды и так далее. Это представление не ограничилось мифической эпохой, а продолжает существовать до наших дней. Например, до сих пор людям нравится угрожать деревьям, не дающим плодов,

срубить их: «Если в этом году не принесёшь плодов, я срежу тебя этим топором». Вдохновлённый красотой статуи и чудом искусства, поэт, как нам кажется, пробуждает в своей памяти мифические архетипы.

Второе – сравнение статуи с феей является индикатором пробуждения мифического архетипа в сознании поэта. Пробудившаяся мифическая память мгновенно ассоциирует её с образом феи.

Третье – представление о том, что творец статуи бессмертен в своём произведении и живёт в нём, также связано с мифическим архетипом, с формулой превращения. В мифах люди превращаются в птиц, деревья, камни и продолжают жить в этих формах.

В мифической модели мира все вещи воспринимаются как живые, независимо от того, как мы их воспринимаем. Это также отражается в стихотворении Б.Вахабзаде, посвящённом памяти Узеира Гаджибекова, «Вещи говорят»:

...Вещи говорят...
Дни обижают,
Воспоминания нанизываются на нить.
Вещи дуют...
Томится сердце,
Под пеплом разгорается...
Открывается любовь жизни, её печаль,
Её радость,
Её счастье
Для будущего.
Мысли великого человека, его мечты
Живут в холодных вещах каждый день...[6, с.156-157]

«Мысли человека, его мечты живут в холодных вещах» в мифопоэтическом контексте означает превращение человека после смерти в другой элемент. Однако здесь также присутствует другой мифический смысл. Это представление о единстве мира в мифологии. В мифах нет ничего не связанного. Один элемент, завершив своё существование, превращается в другой, и так возникает единство всех элементов. Эта «философия единства» мифа составляет мифологическое ядро стихотворения Б.Вахабзаде «В этом единстве», состоящего из одного куплета:

Ты – это я, а я – это ты,
Между нами не было границы.
Зеркало показывает нам лица,
Но мы не видим различий в этом единстве [7, с.473].

Поэма Бахтияра Вахабзаде «Мукам», насыщенная национальной философией, полна мифологических символов. Он, даже начав

произведение с «поэтики сказки», вводит в текст мифологические символы, такие как голубь, демон, яблоко:

Может быть... Мукам – это сказка, это легенда.
Что же она хочет нам сказать в этом мире,
Какова её цель?
В сказках голубь
Сделал царём чужака.
Он разрушил все запутанные дела этого мира...
Мучения ушедших времён, переплетённые,
Стоит ли верить этой сказке?
Это мечта, это желание.
Народ говорит, что мои желания
Сбудутся,
Будут радоваться...
Может, мы неправильно разделили
Те три яблока, что упали с небес?
Знаем ли мы, почему в стеклянной бутылке
Находится душа демона?..

Бахтияр Вахабзаде использует мифологические коды для изображения реальности (государственная птица – голубь, демон, мифическое яблоко), что выражает художественную идею, которая в конечном итоге воплощает национальное освобождение, мысль о национальной независимости. Поэт рассматривает мукам и миф как источники национальной мысли, через которые он выражает стремление азербайджанского народа к свободе, подавленной под гнётом русского советского империализма. В поэме он открыто пишет:

Почему, почему народ
Ждал «властелина эпохи»?
Может, мукам – это ожидание,
Это тоска?
Когда есть рука, есть плечо,
Когда есть голова, есть зубы,
Ожидание становится бедой [5, с.29].

В творчестве поэта одна из главных идей – это возвращение к национальным корням и осознание себя на основе этих корней. В этом контексте национальные корни поэта исходят из глубин нашей истории, богатства этнографии. В статье «Наш язык – наша литература» Бахтияр Вахабзаде подчеркивает, что народная литература связана с историей возникновения народа, и что в своих песнях, сказках, эпосах и колыбельных народ всегда стремился выразить свои беды и желания. Именно поэтому народное творчество должно рассматриваться не

только как художественные произведения, но и как исторические документы, отражающие различные эпохи нашей истории, свидетельствующие о пройденных нами путях [1, с.22-23]. Таковы основные моменты творческого наследия Поэта.

В заключение можно сказать, что связь творчества Б.Вагабзаде с мифопоэтической традицией требует не только филологического, но и философского подхода. Для комплексного изучения этого вопроса необходимо монографическое исследование, учитывая объем творчества поэта, его идейно-художественную и философско-познавательную сущность. Насыщенная глубоким философским смыслом поэзия Бахтияра Вагабзаде не утратила своей актуальности и сегодня, вот почему столь важно вновь и вновь обращаться к его наследию.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Vahabzadə B. Vətən ocağının istisi*. Bakı: Gənclik, 1982, 181 s.
2. *Vahabzadə B. Əsərləri: 12 cildə, c.1 / Tərtibçi, ön sözün müəllifi, redaktoru R.Qafarlı*. Bakı: Elm, 2008, 612 s.
3. *Vahabzadə B. Əsərləri: 12 cildə, c.2 / Tərtibçi, ön sözün müəllifi, redaktoru R.Qafarlı*. Bakı: Elm, 2008, 616 s.
4. *Vahabzadə B. Əsərləri: 12 cildə, c.3 / Tərtibçi, ön sözün müəllifi, redaktoru R.Qafarlı*. Bakı: Elm, 2008, 577 s.
5. *Vahabzadə B. Əsərləri: 12 cildə, c.4 / Tərtibçi, ön sözün müəllifi, redaktoru: R.Qafarlı*. Bakı: Elm, 2008, 662 s.
6. *Vahabzadə B. Əsərləri: 12 cildə, c.5 / Tərtibçi, ön sözün müəllifi, redaktoru R.Qafarlı*. Bakı: Elm, 2008, 584 s.
7. *Vahabzadə B. Əsərləri 12 cildə, c.6 / Tərtibçi, ön sözün müəllifi, redaktoru R.Qafarlı*. Bakı: Elm, 2008, 738 s.
8. *Vahabzadə B. Əsərləri: 12 cildə, c.10, / Tərtibçi, ön sözün müəllifi, redaktoru R.Qafarlı*. Bakı: Elm, 2009, 831 s.
9. *Vahabzadə B. Əsərləri: 12 cildə, c.11 / Tərtibçi, ön sözün müəllifi, redaktoru R.Qafarlı*. Bakı: Elm, 2009, 826 s.
10. *Vahabzadə B. Əsərləri: 12 cildə, c.12 / Tərtibçi, ön sözün müəllifi, redaktoru R.Qafarlı*. Bakı: Elm, 2009, 838 s.
11. *Watson R. Rain, drought, and ritual in indigenous cultures: A comparative perspective / Anthropological Forum*, 2015, 25(3), pp.215-233
12. *Schaefer J. D. Rainmaking rituals and drought: A cross-cultural analysis // Journal of Ritual Studies*, 2017, 31(2), pp.45-59

Redaksiyaya daxil olub 01.05.2025

UOT 811.512.161

R.N.Süleymanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
suleymanova-rena@bk.ru

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ MÜSTƏQİL SÖZ KİMİ İŞLƏNİB OĞUZ TÜRKÇƏLƏRİNDƏ ASEMANTIKLƏŞMİŞ SÖZLƏR

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.026>

Açar sözlər: asemantikləşmə, qədim türk yazılı abidələri, Azərbaycan türkcəsi, leksik tərkib, müstəqil sözlər və köklər

Türkcənin bilinən ilk əlifbası Orxon yazılarında da istifadə edilən Göktürk əlifbası kimi tanınan Orxon əlifbasıdır. Avrasiyada müxtəlif nümunələri olan runik yazıya bənzədiyi üçün bəzən belə adlandırılmışdır. VIII əsrin əvvəllərinə aid yazı sisteminin Çin və ya Soğut yazı sistemlərindən təsirləndiyi güman edilir. Sağdan sola yazılan əlifba Göktürk və Uyğur xaqanlıqları tərəfindən istifadə edilmiş, Qarahoca Uyğur Krallığı dövründə isə onun istifadəsi itmişdir. Əski uyğur əlifbası türk dillərinin bütün yazı növləri arasında ən uzun müddət istifadə edilən yazı sistemlərindən biridir. Soğut əlifbasının yaxın qohumu olan və 840-cı ildə Köhnə Uyğurların Turfan bölgəsinə köçməsi nəticəsində köhnə uyğur dilinə uyğunlaşan əlifba, əsrlər boyu Orta Asiyanın bəzi yerlərində və İranda istifadə edilmişdir. XVI əsrdə ərəb əsaslı əlifba ilə əvəzlənənə qədər əlifba yuxarıdan aşağı yazılır və əbcədin xüsusiyyətlərini göstərirdi. Bu əlifba sistemində hər bir hərf müəyyən rəqəmi ifadə edirdi və bu, yazı ilə hesablamanı birləşdirən funksional bir vasitə idi. Əlifbanın bu quruluşu həm dini, həm də inzibati mətnlərin tərtibində geniş şəkildə istifadə olunurdu.

Р.Н.Сулейманова

СЛОВА, УПОТРЕБЛЯВШИЕСЯ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНЫЕ ЕДИНИЦЫ В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ, АСЕМАНТИЗИРОВАННЫЕ В ОГУЗСКИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: асемантизация, древнетюркские письменные памятники, азербайджанский тюркский язык, лексический состав, самостоятельные слова и корни

Первая известная тюркская письменность это орхон-енисейская письменность, также известная как гөктюркская, использовавшаяся в Орхонских надписях. Поскольку она напоминает руническое письмо, встречающееся в разных частях Евразии, её иногда называют рунической. Считается, что письменность, восходящая к началу VIII века, подверглась

влиянию китайской или согдийской письменностей. Алфавит писался справа налево, использовался гёктюркским и уйгурским каганатами, но со временем вышел из употребления в период Карахочинского Уйгурского королевства. Древнеуйгурская письменность, одна из наиболее долго использовавшихся среди всех тюркских письменностей, была адаптирована к древнеуйгурскому языку после переселения древних уйгуров в регион Турфан в 840 году. Эта письменность, близкая к согдийской, на протяжении веков применялась в некоторых районах Средней Азии и Иране вплоть до XVI века, когда была заменена арабским алфавитом. Письменность писалась сверху вниз и имела абджадные черты. В этой системе алфавита каждая буква обозначала определённое число, что делало её функциональным средством, объединяющим письмо и счёт. Такая структура алфавита широко использовалась при составлении как религиозных, так и административных текстов.

R.N.Suleymanova

WORDS USED AS INDEPENDENT WORDS IN ANCIENT TURKISH WRITTEN MONUMENTS AND ASEMANTICIZED IN OGHUZ TURKIC LANGUAGES

Keywords: *asemantization, ancient Turkic written monuments, Azerbaijani Turkic, lexical composition, independent words and roots*

The first known alphabet of the Turkic language is the Orkhon alphabet, also known as the Göktürk script, which was used in the Orkhon inscriptions. It is sometimes referred to as "runic" because it resembles runic writing found in various parts of Eurasia. The writing system, dating back to the early 8th century, is believed to have been influenced by Chinese or Sogdian scripts. Written from right to left, the script was used by the Göktürk and Uyghur Khaganates, but fell out of use during the period of the Karakhoja Uyghur Kingdom. The Old Uyghur script, which is closely related to the Sogdian alphabet, is one of the longest-used writing systems among all Turkic scripts. After the migration of the Old Uyghurs to the Turfan region in 840, it was adapted to the Old Uyghur language and continued to be used in parts of Central Asia and Iran for centuries until it was replaced by the Arabic-based script in the 16th century. The script was written vertically (top to bottom) and displayed characteristics of an abjad. In this alphabetic system, each letter represented a specific number, making it a functional tool that combined writing and calculation. This structure of the alphabet was widely used in the composition of both religious and administrative texts.

Türk dillərinin tarixi inkişafı zamanı Azərbaycan türkcəsinin leksik tərkibində müşahidə edilən və geniş yayılan, tədqiqatçıların diqqətini çəkən dil hadisələrindən biri də “asemantikləşmə” prosesidir. Bu prosesin nəticəsi olaraq qədim dövrlərdə türk dillərinin müstəqil leksikasına aid sözlər

(xüsusilə köhnə monohecalı köklər) işlənmək qabiliyyətini itirir, lakin dildən ayrılmır, ayrı-ayrılıqda işlənməsə də, alınmaların tərkibində gizlənir, qədim köklərdən yaranan düzəliş və mürəkkəb sözlər, sabit söz birləşmələri, formalistlərlə və onlara əlavə edilən və ya artırılan sözlərlə birləşərək yeni lüğətin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Sözlərin belə qədim köklərini adlandırmaq üçün ayrıca termin və ifadələrdən istifadə edilməlidir. Müstəqilliyini itirən sözlər, mənasız sözlər, köklər, asemantik sözlər (köklər) və s. arasında asemantik sözlər termini daha çox bu leksik vahidlərin mahiyyətini əks etdirir, ona görə də bu termindən istifadə etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Bəzi sözlərin dialekt və şivələrimizdə mövcud olmaması, onların yazılı abidələrimizin yaranmasından xeyli əvvəl asemantikləşdiyini göstərir. Azərbaycan dilində asemantikləşmiş, lakin qədim türk yazılı abidələrində müstəqil lüğət vahidi kimi istifadə olunan sözlər olduqca çoxdur. Məsələn, *sa* (*sana, say*), *ba* (*bağla*), *aş*, *as* (*aşağı*) [8, s.32].

Digər dil vahidləri kimi, bir çox asemantik də sözlər var. Onların bir qrupu qədim türk yazılı mənbələrindən müstəqil lüğət kimi çıxmış, digər hissəsi Azərbaycan dili abidələrində öz müstəqilliyini qoruyub saxlamış, üçüncü hissəsi isə müasir türk dillərinin bəzilərində, xalqımızın dialekt və şivələrində işlənə bilir. Bu növlər içərisində ən çox və ən rəngarəng (müxtəlif) xüsusiyyətli olanı Azərbaycan dili abidələrində işlənib müasir dilimizdə asemantikləşən sözlərdir. Lakin problemin geniş və çoxölçülü olması, məqalənin həcmi buna imkan vermədiyindən, təbii ki, məsələni tam şəkildə izah etmək mümkün deyil.

Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, çağdaş dilimizdə asemantik, yazılı abidələrimizdə isə ayrı-ayrılıqda məşğul olan sözlərin əksəriyyəti təbii olaraq qədim türk yazılı mənbələrində mövcuddur. Onların müəyyən bir hissəsi danışiq dilində, dialekt və şivələrdə qismən, məhdud dairədə öz funksionallığını və müstəqilliyini qoruyub saxlasa da, bunlar ədəbi dilimiz üçün asemantik leksik aşkarlamalardır.

“Ara” feili də çağdaş dilimizdə təsirsiz sözlərdən biri kimi çıxış edir. Hazırda bu söz əsasən bədii dildə və digər ifadələrin tərkibində işlənir. Lakin qədim dövrlərdə, xüsusilə də şifahi türk dillərində “ara” geniş işləkliyə malik, müstəqil və fərdi mənə daşıyan sözlərdən biri olmuşdur. Bu söz Azərbaycan dilli yazılı abidələrdə də tez-tez rast gəlinmiş, əsasən məkan, münasibət və ara məsafə bildirən mənalarda istifadə edilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, sözün semantik tərkibində zamanla daralma müşahidə olunmuş və bu da onun çağdaş dildə məhdud şəkildə işlənməsinə səbəb olmuşdur. “*Nə cahillər səni göydə arayır (axtarır), yerdə istəyirlər...*” [1, s.16]; “*Atından, ana dilin səni arayıb (axtarıb)*” [1, s.24].

Türk dillərində məna yuvası təşkil edən sözlərdən biri də “al” sözüdür. Yazılı abidələrdə fonetik baxımdan eyni tərkibə malik bu söz “ön, qabaq”, “yalan, fırıldaq”, “od”, “aşağı, alt” və “qırmızı” kimi müxtəlif mənalarda işlənmişdir. “Al” kökü bu mənaların hər birində, daha doğrusu, eyni fonetik tərkibə malik müxtəlif sözlərdə zamanla asemantikləşməyə məruz qalmışdır. Almaq mənasında olan “qasaq, qarşı, ön” sözləri tam asemantikləşməmiş (alın sözündə gizlənmiş), almaq mənasını verən “yalan, aldadıcı” sözü isə tam asemantikləşmişdir. “al” mənasını verən “qırmızı” sözü qismən, natamam asemantikləşmişdir.

Bunlardan əlavə “-al” fonetik tərkibli başqa bir söz də var: “aşağı”, “enmək” və s. sözdə hələ də qalır. Bu söz son mənada (rəng mənasında) yazılı mənbələrdə çox geniş işlənmiş, ədəbi dilimizin bəzi üslublarında, xüsusən də şeir dilində indiyədək müstəqilliyini qoruyub saxlamışdır. Lakin bu söz abidələrimizdə ən işlək leksik aşkarlamalardan biridir: “*Alca gam şorladı, goynı toldı*” [3, s.115].

Düzdür, bu sözü çağdaş dilimiz üçün müstəqilliyini tamamilə itirmiş sözlər sırasına daxil etmək mümkün deyil. Al sifəti çağdaş ədəbi dilimizdə, xüsusən poeziyada müəyyən dərəcədə işlənir. Bununla da “qırmızı” sözü abidələrimizdə ifadə etdiyi mənanı qoruyub saxlayır və “al” sözünün mahiyyəti asemantikləşərək sabit leksik vahidlərdə – “*alyanak*”, “*allı-qızılgül*”, “*əl-əlvan*”, “*allan*”, “*al şəfəq*”, “*alaş*”, “*əl*”, “*öyrəşmiş*”, “*alov*” və s. ifadələrdə yaşamışdır.

Aru - arı sifəti dilimizdə saf, təmiz mənalarında yazılır. Mənbələrdə leksik vahid kimi də geniş şəkildə işlənən bu söz olduqca qədimdir. Türk abidələrində ən işlək leksik vahidlərdən biridir. dilimizin çoxu qədim yazılı abidələrdən biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da yuxarıdakı mənanı çatdırmaq üçün ancaq aru sözü işlədilmiş, onun çağdaş dilimizdəki qarşılığı olan təmiz və saf sözləri isə abidədə də eyni mənada işlənmişdir: “*Aru sudan dəstəmaz aldılar*” [6, s.19]; “... *ömrünün sonunda bir aru imandan ayırmaya bilər*” [6, s.85]; “*Aru gölü ördegün şakıyıb ərazisi...*” [6, s.63]; “*Aru könlüdə pas olsa, şerab açar*” [6, s.64].

Bu deyim çağdaş ədəbi dilimizdə də işlənir. Lakin dialekt və ləhcələrimizdə “aydan arı, sudan duru” ifadəsində, həmçinin başqa söz və ifadələrdə öz izini qoruyur.

Ayıt feili qədim türk abidələrindəki ay feilindən törəmişdir. Amma Azərbaycan abidələrində “ay” feili işlənir. Həmin feil indiyədək bəzi dialektlərimizdə qalmışdır, lakin bəzi tədqiqatçılar onun dilimizdə uzun müddət işləndiyini, abidələrimizdə də vurğulandığını göstərirlər. Ay-kökündən yaranan *ayıt* feili yazılı abidələrimizdə çox fəal olmuşdur: “*Kobud dizə çəkdi ayıtdı*” [6, s.18]; “*Oğlan aydur: - bəy, bizim begümüz oğlu kimdir? Ayıtdılar: - Bay Bürenün oğlu...*” [6, s.76]. “Ay” və “ayıt” feilləri

çağdaş ədəbi dilimizdə işlənmiş. Onların izləri ayama (ləqəb) sözündə və dialektlərimizdə bəzi sözlərdə qalmışdır.

Acı - açıqlanmaq. Bu deyim müstəqilliyini tamamilə itirmiş sözlərdən deyil. Onun əsas məna variantlarından biri (açılmaq, iddialı olmaq) ədəbi dilimizdə yoxdur, yalnız dialektlərimizdə qalmışdır [7, s.212]. “Kitab”dakı bəzi tayfalarda həmin sözün, xüsusilə də *ağrılı* mənasına rast gəlirik. Lakin nə türk (osmanlı) dilinin yazılı abidələrində, nə də müasir türkcədə *acı* feili göstərdiyimiz mənaya malik deyil. M.Şirəliyevin fikrincə, bu abidəni nəşr etdirən və onun leksikonunu hazırlayan türk alimləri həmin söz başqa mənalarını (ağlamaq, incitmək) itirmişdir [7]. *Acı* feili də “Kitab”da dəfələrlə işlənir: “*Böcəkdən sonra irdi kamani tirin boynuna atdı. Buğaya acıdı, özünü yüksək yerdən atdı*” [6, s.51]. Burada “acı” feilinin mənası indiki acıq, acıqlı, açıqlanmaq kimi düzəltmə sözlərdə qalmışdır.

Biti- qədim mənali sözlərdəndir və yazılı abidələrimizdə çox fəaldır. Abidələrimizdə bu sözdən əmələ gələn *bitik* (yazı) feli-sifətinə tez-tez rast gəlinir:

*“Yazdım bitiyi gamu sərəsar,
Tutdum anı qarşıma bərabər”* [8, s.71].

İndi nə *biti* feili, nə də ondan düzələn “*Biti*” adı ədəbi dilimizdə işlənmiş. Yalnız dialektlərimizdə yazı-pitik, dua-pitik ifadələrində onların izini görmək mümkündür.

Bağda feili. Bu söz dilimizin tarixi qaynaqlarında da müstəqil bir dil vahidi kimi işlənir. Bu sözə iki mənada rast gəlinir. “*Bağlamaq, birləşdirmək*” və ya “*barışdırmaq, yola gətirmək*”. “...*Qeyrətə gəldi, gavradi gızun bağdamasun... tutdu*” [6, s.84]. Buradakı “*bağda*” feli “bağlanmaq, barışmaq, yaxınlıq göstərmək” anlamında işlədilmişdir. Yəni qızın “bağlaması” onun bir növ razılıq göstərməsi, könül verməsi, münasibətə açıq davranması kimi başa düşülə bilər. Bu söz indi də *bağdaş* – *barışmaq* kimi düzəltmə sözlərdə qalmaqdadır.

Kakmak - (gaxmaq) feili qədim türk sözlərindəndir və Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində *vurmaq, düymələmək, açmaq* və s. (döymək, döymək, bağlamaq), eləcə də çağdaş dilimizin arxaik mənasında (baş qoymaq, üzünə vurmaq) işlənir:

“*Əgər çoban ile varacak olursam, qalın Oğuz bağları bənim başuma kakınç qaharlar*” [6, s.89]; “...*mən bugün qonur ata kakaram, üç günlük yolu bir gündə aluram*” [6, s.19]; “*Göz gakuban könül alan görkölüsünün boynun öpəm*” [6, s.413]; “*Ökçəsin ökçəsinə qaxdı, qaburgasının qarnına qavşurdu*” [6, s.104]. Bu sözə başqa abidələrdə də rast gəlmək mümkündür.

*“Gahdı sənəm olari varın,
Der men verəyim cezayı karın”* [8, s.42].

“Nərgiz göziün açmış ona baxır,

Sünbül yüzünə tapanca gahır" [8, s.14].

"Kak//gah"+maq feili, görünür, əvvəllər ayrı mənada (vurmaq, doğrulmaq) olub, sonralar isə məcazi mənada işlənməyə başlayıb, müasir dilimizdə də məcazi mənada qalmaqdadır.

"Düm" sözü indi ayrılıqda işlənmir. Bu sözə yalnız düz, but və s. sözlərin tərkibində rast gəlmək mümkündür. Müasir dildə bu söz sifətin çoxaltma dərəcəsinə ifadə etmək üçün istifadə edilən morfem kimi diqqəti cəlb edir: "*düm ağ, düm qırmızı*" və s. Dilimizin yazılı mənbələrində "düm" sözü "tam" mənasında ayrıca lüğət vahidi kimi mövcud olmuşdur: "*Qara bağı sarsıldı, düm yüreği oynadı*" [6, s.56]; "...*düm qara pusuarik ordumun üzerine tökülür gördüm*" [6, s.83]. Bir çox lüğətlərdə bu söz təmiz, tam, tamamilə olaraq qeyd olunur.

"Düg-düy" feili türk dillərinin əski sözlərindəndir. Bu feil yazılı mənbələrimizdə geniş şəkildə işlənmiş və iki əsas mənaya malikdir: "*toy-düyün*" və "*düymələmək*". İndi "düy" feilinin birinci mənası dilimizdə yoxdur, ikinci mənası isə yalnız dialektlərimizdə var. Abidələrimizdən nümunələrə diqqət yetirək: "...*bıyığın ənsəsində yedi yerdən düğən... Kəzən Begün kandaşı Kara Güne çapar yetdi*" [6, s. 98]. İndi-düg, duy feili bəzi söz və ifadələrdə öz izini saxlamışdır: *əşitmə, söylə, demə* və s.

"Dal" feili dilimizin hərəkətsiz fonduna keçmiş və yazılı mənbələrimizdə ifadə etdiyi mənə variantlarının bir qismini itirmişdir. Hazırda dilimizdə daha çox obrazlı söz və ya poetizm kimi işlənir (xəyallara dalmaq, fikirlərə dalmaq və s.). Bu feilin obrazlı işlənməsi ilk yazılı abidələrimizin yarandığı dövrlərdən başlayıb (XIII-XIV):

"Güləndam bunların fikrini bildi,

Baş aşağı egüb fikrə daldı" [2, s.98].

Çağdaş dilimizdə "dal" feili aşağıdakı söz və ifadələrdə qalmışdır: *daldalanmaq, dalğın* (xəyalpərəst) və s.

"İraq/ırak" qədim (qədim) türk qaynaqlarında, dilimizin yazılı abidələrində yer alır: "*Gög Irak, yer qatı, dedi*" [6, s.16]; "*Egrek aydır: - Qanı ol delü yiğit? Irakdan göstərdilər*" [6, s.89]; "*İraqından yaxınından gəlişdilər*" [6, s.106].

İndi bu sözə ancaq bəzi ifadə və atalar sözlərinin tərkibində rast gəlinir: *üzdənirəq, gözdən iraq-könüldən iraq, iraq canından* və s. Onu da qeyd edək ki, bu söz poeziya dilində XX əsrin sonlarına qədər "uzaq" mənasında, ayrılıqda işlənmişdir:

"Elə bilsin padişah-ı zamandır,

Hər kim irak olsa muhtasar səndən" [9, s.62].

"Kayır//kayur-gayır" feilinə aid qədim abidələrdəki mənalar müasir dildə işlənmir. Yazılı mənbələrimizdə bu feil qəmli olmaq, kədərlənmək,

narahat olmaq anlamlarında işlənmişdir. *“korkma, kayırma, big serhoşdur, anun üçün kayırmagıl”* [4, s.78];

“Kayır//gayır-kay//gey” – bu feilin kökü olan *“kay//gay”* qayğı, qayğılı, qayğıkeş və s. sözlərdə qalmışdır. Qədim türk yazılı abidələrində *“kay”* feili *“xorlamaq, incitmək”* mənasında müstəqil sözdür.

“On//onmaq” feilinin müxtəlif mənalı (islah etmək, qocalmaq, xeyirli olmaq və s.) yazılı mənbələrimizdə ayrı-ayrılıqda işlənir: *“Allah-Allah deməyincə işlər onmaz”* [6, s.59]; *“...oğlanını qırx günde yarası onaldı, sapasağ oldu”* [6, s.15]; *“...Qadir Tanrı, mədəd səndən, qara donlu kafire at dəpəram, işimi sən onar”* [6, s.104]. *“Kitabi-Dədə Qorqud”* boylarında bu feildən düzəltmə söz *“onar”* formasında vardır: *“Tekür aydır: -Mere, onat görüm, bu gələn Begil ise, sizden öndən mən qaçaram, dedi”* [6, s.90]. *“On”* feili nə ədəbi dilimizdə, nə də dialektlərimizdə qalmamışdır. Bu feildən düzələn *“onat”* sözü dialektlərimizdə, *“avand”* variantı isə ədəbi dilimizdə işlənməkdədir: *“işin avand olsun, avanda düşmək, avand olmaq”* və s.

“Ög//Öy” feili iki məna variantına malikdir: *“ev”, “ocaq”* və *“düzəltmək”, “məsləhət vermək, nəsihət vermək”*. Abidələrimizdə *“Ög//Öy”* feili çox geniş şəkildə işlənir: *“Salur Qazan nə atın ögdi, nə özün ögdi, amma Begilin hünerini söylədi”* [6, s.78]; *“Ol ögdüyüm yuca Tanrı dost oluban mədəd irsün, hanım hey!”* [6, s.89]. *Ög* sözü türk dillərində sinkretik sözlərdən biridir. Belə ki, bəzi məqamlarda ağıl və fikir mənasını daşıyan bir ad kimi də ortaya çıxır:

“Ol ucdan mənzələ irəməyävüz

Ögümüz, usumuz dəraməyävüz” [2, s.53]

“Güləndamı a dedi: Dərviş ögüni

Bilirsən mi bana səs etdigüni” [2, s.54].

Müasir dilimizdə *ög-öğüd* (ağıl, fikir) sözü yoxdur. İndi *“ög”* feili *öğut, ögrət- nəsihət* ifadələrində, *Ög* adı isə *öyrənmək, öyrətmək* feillərində qalmışdır.

Or feili qədim türk yazılı abidələrində *biç, vur, kəs* mənasında müstəqil lüğət vahidi olmuşdur. Bu feil *or, ur, ora, ura* və başqa variantlarda müasir türk dillərinin bəzisi və şivələrində ayrılıqda işlənir: *“Qılinc çəkib başın ordu”* [6, s.220]. Bu nümunədə *“ordu”* forması *“or-”* feilinin keçmiş zaman şəkilçisi ilə işlənmiş halıdır və burada *“kəsmək, öldürmək”* mənasında işlənmişdir.

Tür//dür feili də müasir dilimizdə müstəqil lüğət vahidi kimi işlənir. Ona yalnız danışiq dilindəki *dürmələ, dürmək* sözlərinin tərkibində asemantik söz kimi rast gəlinir. *“Ər bitik türdü”* – *“Kişi məktubu бүkdü”* [4, s.15].

Məsələn: *ər* (tez, tezdən) - ertə, erkən; *er* (etmək, olmaq) - idi, i- miş, isə; *sor* (soruşmaq, xəbər almak) - soraq, sorğu, soruş, soraqlaş; *sığır* (inək, ökiiz) – *sığırçın*, *sığır quyuğu*, *Sığırılı*; *təp* (vurmaq, təpikləmək) - təpik, təpin, təpikləmək; *tüt* (tüstülənmək) - tüstü, tütün, tüstülən; *uyu* (yatmaq, yuxulamaq) - yuxu, yuxulamaq, yuxucul; *umu* (təmənni, umuküsü); *uz//uza* (uzaq, uzaqlaşmaq) - uzun, uzanmaq, uzaq, uzaqlaşmaq; *gen* (aralı, uzaq); *yak//yah* (yandırmaq, odlamaq) - yandırıb yaxmaq, oda yaxmaq; *yırğa* (yırğalanmaq, yırğalanmaq); *yüli//yüle* (qınnaq,ülkücləmək) *ülküç*, *ülküclə*; *yöre* (yan, böğür) - yan-yörə; *yaş//yaşın* (gizlənmək, gizləmək) - yaşmaq; *yok//yük* (üst, yuxarı) - yüksək, yüksəl, yuxarı; *yap//yap//yab* (sakit, yavaş) - yavaş, yavaşı; *yazı* (çöl, səhra, kır) - yazı pişiyi, *Qarayazı meşəsi* və s. [5].

Nəticə

Çağdaş dilimizdə ayrıca leksik vahid kimi işlənməmiş, başqa söz və ifadələrdə öz izini gizlədən bir və ya iki hecalı sözlər yuxarıda qeyd etdiklərimizdən qat-qat çoxdur. Bu sözlər bir çox hallarda zamanla mənaca zəifləyərək yalnız kök və ya şəkilçi morfem səviyyəsində yaşamağa davam edir. Onlar bəzən söz düzəltmə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir, bəzən isə sabit ifadə və birləşmələrin içində funksional olaraq qorunub saxlanılır. Burada onların hər birindən geniş danışmağa çalışdıq, lakin ümumi tendensiyları göstərən nümunələrlə bu prosesi daha aydın izah etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. *Balasaqunlu Y.* Qutadqu-bilik. Bakı: Azərnəşr, 1994, 222 s.
2. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
3. *Kaşğari M.* Divani lüğət-it-türk: 4 cildə, III c. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
4. *Kaşğari M.* Divani lüğət-it-türk: 4 cildə, IV c. Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
5. *Kaşğari M.* Divani-lüğət-it-türk: 4 cildə, I c. Bakı: Ozan, 2006, 259 s.
6. *Kitabi-Dədə Qorqud.* Bakı: Elm, 1988, 205 s.
7. *Şirəliyev M.* Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
8. *Şükürov Ə.Ç., Məhərrəmov A.M.* Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: API, 1976, 342 s.
9. *Zakir Q.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2005, 501 s.
10. *Xudiyev N.* Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 596 s.

Redaksiyaya daxil olub 03.05.2025

UOT 82

A.B.Şeydayeva
ADPU-nun Quba filialı
aysel.sheydayeva@quba.adpu.edu.az

TÜRKİYƏ POEZİYASINDA İŞLƏDİLƏN SÖZLƏRİN TƏSNİFATI: MEHMET AKİF ƏRSOYUN ŞEİRLƏRİNİN DİLİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.029>

Açar sözlər: Türkiyə, şeir, ənənə, yenilik, modernizm

Türkiyə poeziyası zaman-zaman olduqca müxtəlif yanaşmaların təsiri ilə yazılan əsərlərlə zəngindir. Poeziyada ənənə və novatorluq mövzusu, zəngin ədəbiyyat tarixinin müxtəlif dövrlərini və şairlərin şeirə fərqli yanaşmalarını əks etdirir. Bu iki proses ümumi olaraq Türkiyə poeziyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bildiyimiz kimi ənənəvi formalarda qələmə alınan bədii parçalar yeni və orijinal poetik obrazlarla zənginləşir. Həmin formanın özü də zamanla yeni mahiyyət kəsb edir. Nəticədə poeziya bütövlükdə inkişaf edir. Bütün bunlar isə həmin dövr Türkiyə poeziyasının dilinə əhəmiyyətli təsir göstərir, şeir dilində həm ərəb və fars sözləri, həm Osmanlı türkcəsi, həm də Qərbin təsiri ilə alınma sözləri işlədilir. Bu sadalanan keyfiyyətlərin araşdırılması üçün ən qiymətli mənbələrdən biri də Mehmet Akif Ərsoyun yaradıcılığıdır.

А.Б.Шейдаева

КЛАССИФИКАЦИЯ СЛОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ТЮРКСКОЙ ПОЭЗИИ: ЯЗЫК СТИХОТВОРЕНИЙ МЕХМЕТА АКИФА ЭРСОЯ

Ключевые слова: Турция, поэзия, традиция, новаторство, модернизм

Тюркская поэзия богата произведениями, написанными под влиянием различных подходов. Тема традиций и новаторства в поэзии отражает разные периоды богатой истории литературы и разные подходы поэтов к поэзии. Эти два процесса сыграли важную роль в развитии тюркской поэзии в целом. Как известно, художественные произведения, написанные в традиционных формах, обогащаются новыми, оригинальными поэтическими образами. Со временем эта форма сама по себе приобретает новое значение. В результате поэзия развивается как единое целое. Все это оказало значительное влияние на язык тюркской поэзии того периода, поскольку в поэтическом языке использовались как арабские и персидские слова, так и слова из османского турецкого языка, а также слова, заимствованные с Запада. Одним из наиболее ценных источников для понимания перечисленных качеств являются творчество Мехмета Акифа Эрсоя.

A.B.Şeydayeva

CLASSIFICATION OF WORDS USED IN TURKISH POETRY: THE LANGUAGE OF MEHMET AKIF ERSOY'S POEMS

Keywords: *Turkey, poetry, tradition, innovation, modernism*

Turkish poetry is rich in works written under the influence of various approaches. The theme of tradition and innovation in poetry reflects different periods of the rich literary history and different approaches of poets to poetry. These two processes have played an important role in the development of Turkish poetry in general. As we know, artistic pieces written in traditional forms are enriched with new and original poetic images. That form itself acquires a new essence over time. As a result, poetry develops as a whole. All this has a significant impact on the language of Turkish poetry of that period, both Arabic and Persian words, Ottoman Turkish, and words borrowed under the influence of the West were used in the language of poetry. One of the most valuable sources for knowing these listed qualities is the creativity of Mehmet Akif Ersoy.

Mehmet Akif Ərsoy bir ziyalı, bir şair və həm də bir vətənpərvər olaraq millətinin bütün məsələlərini özünə dərd kimi görən və ürəyində daşıyan mübarizə insanı olmuşdur. Bu səbəbdən də o, seçdiyi üslub və dil xüsusiyyətləri ilə mübarizəsini davam etdirməyi qarşısına məqsəd kimi qoymuş, qələmə aldığı mövzularla millətinin istər dini, istər fəlsəfi, istərsə də ictimai görüşlərini, gələcəyini, düşüncələrini, yerində olan və çatışmayan cəhətlərini ifadə etməyi hədəfləmişdi. Yaşadığı ilk və son gün arasında həyata keçirdiyi həyat yolçuluğu onu millət və vətən dərdi ilə müşayiət etmişdir. İnandığı dəyərlərdən ayrılmayan böyük şair qələmini milli mübarizə uğrunda bitirmişdir. Yaxşı bilirik ki, əsərlərin dili, sözlərin həmin əsərlərdə düzgün istifadə edilməsi, bu zaman oxuculara, zamanına və cəmiyyətin həmin dövr üçün tələblərinə uyğun seçilməsi yazıçıdan böyük bədii ustalığ, texniki yaradıcılıq tələb edir. Bu mənada Akif Ərsoy mirası ilə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, onun yaradıcılığında bir körpü var: Klassik Osmanlı türkcəsi ilə xalq danışığı dili arasında körpü. Bu körpünün təməlinin və əsasının möhkəm olmasında bir tutarlı məqam var, o da Akif Ərsoyun istedadlı olması ilə bərabər savadlı olmasıdır. O, dünyəvi və dini elmlərdə dərs almış, yaşadığı torpaqların, soyunu və qanını daşdığı millətin tarixinə, coğrafiyasına, dilinə bələd olmuşdur. Buna görə də o, əsərlərində həm dini-əxlaqi dəyərləri qoruyur, həm də bu fikirləri xalqa çatdırmaq üçün mümkün qədər sadə və asan bir dil seçirdi ki, bu da onun həm də yüksək müşahidə qabiliyyətinə malik olduğunun bir sübutu idi. O, həmin dövrün ictimai mənzərəsini yaxşı görüb-anlayırdı. Bununla bərabər, onun əsərlərindəki novator meyillər də diqqətdən qaçmır. Bu novatorluq istər

formada, istərsə də əsərlərində istifadə etdiyi və həmin dövr üçün yeni sayılan sözlərin istifadəsində açıq-aşkar görünür:

- Yok, yok, dəyişmədikcə şiar,
Fakiri heç sevən olmaz: “Dollar sevər bu diyar”.
Sənin diyarını bilməm, o başka olsa gərək!
- Hayır, bir at başıdır varsa farkımız pek-pek!
- O halde, aynı kopuklarmışız, felakete bak!
- Fakat, Godoski-yi layik deyildi hırpalamak.
Ne söylediler sonradan, unuttun mu?
“Bir türlü bir viyolensel” işitmedikti, Emir!

Əsərdə verilən alınma sözlərin dırnaq içərisində verilməsi də sanki diqqət çəkməyə yönəlik hesablanmışdır. Bununla bərabər, eyni əsər həm də Akif Ərsoyun gördüklərindən və təcrübələrindən qaynaqlı olaraq yazılan xalqın milli adət və ənənələrini özündə əks etdirən sətirlərlə də bükülüdür:

Eskidən zurnalar öttükə feza inlərdi;
O nə dehşətli düyünlər, o nə dərməklərdi!
Kururur meydanda harman gibi kırk elli sini;
Tablalar yığmaya başlar koyunun beslisini.
Taze şerbet sunulur taze kesilmiş karla;
Buzlu ayransa dönər ortada bakraçlarla... [4, s.403].

Mehmet Akif Ərsoy ədəbiyyatda poetik ustalığı ilə tanınan şairdir. Onun şeirləri forma və məzmun baxımından çox incə işlənmiş, dil və ifadə baxımından dərinlik nümunələridir. Mehmet Akif Ərsoy həm ənənəvi, həm də müasir poeziya anlayışlarını məharətlə birləşdirərək ədəbi baxımdan mühüm mövqe sərgiləmişdir. Akif Ərsoyun şeirlərindəki forma və texniki elementlərin mükəmməlliyini müxtəlif aspektlərdən araşdırmaq olar. Şair “çoxqatlı” dildən istifadə etməklə cəmiyyətə, oxuculara həm fərdi, həm də ictimai yönləndirmələr verməyi bacarır. Bu işə onun əsərlərinə estetik baxımdan dərinlik qazandıрмаğa da imkan verir. Tək bir əsərinə diqqət etmək kifayət edir ki, Mehmet Akif Ərsoy yaradıcılığının bütövlüyü və böyüklüyü haqqında fikir söyləmək mümkün olsun. Seçdiyi sözlər və mövzu sanki bir-birini tamamlayır. Belə demək mümkünsə, Mehmet Akif Ərsoy Türkiyə ədəbiyyatında milli şair və yazıçı kimi özünəməxsus və dönməzlik ifadəsi altında yazıb-yaradıb. Mehmet Akif Ərsoyun şeir və yazıları, xalqın mübarizə ruhunu və milli kimliyini nümayiş etdirir, həm də onun dövrünün sosial və mədəni problemlərinə dair dərin düşüncələrini əks etdirir. Şairin milli kimlik məsələsinə bu qədər həssas münasibəti onun həm də xalqının sevgisini qazanmasına və bu sevginin günümüzdə qədər gələrək, daha da alovlanmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, o, “Səfahat” əsərində sosial tənqidlər edərkən gah “çətin” dildən istifadə edir, gah da daha “asan” ifadələrlə oxucunu düşündürür:

- İlerde bir kocaman,
Karaltı vardı...
- Peki, ismi yok mu?
- Bilmem aman!
Ağaç mı desəm?
Duvar mı desəm?
Hamam mı desəm?
Tamam mı desəm?

Onun “Səfahət” əsəri, bildiyimiz kimi, Osmanlı türkcəsində yazılmışdır. Bu əsərin özünəməxsus dili sanki türk, ərəb və fars dillərinin “qarışığı”ndan ibarətdir. Çünki Mehmet Akif Ərsoy bu əsərində dövrü üçün aktual olan dini və fəlsəfi mövzulara toxunduğu üçün ərəb-fars mənşəli sözlərə geniş yer verir. Bundan başqa həm də müəyyən mövzuları xalq dilində ifadə edir. Səfahət sözü “həyatın dəyişkən tərəfləri, görünənləri, cərgələri” anlamında işlənir. İlk kitab 1911-ci ildə nəşr edilmiş, daha sonra isə bu ad altında bir sıra kitablar toplanmışdır. Mehmet Akif Ərsoy şeirlərində işlətdiyi bütün dillərdəki sözlərlə oxucuya dərin mənə çıxarmaq imkanı da verir. Bu əsərdə diqqətçəkən məqamlardan biri də ithafların olmasıdır. Həmin ithaf edilən şəxslərin dilində sanki onlara şairin və bir ziyalının müraciəti var. Həqiqətən də əsərə bələd olduqda aydın olur ki, istər fərdi iztirablar, istərsə də həmin dövrün xarakterik ictimai bərabərsizlikləri onun şeirlərində sanki vahid bir bütöv kimi formalaşır. Akif Ərsoy təkcə fərdi duyğulara müraciət etmir, həm də cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsini araşdırmağı bacarır:

Ey rüh-i feza-gerd, giran-seyr-i harimin,
Ey natika, dembeste-i esrar-ı azimin,
Maksud bu hilkatten eğer marifetinse,
Varmış mı o müdhiş görünən gayete kimse?
Bir sahne midir, yoksa bu alem nazarında?
Bir sahne ki, milyarlarla oyun var üzerinde!
Bir sahne ki, her perdesi tertib-i meşiiyyet,
Eşhası da baziçe-i avare-i kudret! [4, s.15]

Bu üslub onun poeziyasını güclü edir. Mehmet Akif Ərsoyun dilində həm sadə, həm də dərin mənalar var. Onun dili kifayət qədər zəngin və ədəbidir, lakin başa düşülənlikdən heç vaxt güzəştə getmir. Çünki onun məqsədi mübarizəni güclü şəkildə, öz milləti ilə bütöv halında aparmaq niyyətində idi. Bunun üçün isə onun fikirlərinin hamı tərəfindən anlaşılan olması vacib idi. Buna görə də Akif Ərsoy işlətdiyi dil vasitəsilə həm cəmiyyətlə, həm də ziyalılarla əlaqə qura bilirdi:

Son zamanlarda hükümet, şımarık bir dəliyi,
Götürür bir yerə vali diye bağlar.

- Ne iyi!
- Herifin ilk işi “Tekmil hocalar gəlsin” der.
Ki tabii bu adamlar da icabetlə gider.
Öncə təbrik ilə təqdim üçün az çox durulur;
Sonra meclis denilir, bir koca divan kurulur.
Şimdi kürsiyə abansın da senin Vali bey.
Nutka gəlsin mi adam zannederek kendini?
- Eyy? [4, s.410].

Sanki o, şeirlərində köhnə türk şeiri ilə danışır və müasir türk poeziyasına da öz töhfəsini verirdi. O, şeirlərində türk xalqının mədəni irsini əks etdirməklə yanaşı, azadlıq, ədalət kimi ümumbəşəri mövzulardan da bəhs edir. Mehmet Akif Ərsoyun “Səfahat” əsərini dilçilik nöqteyi-nəzərindən təhlil etdikdə aydın olur ki, əslində şair əsərdə seçdiyi mövzuya uyğun sözlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Belə ki, kitabı oxuduqda sözlərin seçilməsini bir neçə yerə bölərək qruplaşdırmaq olar. Bu iyerarxik bölünmə həm də şairin öz fikir və düşüncələrinin ifadəsinin zamanla təhlillərinə uyğun olaraq dəyişdiyini də göstərir. Belə ki, ənənədən novatorluğa doğru yol təkcə məzmununda, formada baş vermir, həm də seçilmiş sözlərin etimologiyasında da büruzə verir. Əsərdə məsələn təhlil xarakterli baxdıqda, həm də sözlüyə diqqət etdikdə görürük ki, seçilən söz və ifadələr dini dəyərlərə və əxlaqi mövzulara, xalqın anlayacağı dilə, ərəb dilində və fars mənşəli dilə aiddir:

- Dini dəyərlərə və əxlaqi mövzulara aid işlədilən söz və ifadələr: Onun əsərlərində islam dininə, əxlaqa və milli-mənəvi dəyərlərə sıx yer verir. Bu baxımdan dini termin və ayə-parafrazlara tez-tez rast gəlinir.

- Qurandan sitatlar yazılır və ya dini terminlər qeyd edilir. İnsanların dualarda dediyi fikirlər şeirə gətirilir:

Ya İlahi bizə təvfikini göndər...

- Amin!

Doğru yol hangisidir, millete göstər...

- Amin!

Bununla eyni zamanda Akif Ərsoy həm də məktəbin mədrəsədən daha üstün olduğunu vurğulayır, bir müəllim xisləti ilə gəncliyi, gələcəyi, onu oxuyanları və ona inananları məktəbə dəvət edirdi:

Hanginiz bir tutam ot verdi, burax bəsləməyi?

- Yox mudur medresenin köylüdə olsun əməyi?

- Mektebin, belki....Fakat medresenin, hiç ummam...

- Kızarım ha!

- O senin hakk-ı sarihindir İmam!

Halka yol gösterecek, bir kılavuz var: Ulema

Kalanın hepsi de boş

Boşdur efendim amma....

- Xalqın anlayacağı dildə söz və ifadələr: Bildiyimiz kimi, Akif Ərsoyun “Səfahat” adlı məşhur əsəri 7 cildə ibarət olub, ictimai və dini mövzulara həsr olunmuş realist və faktlara əsaslı poemalar toplusudur. Bu əsərdəki dil həm klassik üslubu, həm də sadə, yəni xalq üslubunu birləşdirir. Çünki Akif Ərsoy millətini sevir, onun üçün yazıb-yaradırdı, bu səbəbdən də poeziyada xalqla səmimi ünsiyyətə çox böyük önəm verirdi. Bu isə ona gətirib çıxarırdı ki, poeziyasında çətin və süni dildən qaçaraq, xalqın anlama biləcəyi bir üslub seçməyə çalışırdı. Çünki onun poeziyasının məqsədi həm də fasilitasiya, təbliğat və maarifçilik idi.

Dinledin, gördün a oğlum. Ne bozuk terbiyemiz!

Ne yapıb yapmalı, insanlığı öyretmeliyiz

- Ərəb dilində, fars mənşəli və Avropadan dilə keçmiş söz və ifadələr: Akif Ərsoy Osmanlı dövrünün yazıçısı olduğu üçün əsərlərində ərəb və fars mənşəli sözlərə geniş yer verir. Həm də nəzərə alsaq ki Akif Ərsoy olduqca diqqətli müşahidəçi idi, o, yaxşı anlayırdı ki, xalqın ziyalı təbəqəsi üçün bu ifadələrin seçilməsi də onların ruhuna xitab kimi səslənəcəkdi. Bu, xüsusilə də şairin dini və fəlsəfi mövzularda əsərlər yazarkən daha çox nəzərə cərpirdi:

Meydana getirmiş bizi ey Xaliqu Mübdi
Mübhem nasıl olmaz ki? Ademden deyil isbat.
Bir zerre-I mevcudu yok etmek bile heyhat,
Kabil olamaz çıksa da bin desti muharrib.

Qeyd edək ki, “Səfahat” əsərinin ilk çap nümunəsi ilə son çap nümunəsi arasında da fərqlər vardır. Daha doğrusu, bu fərqlər inkişaf kimi görünməkdədir. Bu inkişaf şairin dil, düşüncə və ədəbiyyat sahəsində olan inkişafını da göz önünə sərir. Məhz buna görə də onun əsərlərini öyrənmək üçün başqa bir səbəb də bu inkişafı tədqiq etmək ehtiyacıdır.

Ümumiyyətlə, Mehmet Akif Ərsoy sadəcə ədəbiyyat aləmində deyil, türk milliyyətçiliyi və mübarizəsi sahəsində də dərin izlər buraxmış bir şəxsiyyətdir. Məhz onun şəxsiyyəti elə Akif vurğunlarının sayını ildən-ilə artırmaqdadır. Çünki o, xalqı üçün və millətinin gələcəyi üçün əhəmiyyətli olan dəyərlərə inanmış və bu dəyərlərə həyatını həsr etmişdir. Lakin o, apardığı mübarizənin nəticəsilə tam olaraq razılaşmamışdır, sanki hər zaman unudulacağından, içindəki bu böyük yanğının görünməməsindən narahat olmuşdur:

Rəsmim üçün
Toprakta gəzən kölgəmə toprak çəkilincə,
Günlər bu xeyulayı da er, gec siləcəkdir.
Rəhmətlə anılmaq, əbədiyyət budur amma...
Səssiz yaşadım, kim məni hardan biləcəkdir? [4, s.517]

Mehmet Akif yalnız yazdığı əsərləri ilə deyil, həm də həyatı ilə, özündən sonra miras qoyub getdiyi yaradıcılığı ilə türk xalqına və millətinə olan bağlılığını göstərmişdir. Onun şeirlərindəki yangı bu gün də hiss edilməkdədir. İşlətdiyi söz və ifadələrin etimologiyasından asılı olmayaraq mövzunun məğzini böyük ustalıqla oxucuya çatdırma bilməsi onun həmin əsərləri necə böyük sevgi ilə yazdığının sübutudur. Onun poeziyasında qəbul etdiyi dəyərləri və yazdığı əsərlər bu gün də türk millətinin həyatında və mədəniyyətində əhəmiyyətli bir yer tutur. Bu isə şairin poetik ustalığının gücündən xəbər verir. Poetik ustalıq söz yığını deyildir. Bu zaman göz və könül səhvlərə rast gəlməz, yəni mövzu ustalığı ilə forma ustalığı onu daha da oxunaqlı etmişdir. Akif Ərsoy həmçinin bir din alimi, vətənpərvər və ziyalı kimi də yaddaşlarda qalmışdır. Onun bütün bu mövzularda olan yangısı əsərlərinin günümüzə kimi bitməyən gücünün təfsiridir. Sosial ədalətə, insan hüquqlarına və milli birliyə olan inancı, onu dövrünün ən önəmli ziyalılarından biri etmişdir. Çünki görmək və təhlil etmək yalnız istedadla ərsəyə gələcək bir nəticə deyildir. Həyatını ədalət, vicdan, milli birlik və insanın mənəvi yüksəlişi kimi dəyərlərə həsr etmiş biri olaraq Mehmet Akif türklərin bugünkü inkişafını və dünyadakı rolunu görsəydi, olduqca fərqli istiqamətlərdə, fərqli ruhlarda şeirlər yazmaqda sevincini ifadə edərdi. Mehmet Akif Ərsoyun ömrü, xalqı üçün düşündüyü idealların, təhsilin və mübarizənin həyat tapdığı bir dönmədir. Bu dönmə isə tarixi gerçəkliklərlə müqayisəli şəkildə öyrənmək olduqca maraqlıdır:

Bela mı kaldı dünya evinde görmediyim?

Bırak, şu yaşları, hiç yoksa, görmeden gideyim!

ƏDƏBİYYAT

1. Böyük türk şairi Nazim Hikmət və türk dünyası / Ön sözün müəllifi akademik Həbibbəyli İ. / Məsul redaktor Qəsəbova İ. / Türkcədən çevirən Umudlu İ. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Elm və təhsil, 2024, 609 s.
2. *Əhmədli B.* XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Qanun, 2024, 583 s.
3. *Ərsoy M.A* Seçilmiş şeirləri. Türksöy. Ankara, 2023, 139 s.
4. *Ərsoy M.A.* Safahat. İstanbul: Timaş yayınları, 2018, 560 s.

Redaksiyaya daxil olub 10.05.2025

İctimai elmlər

UOT 930.85

R.Ə.Abbasova

Azərbaycan Dillər Universiteti
reyhanabbasova1967@gmail.com

2003-2023-CÜ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.031>

Açar sözlər: *Azərbaycan mədəniyyəti, musiqi, kino, xalça, sənətkarlıq, muğam, kəlağayı, “İslam mədəniyyətinin paytaxtı”, “Bəşəriyyətin mədəni irs siyahısı”, “Xarıbülbül Festivalı”*

Azərbaycan xalqı özünün tarixi, zəngin ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti, maddi mədəniyyət abidələri ilə daim diqqət mərkəzində olan, həmçinin dünya mədəni irsinə mühüm töhfələr verən ən qədim xalqlardan biridir. Xalqımızın bədii təfəkkür və zəngin yaradıcılıq irsinin inkişafına ölkənin gözəl təbiəti və iqlimi, həmçinin təbii sərvətlərinin zənginliyi də mühüm təsir göstərmişdir. Sənət növlərinin və nümunələrinin müxtəlifliyi özünün tarixən mürəkkəb inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq, hər biri birlikdə vəhdət halında Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa imkan verir. Təkcə azərbaycanlıların deyil, dünya xalqlarının da fəxr etdiyi Azərbaycan mədəniyyət nümunələri beynəlxalq təşkilatların “Qorunan irs” siyahılarını bəzəyir.

Məqalədə müstəqillik illərində inkişafının ən çiçəklənən dövrünü yaşayan (2003-2023-cü illər) Azərbaycan mədəniyyəti müxtəlif kontekstlərdən müzakirə müstəvisinə çıxarılmışdır.

Р.А.Аббасова

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В 2003-2023 ГГ.

Ключевые слова: *Азербайджанская культура, музыка, кино, ковры, ремесла, мугам, келагаи, «Столица исламской культуры», «Список культурного наследия человечества», «Фестиваль Харибюльбюль»*

Азербайджанский народ является одним из древнейших народов, который своей историей, богатой литературой, художественной и музыкальной культурой, материальными памятниками культуры всегда находится в центре внимания, а также вносит важный вклад в мировое культурное наследие. Прекрасная природа и климат страны, а также

богатство ее природных ресурсов оказали важное влияние на развитие художественной мысли и богатого творческого наследия нашего народа. Разнообразие видов и образцов искусства, несмотря на его исторически сложный путь развития, позволяет нам создать полную картину азербайджанской культуры и искусства в единстве образцов азербайджанской культуры, которыми гордятся не только азербайджанцы, но и народы мира, украшают списки «Охраняемого наследия» международных организаций.

В статье культура Азербайджана, пережившая наиболее благополучный период своего развития в годы независимости (2003-2023 гг.), выведена на уровень обсуждения в разных контекстах.

R.A.Abbasova

DEVELOPMENT FEATURES OF AZERBAIJAN CULTURE IN 2003-2023

Keywords: *Azerbaijani culture, music, cinema, carpets, handicrafts, mugham, kalaghayi, "Capital of Islamic culture", "List of cultural heritage of mankind", "Kharibulbul Festival"*

The people of Azerbaijan are one of the oldest peoples who are always in the center of attention with their history, rich literature, art and music culture, material cultural monuments, and also make important contributions to the world cultural heritage. The beautiful nature and climate of the country, as well as the richness of its natural resources, had an important impact on the development of the artistic thinking and rich creative heritage of our people. The diversity of art types and examples, despite its historically complex development path, allows us to create a complete picture of Azerbaijani culture and art in unity. Azerbaijani cultural examples, which are proud not only of Azerbaijanis, but also of the peoples of the world, adorn the "Protected Heritage" lists of international organizations.

In the article, the culture of Azerbaijan, which experienced the most prosperous period of its development during the years of independence (2003-2023), was brought to the level of discussion from different contexts.

Əsas hissə

2003-2023-cü illər ərzində Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsi, davamlı islahatların həyata keçirilməsi və eləcə də dövlətçilik tarixinin çox şərəfli bir dövrünü yaşayır. Qeyd etmək lazımdır ki, qazanılmış sosial, iqtisadi, mədəni uğurlar Ulu Öndər Heydər Əliyevin ölməz ideyalarından güc alır. Hakimiyyətdə olduğu bütün zamanlarda xalqımızın mədəni inkişafını həmişə diqqətdə saxlayan Ulu öndər yaxşı bilirdi ki, milli dövlətçilik ənənələrinin və dəyərlərinin əsasını sağlam dayaqqlara söykənən mədəniyyət təşkil edir. Bu illər ərzində qazanılmış nailiyyətlər siyahısında Azərbaycan mədəniyyətinin çoxaspektli inkişafı, milli mədəniyyətimizin dünya mədəniyyətinə inteqrasiya prosesinin

güclənməsi prosesi diqqətdən yayınmır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi bir kəlam zamanla öz məntiqi təsdiqini tapdı: “Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir, bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir”. Mədəniyyət sahəsində dövlət qayğısı hələ 2000-ci ilin avqust ayında Mədəniyyət Nazirliyinin nəzdində yaradılmış “Mədəniyyət siyasəti” şöbəsinin təsis edilməsi ilə milli mədəniyyətin nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanmasını həyata keçirdi. Beləliklə, mədəniyyət siyasəti şöbəsinin yaradılması ilə beynəlxalq təşkilatlarla fəal əməkdaşlığın qurulması, mədəni quruculuq proseslərinin inkişafında xarici ölkələrin təcrübələrinin öyrənilərək tətbiq edilməsi şöbənin işinin əsasını təşkil edirdi.

Qeyd edək ki, Mədəniyyət Nazirliyinin 2001-ci ilin sonlarında növbəti 5 il üçün “Azərbaycan mədəniyyətinin dövlət inkişaf proqramı”nı işləyib hazırlaması mədəniyyət siyasəti üzrə baş tutan mühüm proses idi. Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə olaraq Rəssamlıq Akademiyasının (2000) açılması təkcə ölkəmizin mədəni həyatında deyil, bütövlükdə xalqın mədəniyyət anlayışının inkişafına təkan verən çox mühüm addımlardan biri idi. Yeni mədəniyyət siyasətinə uyğun olaraq dövlət tərəfindən çoxsaylı və mühüm əhəmiyyətli işlərin görülməsi 2003-cü ildən sonra Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin əsası Ulu Öndər tərəfindən qoyulmuş mədəniyyət sahəsindəki mühüm islahatların həyata keçirilməsinin məntiqi davamı idi. Bu dövrdə əsas məsələlərdən biri mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün hüquqi cəhətdən mükəmməl və dünya standartlarına uyğun, eyni zamanda milli xüsusiyyətləri nəzərə alan qanun layihələrinin hazırlanması idi. Belə ki, “Mədəniyyət haqqında”, “Turizm haqqında”, “Nəşriyyat işi haqqında”, “Muzeylər haqqında”, “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında”, “Arxiv fondu haqqında”, “Memarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunlar qəbul edilmişdir ki, ümumilikdə 21 qanun ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət sahəsindəki siyasəti təkcə ölkə daxili qanunların qəbul edilməsi ilə deyil, həmçinin, bir sıra beynəlxalq konvensiyalara, “Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında”, “Arxeoloji irsin qorunması haqqında”, “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” konvensiyalara qoşulmaqla həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası 2006-cı ildən bəri BMT, MDB, GUAM, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avropa İttifaqı, İslam Konfransı Təşkilatı, UNESCO, Dünya Turizm Təşkilatı, TÜRKSÖY, İSESCO və digər beynəlxalq qurumlarla aparılan əməkdaşlıq prosesləri Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada təbliği üçün mühüm şərait yaradır, eyni zamanda dünya mədəni irsinin respublikamızda təbliği və öyrənilməsi sahəsində genişmiqyaslı proqramlar həyata keçirilir. Azərbaycan

Respublikası tarixən çoxmillətli unikal cəmiyyət olduğu üçün multimədəniyyətli irsin qorunub-saxlanması ölkəmizdə aparılan mədəniyyət siyasətinin mühüm prioritetlərindəndir.

Müstəqillik illərindən Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi mədəniyyət siyasəti xalqımızın milli dəyərlərini qorumaq və təbliğ etmək məqsədilə hər zaman xüsusi diqqət və qayğı ilə əhatə olunmuşdur. Belə ki, 2003-2023-cü illərdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına bu sahəsində əsaslı islahatların aparılması əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. 2003-cü ildən özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan Azərbaycan mədəniyyəti bütün sahələrdə olduğu kimi, nəzərəcarpacaq inkişaf meyilləri və prosesləri ilə müşayiət olundu. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, zəngin mədəniyyətimizin ölkə hüdudlarından kənarda təbliği, eyni zamanda tarixi abidələrin bərpası istiqamətində mühüm layihələr həyata keçirilməyə başladı. Azərbaycan Respublikasında mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri və vəzifələri 2012-ci il 21 dekabr tarixində qəbul edilmiş “Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”na əsasən tənzimlənir.

Mədəniyyətin bütün sahələrində, o cümlədən kitabxana-informasiya (2008-2013), kinematoqrafiya (2008-2018) və teatr (2009-2019), eləcə də maddi mədəniyyət abidələrinin bərpası və qorunması üzrə (2014-2020) müxtəlif illərdə həyata keçirilən dövlət proqramları Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələrinin çiçəklənmə dövrünü yaşamasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir göstərən mühüm amillərdən biri də dünya ölkələri ilə mədəni əlaqələrin daha da genişlənməsi idi. Belə ki, Avropa ölkələrində “Azərbaycan mədəniyyəti günləri”nin keçirilməsi Azərbaycanın zəngin mədəniyyətinin təbliğində və dünyaya tanıtılmasında əhəmiyyətli proseslərdən biri idi. 2009-cu ildə İsveçrədə keçirilmiş 100 günlük mədəni tədbirlər silsiləsi Azərbaycan mədəniyyətinin təbliğinə həsr olunmuş mədəni tədbirlər silsiləsinin mühüm bir hissəsi idi. Şərq və Qərb sivilizasiyalarının qovşağında yerləşən Azərbaycan 2009-cu ildə Bakının “İslam mədəniyyətinin paytaxtı” elan edilməsi proqramı çərçivəsində təşkil edilən çoxsaylı mədəni tədbirlər dünya mədəniyyətinə inteqrasiyanın yeni bir başlanğıc mərhələsi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği istiqamətində həyata keçirilən mühüm proseslər 2009-cu il 11 noyabrda Bakı şəhərində keçirilən “Sivilizasiyalararası dialoq: Azərbaycandan baxış” mövzusunda beynəlxalq konfransın keçirilməsi mədəni inkişaf prosesinin əhəmiyyətli davamı idi. Dünyanın 41 ölkəsindən və 3 beynəlxalq təşkilatından 200-dək elm xadiminin iştirak etdiyi konfrans həm mədəniyyətlərarası, həm də dinlərarası dialoqun təməli və eyni zamanda dini və mədəni müxtəlifliyin

qorunması sahəsində Azərbaycan təcrübəsinin təbliği idi. Heç təsadüfi deyil ki, məhz bu səbəblərə görə 2016-cı il ölkəmizdə “Multikulturalizm” ili elan olunub. 2003-2023- cü illər ərzində Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı öz dinamikliyi, yadda qalan uğurları ilə mədəniyyət tarixində öz əksini tapır. Xüsusi qeyd etmək lazımdır, ki bu illər ərzində mədəniyyət sahəsinin inkişafı üçün prezident İlham Əliyev tərəfindən 500-dən çox fərman və sərəncam imzalanaraq mədəniyyət siyasətinin hüquqi bazasını möhkəmləndirmişdir. 147 ildən çox tarixi və ənənələri olan Azərbaycan teatrının inkişafında mühüm rol oynayan “Teatr və teatr fəaliyyəti haqqında” qanunun (2016) qəbul edilməsi eyni zamanda “Azərbaycan teatr sənətinin inkişaf etdirilməsi haqqında” (2007) sərəncamların verilməsi teatr sahəsində mühüm inkişafa nail oldu. Bu inkişaf təkcə teatr binalarının abadlaşdırılması ilə deyil, həmçinin tamaşaçı maraqlarının qorunması baxımından bir çox məsələlərin həyata keçirilməsinə təkan verdi. “Azərbaycan teatrı 2009-2019-cu illərdə” dövlət proqramının təsdiq edilməsi (2009) isə zəngin bədii irsə və yaradıcılıq ənənələrinə malik olan Azərbaycan teatrının dünya mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəlmişdir. Azərbaycan kino sahəsinin inkişaf etdirilməsi və bu sahənin fəaliyyətinin müasir tələblərə uyğun səviyyədə qurulması üçün “Azərbaycan kinosunun 2008-2018-ci illər üzrə inkişafına dair Dövlət Proqramı” mühüm əhəmiyyətli sənəd idi.

“Azərbaycanda muzey işinin yaxşılaşdırılması haqqında” (2007) və “Azərbaycan regionlarında fəaliyyət göstərən muzeylərin müasir standartlara uyğun təmirinə, yeni avadanlıq və zəruri eksponatlarla təchizatına dair xüsusi tədbirlər planı”nın (2009) həyata keçirilməsi Azərbaycan mədəniyyətinin təbliğində mühüm sektorlardan biri olan muzey sektorunun müasir standartlara uyğun təmiri, maddi texniki bazasının gücləndirilməsi, ekspozisiyaların zənginləşdirilməsi ilə müşayiət olundu. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2012-ci ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına uyğun olaraq 2013-cü ildə “Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpa, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı”nın qəbul edilməsi mədəniyyət sahəsində aparılan mühüm islahatların davamı idi.

Dünya musiqi mədəniyyəti xəzinəsini təkrarolunmaz və ecəzkar incilərlə zənginləşdirən çoxəsrlik Azərbaycan musiqisi müasir dövrdə də yüksək bədii-ruhani, eləcə də estetik zövqün inikası olaraq sevilir və inkişaf edir. Azərbaycan milli musiqi sənətində xalq mahnılarının, milli rəqslərin, aşiq yaradıcılığının özünəməxsus payı olmasına baxmayaraq, milli musiqimizin təməli muğamlarımızdır. Elə məhz buna görə də BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatı UNESCO tərəfindən 2003-ü ildə Azərbaycan

muğamı “Bəşəriyyətin mədəni irs siyahısı”na daxil edilmişdir. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən muğam sənətinin tədqiqi və muğam ifaçılarının səs yazıları irsinin qorunması üçün hazırlanmış “Azərbaycan muğamı” dərsliyi, “Qarabağ sülalələri”, “Muğam ensiklopediyası”, CD-DVD albomları və muğam sənətinə dair zəngin materialları özündə əks etdirən nəşrlər əvəzsizdir ki, bunların hamısı müasir dövrdə muğam sənətinin tədqiqini ehtiva edir [1].

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın bir sıra maddi və qeyri-maddi irs nümunələri UNESCO-nun müvafiq siyahılarında yer alıb “İçərişəhər, Qız qalası və Şirvanşahlar saray kompleksi”, “Şəki Xan sarayı”, “Qobustan Qaya Sənəti Mədəni Landşaftı” UNESCO-nun ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir. Xalqımızın qeyri-maddi mədəni irsinin 13 nümunəsi isə qurumun Qeyri-Maddi-Mədəni irs siyahısına salınmışdır. Azərbaycan xalqının tarix boyu yaratdığı və inkişaf etdirdiyi mədəni irs nümunələrinin UNESCO-nun müvafiq siyahılarına salınaraq beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim olunması, dünya mədəniyyətinin mühüm parçası hesab olunması Azərbaycanın mədəni-dini abidələrinin qorunması prosesinin məntiqi nəticəsidir.

Bununla yanaşı, UNESCO-nun “Bəşəriyyətin mədəni irs siyahısı”na Azərbaycandan daxil edilmiş Azərbaycan aşığı sənəti (2009), Novruz Bayramı (2009), Azərbaycan xalça toxuculuğu ənənəvi sənəti (2010), Azərbaycan tar ifaçılıq sənəti (2010), Qarabağ atı ilə oynanılan Çovqan atüstü oyunu (2013), Qadın başörtüsü kəlağayının düzəldilməsi və geyinilməsi ənənəvi incəsənəti və onun simvolizmi (2014), Lahic misgərlik sənəti (2015), Lavaş bişirmə ənənəsi (2016), Kamança (2017), Dolmanın hazırlanması və paylanması (2017), Yallı xalq qrup rəqsləri (2018) xalqımızın dünya mədəniyyəti silsiləsinə bəxş etdiyi əsrarəngiz və təkrarolunmaz mədəniyyət nümunələridir. Beləliklə, UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına Azərbaycandan 11 element daxil edilmişdir [3].

Cənubi Qafqazın ən böyük ictimai təşkilatlarından biri olan Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Xanım Əliyevanın 2004-cü il 13 avqust tarixində UNESCO-nun xoşməramlı səfiri seçilməsi Azərbaycan mədəniyyəti tarixində yeni bir səhifə açdı. Ölkə daxilində müxtəlif sahələrdə çoxşaxəli fəaliyyəti ilə rəğbət qazanmış Mehriban Xanım Əliyeva Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına, tarixi, mədəni-dini abidələrin qorunmasına çoxsaylı xalqların yaşadığı Azərbaycan mədəni mühitinin daha da zənginləşdirilməsinə xidmət edən təşəbbüsləri qürurverici proses idi. Mehriban Xanım Əliyevanın milli-mədəni maraqlardan çıxış etməsi onun xalqın sevgisini qazanmasına səbəb olub. Heç təsadüfi deyil ki, Mehriban Xanım Əliyevanın 21 fevral 2017-ci ildə Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti təyin

olunması Respublikamızın müxtəlif təbəqələrini təmsil edən insanların böyük coşqusu ilə qarşılandı.

Mehriban Xanım Əliyeva ümumilikdə Azərbaycan mədəniyyətinin, ənənəvi musiqinin, ədəbiyyatımızın inkişafına verdiyi töhfələrə, musiqi təhsilinin inkişaf etdirilməsinə və dünya mədəniyyətlərinin integrasiyası prosesinə hesablanan xidmətlərinə görə UNESCO-nun “Şifahi ənənələr və musiqi ənənələri” sahəsində xoşməramlı səfir adına layiq görülmüşdür.

Azərbaycanın zəngin tarixi və mədəni irsini dünyada layiqli şəkildə təbliğ edən Heydər Əliyev Fondu milli mədəniyyətimizin qorunması və inkişafı sahəsində irimiqyaslı fəaliyyət göstərir və eyni zamanda bu məsələlərin həyata keçirilməsində UNESCO-nun platformasından geniş istifadə edir. Belə ki, indiyədək UNESCO-nun Baş qərargahında Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə Azərbaycan mədəniyyətini tərənnüm edən bir-sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Görkəmli alim Akademik Yusif Məmmədəliyevin, Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış siması Mircəlal Paşayevin 100 illik yubileylərinin Mehriban Xanım Əliyevanın da iştirakı ilə UNESCO səviyyəsində qeyd edilməsi Azərbaycan mədəni mühiti üçün mühüm hadisədir.

2006-cı il oktyabrın 21-də UNESCO-nun 60 illik yubileyinə həsr olunmuş “Sivilizasiyalararası dialoq” həftəsi çərçivəsində “Azərbaycan mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların qovuşuğunda” adlı Azərbaycan mədəniyyət günləri ilə bağlı tədirin keçirilməsi Azərbaycanın qədim tarixə malik olan mədəniyyətinin təbliği və inkişafı sahəsində mühüm addım idi. “Azərbaycanın gənc istedadları” adlı Azərbaycan Respublikasının 20-ci ildönümünə həsr olunmuş möhtəşəm konsert proqramının təşkil olunması (2011-ci 19 aprel) UNESCO-nun baş qərargahında baş tutması məhz Mehriban Xanım Əliyevanın Azərbaycan mədəniyyətinə böyük qayğısının nəticəsi idi.

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 2008-ci ildə Qala kəndində ilk “Açıq səma altında arxeoloji-etnoqrafik muzey” kompleksinin yaradılması mədəniyyət sahəsində uğurla başa çatdırılan layihələrdəndir. Abşeron yarımadasında iki hektar ərazini əhatə edən bu kompleks e.ə III-II minilliklərdən orta əsrlərə qədərki dövrlərə aid olan qayaüstü rəsmlər, qavadaş, keramika və bəzək əşyaları sərgiləyir. Eləcə də, Qala Muzey Kompleksində silah və pul nümunələrinin, həmçinin qədim yaşayış məkanının konservasiya olunmuş qalıqları nümayiş etdirilir. 2010-cu ildə Qala Muzey Kompleksində keçirilən festivalda dulusçuluq, dəmirçilik və toxuculuq ənənələrini yaşadan sənətkarların əl işləri sərgilənmiş, ziyarətçilərə Azərbaycanın qədim məişət və etnoqrafik ənənələri ilə yaxından tanış olmaq imkanı yaradılmışdır. Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm sahəsi olan xalçaçılıq sənətinin inkişafı məhz bu dövrlərdə özünün ən

yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Elə həmin ildə UNESCO-nun baş qərargahında Azərbaycan xalçalarının sərgisinin keçirilməsi Azərbaycanın maddi-mədəni nümunələrinin dünyaya tanıtılması prosesinin məntiqi davamı idi.

2013-cü il iyulun 18-də Azərbaycan Respublikasının UNESCO-ya üzv olmasının 20 illiyi ilə əlaqədar UNESCO-nun baş qərargahında baş tutan tədbirdə Azərbaycanın daş sənətinə həsr edilmiş sərginin açılış mərasimi keçirilmişdir. Elə həmin ildə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Seyid Yəhya Bakuviyə həsr olunmuş Beynəlxalq simpozium keçirilmişdir. Simpozium çərçivəsində “Azərbaycan-tolerantlıq məkanı” adlı foto-sərginin təşkil olunması ölkəmizdə dini tolerantlığı əks etdirən nüansların beynəlxalq arenanın diqqətinə çatdırılmasına hesablanmışdır. 2014-cü ilin iyunun 2-də Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə UNESCO-nun baş qərargahında “Əsrlərdən bəri qorunub saxlanan ənənəvi təamlar” adlı zəngin Azərbaycan mətbəxi nümunələrini təbliğ edən mədəniyyət həftəsinin keçirilməsi Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği sahəsində mühüm addımlardan biri idi. Eyni zamanda, Qobustan qayaüstü rəsmlərinin fotosəkillərinin sərgisinin müşayiəti ilə, “Qobustan kölgələri” adlı baletin nümayişi mühüm mədəni hadisə idi. Mehriban xanım Əliyevanın UNESCO çərçivəsində Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği sahəsində gördüyü işlər, həmçinin dünya mədəniyyətinə göstərdiyi qayğı və diqqəti onun gümüş xatirə medalı (2008), Qızıl Motsart medalı (2010) ilə təltif edilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan muğam sənətinin inkişafında mühüm rol oynayan 24 məşhur muğam ustasının ifalarından ibarət olan “Qarabağ xanəndələri” adlı musiqi albomunun hazırlanıb cəmiyyətə təqdim edilməsi (2005) “Azərbaycan muğamları” layihəsi çərçivəsində həyata keçirilən mühüm mədəni hadisə idi. 2009-cu il 20-25 mart tarixlərində Bakıda Beynəlxalq Muğam Mərkəzində “Muğam aləmi” beynəlxalq festivalının keçirilməsi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin mühüm qollarından olan muğam sənətinin qorunması, təbliği və inkişafı sahəsində mükəmməl mədəni proses idi. Sonrakı illərdə bu lahियənin davamı olaraq “Muğam ensiklopediyası” (2008), həmçinin məşhur bəstəkarlarımıza həsr olunmuş biblioqrafik göstəricilərin nəşri həyata keçirildi. Qədim musiqi sənətimizin nümunələrindən olan muğamlarımıza qayğı Mehriban Xanım Əliyevanın fəaliyyətində xüsusi yer tutmuşdur. Belə ki, onun söyləri nəticəsində muğamlarımızın öyrənilməsi və təbliği məqsədilə bir çox respublika və beynəlxalq səviyyəli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Muğam mərkəzlərinin yaradılması Azərbaycanın qədim musiqi sənətinə diqqət və qayğının təzahürü idi. Prezident İlham Əliyevin 2005-ci il 6 aprel tarixli müvafiq sərəncamına əsasən Bakıda Dənizkənarı milli parkda

Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin inşası mədəniyyətimizə göstərilən dövlət qayğısının təzahürüdür. Ardıcıl olaraq Bakıda fəaliyyət göstərən Muğam mərkəzi ilə yanaşı, Ağdamda, Füzulidə və Ağcabədidə istifadəyə verilən Muğam mərkəzləri Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm hissəsi olan Muğam sənətinin inkişafında əvəzolunmaz rol oynamışdır. 2009-cu ildən başlayaraq ölkəmizdə keçirilən Beynəlxalq Muğam Festivalı Azərbaycan Muğam sənətinə diqqəti artırmaqla yanaşı, həm də milli musiqimizin dünyaya tanıtılmasında əhəmiyyətli hadisədir.

Araşdırma apardığımız dövrün ən mühüm mədəni hadisələrindən biri də 2019-cu ildə Azərbaycanın UNESCO-nun Ümumdünya Mədəni İrs Komitəsinin 43-cü sessiyasına ev sahibliyi etməsi idi. Belə ki, elə həmin ildə “Azərbaycanın Xan sarayı ilə birgə Şəkinin tarixi mərkəzi”nin UNESCO-nun Ümumdünya Mədəni İrs Siyahısına daxil edilməsi Azərbaycan mədəniyyətinə verilən mühüm dəyər idi [4].

Mədəniyyət sahəsində həyata keçirilən ən mühüm və qürurverici hadisə isə Azərbaycanın musiqi mədəniyyətinin beşiyi Şuşa şəhərinin işğaldan azad olunması ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyev 2020-ci il 29 oktyabrda “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarənin təşkili haqqında” fərman imzaladı. Həmin fərmana əsasən, Azərbaycanın erməni işğalından azad olunmuş ərazilərində tarixi obyektlərin və mədəniyyət abidələrinin ilkin inventarlaşdırılması məqsədilə monitoring aparıldı. Həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində dövlət qeydiyyatında olan 312 tarix və mədəniyyət abidəsinin monitoringi nəticəsində daha 106 abidənin dövlət qeydiyyatında olmadığı müəyyənləşdirildi. Monitoring həmçinin işğal dövründə Ermənistan Respublikasının mədəniyyət abidələrinə qarşı törətdiyi qanunsuz əməllərinin miqyasını müəyyənləşdirdi. Məlum olmuşdur ki, otuz ilə yaxın Ermənistanın işğalında qalmış ərazilərimizdə məscidlər, mədrəsələr, məbədlər nəinki məhv edilmiş, bir çox hallarda başqa məqsədlər üçün istifadə edilmiş, dağıdılmış və ya yararsız hala salınmışdır. Qeyd etməliyik ki, mədəni irsə qarşı vandal münasibət bütün dünya mədəniyyətinə qarşı bir təhdid, sui-qəsdədir [6].

Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il 7 may tarixli sərəncamı ilə Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edildi. Azərbaycan ordusunun şanlı zəfərindən sonra azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilən mədəni quruculuq işləri geniş vüsət aldı. Tarixi abidələrin hər detalında əvvəlki orijinallığını qoruyub saxlamaq şərti ilə həyata keçirilən bərpa işləri qədim şəhərlərimizin simasının yenidən dirçəlməsinə xidmət edir. 2021-ci il 29 avqustda Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilən təmir-bərpa və yenidənqurma işləri çərçivəsində Azərbaycan şairi və ictimai xadim Molla Pənah Vəqifin muzey-məqbərə kompleksinin bərpadan sonra açılış

mərasimi olmuşdur.

Qədim Şuşada “Xarıbülbül Festivalı”nın keçirilməsi, “Vaqif Poeziya günləri”nin təşkil olunması Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi olan Şuşada mədəni həyatın 30 ildən sonra özünə qaytarılmasının başlanğıcı idi [2]. Məlum olduğu kimi, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə respublika və dünya əhəmiyyətli tarixi, mədəni irs nümunələri, qədim tarixə malik abidələr var. Şuşa qalası, Xudafərin körpüsü, Azıx mağarası, Xudavənd və Gəncəsər monastırları, Qutlu Musa türbəsi dünya mədəniyyətinin əhəmiyyətli abidələrindəndir. Artıq onlardan bir çoxu təmir-bərpa işləri ilə yenidən həyata qaytarılmış, Azərbaycan mədəniyyət korifeylərinin – Bülbülün, Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin büstlərinin yenidən Şuşaya qaytarılması və Şuşanın Azərbaycan musiqi beşiyi hesab olunmasına səbəb olan bir çox sənətkarlarının (Bülbülün, Sadıqcanın, Mir Möhsün Nəvvabın, Xurşidbanu Natəvanın) ev muzeylərinin bərpasına start verilməsi Şuşanın əzəmətini özünə qaytardı.

Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının 110 illik yubileyi münasibətilə Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən 1995-ci ildə təsis edilmiş “Milli Musiqi Günü” hər il ölkəmizdə böyük təntənə ilə qeyd olunur. Torpaqlarımızın erməni işğalından azad edilməsindən sonra “Milli Musiqi Günü”nün Azərbaycanın Mədəniyyət paytaxtı elan edilmiş qədim Şuşa şəhərində qeyd edilməsi isə mədəniyyətimizin erməni vandalizmi üzərində parlaq təntənəsidir.

Vətən Müharibəsində işğaldan azad edilən ərazilərdə Heydər Əliyev Fondunun maddi-mədəni abidələrin bərpası istiqamətində apardığı işlər yüksək intensivliklə davam edir. Mənfur düşmənin işğalı dövründə məhv edilmiş Azərbaycan mədəni irsi yenidən bərpa olunur, tarixi abidələrə yenidən ikinci həyat verilir [5]. Demək olar ki, qədim Şuşa şəhərində və digər ünvanlarda muzeylərin, ev muzeylərinin, musiqi məktəblərinin, kitabxanaların, məscidlərin və başqa mədəni dini-irs obyektlərinin yüksək səviyyədə tamamlama prosesləri baş tutmuşdur [9].

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Mehriban Xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə təkcə ölkəmizdə deyil, Azərbaycan hüdudlarından kənarda da mədəniyyət abidələrinin bərpası prosesi həyata keçirilmişdir. Belə ki, buna nümunə olaraq 2-ci Dünya müharibəsi zamanı yanmış və dağıdılmış Berlin Qəsrinin, Vatikanda Roma Katakombalarının bərpası, Romanın Kapitolini muzeyinin “Filosoflar zalı”, həmçinin məşhur Luvr və Versal saraylarının bərpası, Vatikan arxivlərində qorunan orta əsr əlyazmalarının bərpası və sair prosesləri göstərmək olar.

Nəticə

Azərbaycan xalqının tarixi qədər qədim və zəngin mədəniyyəti bütün dövrlərdə özünəməxsus inkişaf mərhələləri keçmişdir ki, buna da bir çox

tarixi və siyasi amillər təsir etmişdir. Müstəqillik illərində Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında digər bütün strateji sektorlarda olduğu kimi, milli dil, musiqi, teatr, kino, təhsil və s. dair bir sıra uğurlu sərəncamlar imzalandı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan bu inkişaf prosesini 2003-cü ildə hakimiyyətə gələn prezident İlham Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi vaxtdan digər sahələrdə olduğu kimi, mədəniyyət sahəsində də əsaslı islahatların daha da sürətlənməsi müşayiət olunmaqdadır.

Araşdırma apardığımız tədqiqat mövzusu ilə (2003- 2023-cü illərdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri) yenidən qurulan mədəniyyət müəssisələrinin, yeni tikilib istifadəyə verilən sənət ocaqlarının, çoxsaylı beynəlxalq və respublika səviyyəli festivalların, yarışmaların, mədəniyyətimizin inkişafında mühüm rolunu oynayan mədəniyyət xadimlərinin dövlət mükafatları ilə təltif edilmələrinin, istedadların müəyyən edilib ölkənin mədəni inkişafına cəlb edilmə proseslərinin sürətləndiyini müəyyənləşdirdik. Eyni zamanda, mədəniyyət sahəsinin inkişafını tənzimləyən dövlət qanunvericiliyi, Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına verdiyi töhfələr, Azərbaycan mədəniyyət nümunələrinin UNESCO səviyyəsində təbliği, işğaldan azad olunan ərazilərdə mədəniyyət abidələrinin və məhv edilmiş mədəni irsin yenidən bərpa məsələlərinə aydınlıq gətirərək, bu qənaətə gəldik ki Azərbaycan dövlətinin uğurlu mədəniyyət siyasətinin inkişaf xüsusiyyətləri onun dünyada sivil bir ölkə kimi tanınmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Rzayeva B.* Azərbaycan Muğam Mirasının Notasyon Tarihi // *Kültür Araşdırmaları Dergisi, Türkiyə, 2020, (6), s.243-252*
2. *Aliyeva R.* Cultural Heritage of Azerbaijan in the UNESCO World Heritage List // *Journal TURAN-SAM, İstanbul, 2022, 14(53), s.222-227*
3. *Abbasova Z.* SHUSHA-THE PEARL OF AZERBAIJAN // *Oriental Journal of Social Sciences, Uzbekistan Nationality University, Dashkend, 2023, 3(02), s.35-39*
4. *Aghalarova G.* Azerbaijan's cultural diplomacy: at the service of national interests // *Journal MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA, Poland, Varşawa, 2021, 45, pp.28-33*
5. *Dargahov V.S., Mammadov Q.V., Nuriyeva, I.F. & Ahmadov R.I.* Prospects of using the tourism potential of the liberated territories from the point of view of ecotourism // *Journal of Geology, Geography and Geoecology, Dnepropetrovsk, 2023, 32(2), p.224- 232*
6. *Quluzade G.* Damages to Azerbaijani museums a result of wars in 1993-2021 // *Best Journal of Innovation in Science, Research And Development,*

- New York, 2023, 2(8), 1
7. *Mammadova S.* The Year of Shusha. Scientific Collection «InterConf», Riga, Latvia, (131) / 2nd ISPC (Scientific progressive Methods and Tools), 2022 November, pp.6-8
 8. *Mammadov Z.* The national culture of Azerbaijan on UNESCO list of cultural heritage // Journal of Cultural Studies and Art History, Tomsk State University, 2023, (50), pp.308-318
 9. *Mammadzada V.* Albanian Historical And Architectural Monuments Illegally Restored And Falsified During The Occupation Of Nagorno-Karabakh // Scientific Journal of Polonia University, Varshawa, 2022, 52(3), pp.90-95

Redaksiyaya daxil olub 18.01.2025

UOT 327(4/9);930.22(4/9); 327; 351.78; 504.4/8; 614.8

F.D.Hümbətov

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

fuad.humbatov@eco.gov.az, fuad.humbatov@mail.ru

COP29 ZAMANI ƏLDƏ EDİLMİŞ TARİXİ NƏTİCƏLƏR VƏ KARBON QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ALƏTLƏRİ, MEXANİZMLƏRİ HAQQINDA

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.037>

Açar sözlər: *iqlim diplomatiyası, mitiqasiya, adaptasiya, iqlim maliyyələşməsi, karbon qiymətləndirilməsi alətləri, karbon ticarəti, karbon vergisi, Sərhəddə Karbon Tənzimlənməsi Mexanizmi (CBAM)*

Məqalədə karbon qiymətləndirilməsi alətləri və mexanizmləri baxımdan, Bakı şəhərində 2024-cü ildə uğurla təşkil edilmiş BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasında (COP29) əldə edilmiş qərarların, o cümlədən Paris Sazişinin 6-cı Maddəsinin icrası üzrə nəticələrin əhəmiyyəti təhlil edilir, onların qəbulu üzrə iqlim danışıqları prosesinə xronoloji qaydada nəzər yetirilir. Məqalədə eyni zamanda, qeyd olunan nəticələrin global istiləşmənin məhdudlaşdırılması üzrə Paris Sazişindəki “1,5°C hədəfinə” nail olunması üçün hər bir ölkədə iqlim ambisiyalarının gücləndirilməsi, mitiqasiya üzrə iqlim fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi məsələlərində rolu araşdırılır.

Ф.Д.Гумбатов

ИСТОРИЧЕСКИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ, ПОЛУЧЕННЫЕ ВО ВРЕМЯ COP29, ОБ ИНСТРУМЕНТАХ И МЕХАНИЗМАХ ЦЕНООБРАЗОВАНИЯ НА УГЛЕРОДНЫЕ ВЫБРОСЫ

Ключевые слова: *климатическая дипломатия, митигация, адаптация, климатическое финансирование, инструменты ценообразования на углеродные выбросы, углеродный рынок, налог на выбросы углерода, Механизм Углеродного Регулирования на Границе*

В статье изучается важность решений, связанных с инструментами и механизмами ценообразования на выбросы углерода, принятых на 29-й сессии Конференции Сторон Рамочной конвенции ООН об изменении климата (COP29) в Баку в 2024 году, включая прогресс в реализации статьи 6 Парижского соглашения. Кроме того, в нем рассматривается переговорный процесс до принятия этих решений в хронологическом порядке, а также роль упомянутых результатов COP29 в расширении климатической деятельности, укреплении климатических амбиций в каждой стране для достижения «цели 1,5° C» в Парижском соглашении по ограничению глобального потепления.

F.D.Humbatov

HISTORICAL RESULTS ACHIEVED DURING COP29, CARBON PRICING TOOLS AND MECHANISM

Keywords: *climate diplomacy, mitigation, adaptation, climate financing, carbon pricing tools, carbon market, carbon tax, Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM)*

Paper studies the importance of the decisions related carbon pricing tools and mechanisms, adopted at the 29th session of the Conference of the Parties to the UN Framework Convention on Climate Change (COP29) in Baku on 11-24/11/2024, including progress on the implementation of Article 6 of the Paris Agreement. Moreover, it examines climate negotiations process towards adoption of these decisions in chronological order, as well as the role of the mentioned COP29 results in expanding climate activities, strengthening climate ambitions in each country to achieve the "1.5 ° C goal" in the Paris Agreement to limit global warming.

Məlum olduğu kimi, 2024-cü il noyabrın 11-23 tarixlərində Bakı şəhərində COP29 uğurla təşkil olundu. Bu qlobal konfrans dünyanın 196 ölkəsindən 72 mindən çox iştirakçını, o cümlədən 80 dövlət və hökumət başçısını, vitse-prezidentləri və nazirləri bir araya gətirmişdir.¹

Müxtəlif xarici destruktiv qüvvələrin söylərinə baxmayaraq, bu mötəbər tədbirin məhz Azərbaycan Respublikasında təşkili hüququnun əldə edilməsi, əvvəlki COP-larla müqayisədə çox qısa zamanda, yəni cəmi 11 ayda bu beynəlxalq iqlim konfransının yüksək səviyyədə təşkili üçün bütün təşkilatı-inzibati məsələlərin vaxtında və keyfiyyətli həlli, COP29 Sədrliyi aparatının, iqlim danışıqçılarının milli heyətinin yüksək professionalıqla formalaşdırılması, bütün sektorların bu məsələyə qısa zamanda cəlb edilməsi bilavasitə AR Prezidenti Möhtərəm cənab İlham Əliyev tərəfindən rəhbərlik edilən gərgin və effektiv fəaliyyətin nəticəsi, iqlim diplomatiyasının unikal, tarixi qələbəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Qeyd edək ki, UNFCCC-nin təlimat kitabında COP kimi tədbirlərin keçirilməsi üçün hazırlıq işlərinə iki illik müddətin ayrılması məsləhət bilinir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti tərəfindən bu beynəlxalq iqlim konfransının bir ildən də az müddətə və çox yüksək səviyyədə təşkili qurur verici hadisədir.

Bu mənada, hər bir ölkədə və ya beynəlxalq münasibətlər kontekstində iqlim diplomatiyasının effektiv icra edilməsi üçün onun müxtəlif aspektlərinin tarixi inkişaf mərhələləri, iqlim dəyişmələri ilə

¹<https://cop29.az/en/media-hub/news/cop29-achieves-full-operationalisation-of-article-6-of-paris-agreement-unlocks-international-carbon-markets>

mübarizə istiqamətləri, o cümlədən mitiqasiya və adaptasiya, iqlim maliyyələşməsi, karbon qiymətləndirilməsi alətləri, yəni karbon ticarəti, karbon vergisi və digər məsələlər barədə kifayət qədər spesifik biliklər tələb olunur [1, s.135; 5, s.12; 6, s.72]. Bu xüsusda, hazırkı məqalədə karbon qiymətləndirilməsi alətləri və mexanizmləri baxımdan, BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasında (COP29) əldə edilmiş tarixi qərarlar, o cümlədən Paris Sazişinin 6-cı Maddəsinin icrası üzrə nəticələr təhlil edilir, onların qəbulu üzrə iqlim danışıqları prosesinə xronoloji qaydada nəzər yetirilir, habelə bu nəticələrin global istiləşmənin məhdudlaşdırılması üzrə Paris Sazişindəki “1,5°C hədəfinə” nail olunması üçün hər bir ölkədə iqlim ambisiyalarının gücləndirilməsi, mitiqasiya üzrə iqlim fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi məsələlərində rolu və əhəmiyyəti araşdırılır [2, s.23; 3, s.160; 7, s.9].

Qeyd olunmalıdır ki, iqlim diplomatiyası kontekstində COP29-un əvvəlki global iqlim konfranslarından effektivlik baxımdan üstünlüyünü ifadə etməyə əsas verən önəmli nəticələrdən biri, heç şübhəsiz ki, Paris Sazişinin **6-cı maddəsinin** icrasının reallaşdırılması üçün müvafiq mexanizmin və alətlərin yaradılması barədə tarixi qərarların qəbulundan ibarət olmuşdur [4, s.116]. Bu məsələ əvvəldən də COP29 Sədrliyinin əsas prioritetlərindən biri olmuşdur və intensiv ikitərəfli texniki və siyasi danışıqlar prosesinin uğurlu təşkili sözügedən məsələlərdə tarixi uğura yol açmışdır.

Məlum olduğu kimi, **Paris Sazişinin 6-cı Maddəsinin 2-ci bəndi** yalnız ölkələr arasında emissiyaların azaldılması vahidlərinin mübadiləsinə həsr olunmuşdur.² Qeyd edək ki, 6.2-ci bəndi üzrə mitiqasiya vahidləri Beynəlxalq Ötürülən Mitiqasiya Nəticələri (Internationally Transferred Mitigation outcomes - ITMOs) adlanır.

Belə ki, istənilən ölkə, Paris Sazişinin 4-cü Maddəsinə əsasən, hazırlamalı olduğu Milli Səviyyədə Müəyyən Olunmuş Təhfələr (NDC) sənədində müəyyən etdiyi hər hansı mitiqasiya hədəflərinə orada qeyd olunan zaman intervalında nail olmamasına görə adicəkilən Sazişdə sanksiya sistemi mövcud deyildir. Buna baxmayaraq, Konvensiya və Paris Sazişi ilə əlaqədar beynəlxalq öhdəliyin yerinə yetirilməsi, habelə beynəlxalq arenada nüfuzuna xələl gəlməməsi üçün ölkələr qeyd olunan NDC sənədlərindəki hədəflərə nail olmaq məqsədilə müvafiq emissiyalarının azaldılması, dekarbonizasiya fəaliyyətlərini həyata keçirməyə üstünlük verirlər [8, s.215; 10, s.10-12]. Bir sıra hallarda, ölkələr öz emissiyalarının azaldılması iqtisadi cəhətdən və ya digər səbəbdən əlverişli olmadıqda, onun əvəzinə digər ölkələrdə həyata keçirilmiş mitiqasiya tədbirləri nəticəsində meydana gələn

² https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf

mitiqasiya vahidləri, yəni emissiyaların azaldılması vahidlərini (Beynəlxalq Ötürülən Mitiqasiya Nəticələri) müvafiq müqavilə əsasında almaqla kompensasiya edirlər, yəni beynəlxalq karbon ticarəti və ya ofset əməliyyatlarını həyata keçirirlər. Paris Sazişinin 6-cı maddəsinin 2-ci bəndi məhz ölkələrin dekarbonizasiyası yolunda onlara sözügedən vahidlərin mübadiləsi imkanına həsr olunmuşdur. Lakin şəffaf, izlənilə bilən proses kimi, iqiqat istifadə və ya hesabatlılığı istisna edən bu mexanizmin detalları Paris Sazişi qüvvəyə mindiyi dövrdə müəyyən olunmamışdı və buna görə də bütün texniki məsələlər barədə qərarların qəbulu sonrakı COP-lara qədər təxirə salınmışdır [4, s.116-117; 4, s.215].

Qeyd edək ki, hazırda Yaponiya, Norveç, İsveçrə, Singapur və bir sıra digər inkişaf etmiş ölkələr digər dövlətlərdən müəyyən həcmdə emissiyaların azaldılması vahidlərini almağa hazır olduqlarını bildirirlər. Ölkələr karbon vahidlərin iqiqat istifadəsinə (double counting) imkan verməyən, xüsusən də yerinə yetirilməsi və mübadiləsi üçün şəffaf və etibarlı təsis və izləmə sisteminin yaradılmasına məsuliyyətlə yanaşırlar [4, s.9-15]. Bu xüsusda Dubayda keçirilmiş COP28 zamanı bir sıra hallarda emissiyaların azaldılması barədə məlumatların tam olmaması və ya ölçülə bilən, müqayisə oluna bilən olmaması kimi məsələlər müzakirə olunmuş, habelə istixana qazlarının milli səviyyədə inventarlaşdırılması, bu qazların emissiyalarının azaldılması nəticələrinin reyestrə daxil edilməsi məsələlərində konfidensiallıq və s. məsələlər üzrə müzakirələr aparılmış, amma bütün bu müzakirələr bir nəticəyə gətirib çıxarmamışdı. Bundan əlavə, COP28-də mövzu üzrə danışıqlar zamanı, təqdim edilən karbon vahidlərinin sosial-iqtisadi bütövlüyə (socio-economic integrity) təsirlərinin qiymətləndirilməsi məsələsi də açıq qalmışdı. Eyni zamanda, karbon vahidləri üzrə ardıcıl əqdlər zamanı bu vahidlərin izlənilməsi sxeminin qurulması üzrə danışıqlar prosesində də xeyli çətinliklər yaranmış və xırda irəliləyişlərə nail olunsada, ümumən konsensus əldə edilə bilməmişdi.

Bununla yanaşı, COP28 zamanı Afrika ölkələri, AB, Singapur və Tropik Yağış Meşələri Koalisiyası və digər ölkələr, onların birliklərinin təkidi ilə Paris Sazişinin 6.2 və 6.4 bəndlərinin birlikdə, yəni vahid paket formatında nəzərdən keçirilməsi qərara alınmışdır [4, s.121].

Əlavə edək ki, qeyd olunan beynəlxalq karbon ticarəti mexanizminin indiyədək təşkilinin müsbət təcrübələrindən biri kimi Yaponiya tərəfindən tətbiq olunan JCM mexanizmi barədə bəhs edək. Belə ki, ötən dövrdə Yaponiya hökuməti Paris Sazişinin 6.2 Maddəsinə uyğun sürətdə yaratdığı **JCM (Joint Crediting Mechanism - Birgə Kreditləşmə Mexanizmi)** adlı karbon ticarəti mexanizmi ilə bağlı dünyanın bir çox ölkələri ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələrini qura bilmişdir. Belə ki, bu dövlət müvafiq ikitərəfli əməkdaşlıq müqaviləsi əsasında adı çəkilən mexanizm üzrə bir çox ölkələrdə

NDC hədəflərinə çatmaq üçün həyata keçirilən mitiqasiya fəaliyyətlərinə maliyyə dəstəyini öz ölkəsindəki dövlət, özəl və digər qurumların vəsaitləri hesabına səfərbər edir, bu mitiqasiya layihələri uğurla icra edildikdən və bunun müqabilində emissiyaların azalması baş verdikdən sonra isə qeydiyyatdan keçmiş kreditlərin bir hissəsini əldə etmiş olur. 2011-ci ildən indiyədək belə ikitərəfli müqavilələr artıq 30-a yaxın ölkə ilə imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikası ilə də analoji müqavilə 05.09.22 tarixdə imzalanmışdır [4, s.118]. Ən maraqlısı isə budur ki, məhz Bakıda COP29-da Paris Sazişinin 6-cı maddəsinin tam işlək mexanizmi barədə müvafiq tarixi qərarların qəbulundan ilhamlanaraq, Yaponiya hökuməti 01.04.2025-ci il tarixdə bu ölkədəki Qlobal Ətraf Mühit Mərkəzini (Global Environment Centre -GEC) rəsmən JCM məsələlərinin icrası ilə məşğul olan agentliyə, yəni JCM Implementation Agency (JCMA) çevrilməsi barədə qərar qəbul etmişdir.³ Qeyd edək ki, yaxın perspektivdə JCM mexanizminin daha çox kənd təsərrüfatı, meşəçilik, nəqliyyat, Karbon Tutulması və Saxlanması (CCS) sahələrindəki mitiqasiya məsələlərinə tətbiqi gözlənilir.

Paris Sazişinin 6-cı Maddəsinin 4-cü bəndi isə müxtəlif hüquqi şəxslər arasında emissiyaların (müvafiq qayda və meyarlar çərçivəsində) azaldılması vahidlərinin mübadiləsi və qeydiyyatı məsələlərini əhatə edir. Bu halda emissiya azaldılması vahidləri İTMO deyil, **A6.4ER** adlanır. Bu çərçivədə həyata keçiriləcək fəaliyyətlər indiyədək Kioto Protokolu əsasında tətbiq olunan **Təmiz İnkişaf Mexanizminin (CDM)** davamı hesab olunur.

Qeyd edək ki, Maddə 6.4 üzrə qaydaların və meyarların əsas hissəsi əvvəllər, yəni COP27 zamanı 7/CMA.4 qərarı ilə qəbul edilmişdir. Lakin Tərəflər COP27-də bir sıra prosessual məsələlər üzrə tam razılığa nail ola bilmədilər və onların müzakirəsi COP28-də davam etdirildi. Məsələn, 6.2 və 6.4-cü bəndləri üzrə beynəlxalq reyestrin razılaşdırılması, vahidlərin mənşəyinin şəffaflığının təmin edilməsi kimi məsələlər üzrə danışıqlar texniki cəhətdən çox mürəkkəb oldu. Danışıqlar zamanı ölkələr arasında digər gərgin mübahisə isə karbon vahidlərinin ilk transferi üzrə əməliyyatın bu vahidi satan ölkədə milli səviyyədə məcburi təsdiqi, yəni avtorizasiyası prosedurunun ətrafında baş vermişdi.

Bundan əlavə, COP 28 zamanı mövzu üzrə danışıqlarda ən böyük, fikrimizcə, nəzəri problemlərdən biri də iqlim fəaliyyətlərinə aid olan “emissiyaların qarşısının alınması” (emission avoiding) və “təbiətin mühafizəsinin yaxşılaşdırılması” kimi terminlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsinin mümkün olmaması ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, bəzi ölkələrin nümayəndələrinin rəyinə görə, “emissiyaların qarşısının alınması” emissiyaların gözləndiyi, lakin xüsusi layihə nəticəsində baş vermədiyi

³ <https://gec.jp/jcm/agency/index-en.html>

vəziyyətdir, yəni bu ifadə bir növ qabaqlayıcı tədbiri xarakterizə edir. Eyni zamanda, “təbiətin mühafizəsinin yaxşılaşdırılması” dedikdə isə, həm ekosistemlərdə karbonun saxlanması, həm də atmosferdən çıxarılması kimi hallar başa düşülməlidir. COP 28-də bu anlayışlar bir sıra ölkələr tərəfindən qəbul olunmamışdır. Səbəb olaraq, yuxarıdakı kimi izah olunan «emissiyaların qarşısının alınması» tədbirinin qabaqlayıcı tədbir olduğu, yəni heç də mitiqasiya xarakteri kəsb etmədiyi qeyd edilmişdir. Hətta COP28-də bu məsələnin 2028-ci ildə IPCC tərəfindən mövzu üzrə hazırlanması nəzərdə tutulan xüsusi hesabat nəşr edilənədək təxirə salınması kompromis variant kimi müzakirəyə çıxarılmışdır.

Nəticə etibarilə, COP 28-də Paris Sazişinin 6.2 və 6.4 bəndləri ilə bağlı konsensus əldə oluna bilmədi və bu məsələlərin 2024-cü ilin iyun ayında Bonn şəhərində təşkil olunmuş Yardımçı Qurumların 60-cı sessiyasında (SB-60), daha sonra COP 29-da bir daha nəzərdən keçirilməsi qərarlaşdırıldı.

Paris Sazişinin 6-cı maddəsinin 8-ci bəndi isə istixana qazları emissiyalarının azaldılması (mitiqasiya) tədbirləri üzrə beynəlxalq əməkdaşlıqda qeyri-bazar yanaşmalarına (yəni, non market approach - NMA) aiddir. Belə ki, burada mitiqasiya vahidlərinin mübadiləsi deyil, digər maliyyə-iqtisadi alətlərlə emissiyaların azaldılması məsələləri nizamlanır. Məsələn, Avropa Birliyində 2026-cı ilin yanvar ayının 1-dən tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan CBAM (Carbon Border Adjustment Mechanism - Sərhəddə Karbon Tənzimlənməsi Mexanizmi) mexanizmi Paris Sazişinin məhz 6.8-ci maddəsində bəhs edilən qeyri-bazar yanaşmalarına nümunə göstərilə bilər. CBAM barədə məlumat bu paragrafda əlavə təqdim edilir. Araşdırmalar göstərir ki, qeyri-bazar yanaşmaları mitiqasiya vahidlərinin mübadiləsi ilə müqayisədə global emissiyaların daha böyük azaldılması potensialına malikdir.

Beləliklə, iqlim diplomatiyasının texniki cəhətdən ən mürəkkəb problemlərindən biri hesab olunan Paris Sazişinin 6-cı Maddəsi üzrə COP29-da əldə edilmiş tarixi nailiyyət, yəni yekdilliklə qəbul edilmiş qərarlar, heç şübhəsiz ki, ölkələrin karbon neytrallığına nail olunması, ətraf mühitin bütövlüyünün, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlərində mühüm rol oynayacaqdır. Bu qərarların iqlim dəyişmələri ilə mübarizədə əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, onlar real, yoxlanıla bilən və ölçülə bilən emissiyaların azaldılması və aradan qaldırılması vasitəsilə beynəlxalq karbon bazarlarının şəffaflığını və dayanıqlığını təmin etməklə, global iqlim investisiyalarına təkan vermək üçün böyük potensial formalaşdırır. Belə ki, bu qərarların qəbulu, məsələn, kömür istehsalı müəssisələrinin istismardan çıxarılması, geniş miqyasda günəş panelləri, külək stansiyalarının quraşdırılması, meşələrin salınması, yaşıl hidrogen istehsalı və digər

mitiqasiya fəaliyyətlərinin genişlənməsinə təkan verəcək, özəl sektor və digər maraqlı tərəflərin bu prosesə cəlb olunmasını stimullaşdıracaqdır. Paralel olaraq, qeyd olunan fəaliyyətlər inkişaf etməkdə olan ölkələrə, xüsusən Afrika ölkələrinə, zəif inkişaf etmiş ada dövlətlərə və digərlərinə yeni investisiya dalğasının formalaşmasına səbəb olacaqdır.

Beləliklə, COP29 zamanı Maddə 6.2 üzrə əldə edilmiş konsensus beynəlxalq karbon bazarlarının Paris Sazişinə uyğun şəkildə qurulmasına imkan verməklə yanaşı, həm də ölkələr arasında karbon kredit mexanizmini tamamilə funksional hala gətirəcəkdir. Belə ki, ölkələr arası karbon ticarətinə aid olan Maddə 6.2 üzrə COP29-da əldə edilmiş qərar ölkələrin karbon ticarətinə necə rəsmi razılıq verməsi və bunu izləyən **kooperativ xarakterli reyestrlərin** necə işləyəcəyi ilə bağlı suallara aydınlıq gətirir, ətraf mühitin bütövlüyünün şəffaf texniki yoxlamalar vasitəsilə təmini məsələsini müəyyən edir.⁴ Konkret olaraq, COP29-da Maddə 6.2 üzrə ölkələr tərəfindən karbon krediti transferi üçün razılıq (authorisation), ilk transfer, hesabat formatı və əlavə elementlər, məlumatların uyğunsuzluqları və onların nəticələri, reyestr funksiyası kimi məsələlər barədə detallı qaydalar işlənib hazırlandı.

Paralel olaraq, Paris Sazişində **Kreditləşmə Mexanizmi** kimi də adlandırılan Maddə 6.4 üzrə COP29-un elə ilk günündə qəbul edilmiş qərarla isə **BMT himayəsində mərkəzləşdirilmiş karbon bazarı üçün standartlar** ölkələr tərəfindən razılaşdırılmışdır. Paris Sazişinin Kreditləşmə Mexanizmi, qeyd olunduğu kimi, ilk növbədə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün yeni maliyyə-investisiya axınlarının formalaşmasına böyük töhfə verəcəkdir. Eyni zamanda qərardakı norma zəif inkişaf etmiş ölkələrin razılığı olmadan karbon ticarəti əməliyyatlarının həyata keçirilməsini qeyri-mümkün edir və onlara bu bazarda iştirak üçün əlavə təlim və səriştələrin artırılması üçün dəstək mexanizmini müəyyən edir.⁵ Konkret olaraq, COP29-da Maddə 6.4 üzrə qəbul edilmiş qərardakı, mitiqasiya metodologiyalarının və emissiyaların (atmosferdən) çıxarılmasının inkişaf etdirilməsi (development of mitigation methodologies and emission removals) üçün **standartlar** məcburi xarakter daşıyan Dayanıqlı İnkişaf (Dİ) alətləri, apellyasiya və şikayət prosesi, Yardımçı Qurumların (SB) qərar qəbuletmə prosedurları, reyestrlərin qarşılıqlı əlaqəsi, ölkələrin karbon krediti transferi üçün razılığı (authorisation) kimi məsələləri əhatə edir, müvafiq qaydaları detallı əks etdirir.

COP29-da Maddə 6.8 üzrə əldə edilmiş qərarla isə 2023-2024-cü illəri əhatə edən Mərhələ 1 və 2025-2026-cı illəri əhatə edən Mərhələ 2 üçün

⁴ <https://unfccc.int/documents/643663>

⁵ <https://unfccc.int/sites/default/files/resource/COP29-Outcomes-on-Article-6.4.pdf>

NMA (qeyri-bazar yanaşmaları) barədə bəhs edilir. Qərar, konkret olaraq, 1-ci Mərhələnin qiymətləndirilməsi, müvafiq tövsiyələrin hazırlanması, NMA platformasının təkmilləşdirilməsini və 2-ci Mərhələ üçün potensialın artırılmasını nəzərdə tutur.

Məlumat üçün əlavə edək ki, hazırda dünya miqyasında beynəlxalq karbon ticarəti bazarı iki əsas kateqoriyaya bölünür. Bunlar, uyğunluq və ya **məcburi karbon bazarı** (Compliance Carbon Market - CCM) və **könüllü karbon bazarıdır** (Voluntary Carbon Market - VCM).⁶ Sadə formada izah etsək, bu karbon bazarları arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, **məcburi karbon bazarı** (CCM) istixana qazları emissiyalarının azaldılmasını təmin etmək üçün bir dövlət və ya onların birliyi tərəfindən müəyyən edilən və nəzarət edilən qaydalarla tənzimlənən və “**məhdudlaşdır və sat**” (“**cap and trade**”) prinsipinə əsaslanan karbon kreditlərinin mübadiləsi mexanizmindən ibarətdir. Müxtəlif ölkələrdə və regionlarda belə karbon bazarı nümunəsi kimi Avropa İttifaqının Emissiya Ticarəti Sistemini (EU ETS), Kaliforniya Azalt-və-Sat Proqramını (California's Cap-and-Trade Program) və Çin Milli Emissiyaların Ticarəti Sxemini (China's National Emissions Trading Scheme (ETS) misal göstərmək olar. Paris Sazişinin 6.2, 6.4 maddələri üzrə karbon vahidlərinin yaranması və mübadiləsinin qeydiyyatı məcburi karbon bazarı qaydalarına uyğundur.

Məcburi karbon bazarlarından fərqli olaraq, **könüllü karbon bazarları** hər hansı dövlət və ya onların birliyi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar əsasında fəaliyyət göstərmir və bu bazarlar özəl sektora şirkətlərin və ya ayrı-ayrı şəxslərin dayanıqlı biznes fəaliyyətini təmin etmək üçün müəyyən könüllü surətdə tətbiq edilən standartlar əsasında formalaşır. Bu mexanizmdə şirkətlərin iştirakı tamamilə açıqdır və sərbəstdir. Belə ki, ayrı-ayrı şirkətlər öz karbon neytrallığına və ya müəyyən etdiyi mitiqasiya hədəfinə nail olmaq üçün könüllü karbon bazarlarında karbon “offset” əməliyyatını, yəni karbon kompensasiyasını həyata keçirə bilirlər. Belə kompensasiyalar, məsələn, bərpa olunan enerji mənbələri qurğularının (günəş paneli və s.) yerləşdirilməsi, meşələrin bərpası təşəbbüsləri, metan tutma-saxlama layihələri, atmosferdən birbaşa karbon çıxarılması layihələri və digər mitiqasiya xarakterli iqlim fəaliyyətləri zamanı konkret istixana qazları emissiyalarının azaldılması, onların qarşısının alınması və ya aradan qaldırılması hesabına baş verir. Qeyd olunduğu kimi, könüllü karbon bazarlarında məcburi bazarlarda mövcud olan ciddi tənzimləmə nəzarəti olmasa da, şirkətlərin könüllü karbon kredit əməliyyatlarına etibarını təmin etmək üçün hazırda bir sıra tanınmış, aparıcı şirkətlər arasında kifayət qədər

⁶ <https://www.homaio.com/post/what-is-the-difference-between-voluntary-carbon-market-and-compliance-market>

populyar olan müstəqil standartlar tətbiq olunmaqdadır. Bu standartlara misal olaraq, Yoxlanılmış Karbon Standartını (**VCS** – Verra və ya Verified Carbon Standard), Qızıl Standartı (**GS** - Gold Standard), Amerika Karbon Qeydiyyatını (**ACR** - American Carbon Registry), xüsusən aviasiya sektorunda emissiyaların offset əməliyyatları məqsədilə hətta 126 ölkənin könüllü iştirak etdiyi **CORSIA** (Carbon Offsetting and Reduction Scheme for International Aviation) standartını, İqlim Fəaliyyəti Ehtiyatını (**CAR** - Climate Action Reserve), **Plan Vivo**, **MDL**, **İC** və digərlərini göstərmək olar. Bunların arasında ən populyar olanlardan və faktiki olaraq, ilk qurulanlardan biri Qızıl Standartdır. O, 2003-cü ildən fəaliyyət göstərir və istifadəçiləri arasında WWF (World Wide Fund for Nature) fondu da vardır. Digərlərindən VCS 2007-ci ildən, CAR isə 2008-ci ildən fəaliyyət göstərir [4, s.126].

Bundan əlavə, yuxarıda bəhs olunan Paris Sazişinin 6.8-ci Maddəsindəki qeyri-bazar yanaşmasına misal olaraq, Avropa Birliyinin CBAM (Sərhəddə Karbon Tənzimlənməsi Mexanizmi) mexanizmini göstərmək olar. Məlumat üçün qeyd edək ki, 2019-cu ilin sonunda Avropa Yaşıl Razılaşmasının (European Green Deal) tərkib hissəsi kimi, Avropa Birliyi ilk dəfə 2050-ci ilə qədər karbon cəhətdən neytral bir qitə olmaq hədəfini açıqladı. Bununla əlaqədar, 2030-cu ilə qədər 1990-cı il (baza ili) səviyyəsi ilə müqayisədə istixana qazları emissiyalarının həcmi ən azı 55% azaltmaq üçün iqlim, enerji, torpaqdan istifadə, nəqliyyat və vergi siyasətlərini yenidən nəzərdən keçirmək, bu siyasətləri karbon-neytral qitə hədəfinə uyğunlaşdırmaq üçün Avropa Birliyi 14 iyul 2021-ci il tarixində yeni “**Fit for 55**” strateji sənədlər paketini qəbul etdi. Ümumən beynəlxalq ticarətə təsir edəcək müvafiq paketin əsas elementlərindən biri isə məhz Sərhəddə Karbon Tənzimlənməsi Mexanizmi (CBAM) olmuşdur.⁷

CBAM, faktiki olaraq, AB daxilində kommersiya mallarının istehsalı zamanı yaranan istixana qazları emissiyalarına görə ödəmələrin – karbon vergisinin, yəni xarici ölkələrdən Avropa Birliyi ərazisinə idxal olunan malların öz ölkəsində istehsalı, konkret olaraq, enerji istifadəsi və istehsal prosesi zamanı meydana gələn (yəni, Scope1,2,3) istixana qazları emissiyalarının karbon dioksid ekvivalentində olan ümumi həcminə görə verginin sərhəddə tətbiqi sistemidir. CBAM-ın tətbiqinə dair qaydalar ilk dəfə 6 may 2023-cü il tarixində AB-də rəsmi qəzetdə dərc edilmişdir.

Bununla yanaşı, indiyədək Avropa İttifaqı ölkələrində, Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası ölkələrində (Lixtenşteyn, İslandiya və Norveç) və İrlandiya ilə Şimali İrlandiya arasındakı Protokola uyğun olaraq, elektrik enerjisi istehsalı üçün Şimali İrlandiya arasında istixana qazları

⁷ https://taxation-customs.ec.europa.eu/carbon-border-adjustment-mechanism_en

emissiyalarını məhdudlaşdırmaq üçün karbon qiymətləndirilməsi aləti kimi yuxarıda bəhs olunan **məcburi karbon bazarı** qismində Emissiya Ticarəti Sistemindən (Emission Trade System) istifadə edilməkdədir. Burada qurum və şirkətlərə Avropa Birliyi ETS çərçivəsində ödənişsiz təqdim olunan emissiya icazələrinin (allowances) tədricən azaldılması və CBAM sistemi tam işlək vəziyyətə gəldikdən sonra isə ümumiyyətlə ləğv edilməsi planlaşdırılır. Bununla əlaqədar, AB daxilində emissiyaları azalda bilməyən şirkətlərin karbon xərclərinin yüksələcəyi və onların tədricən AB xaricində istehsalat üstünlük vermələri, yəni bir növ AB-dən “karbon sızması”nın baş verməsi riskinin artacağı gözlənilirdi. Məhz buna görə, çıxış yolu kimi CBAM ideyası meydana gəldi. Belə ki, onun əsas məqsədi bu *“karbon sızması” riskini azaltmaqdan*, yəni məhsulun AB daxilində və ya xaricində istehsal olunmasından asılı olmayaraq, istehsal zamanı yaranan istixana qazları emissiyalarının (CO₂ ekvivalentində) hər tonuna görə məcburi ödənişlərin tətbiqi və bu ödənişlərə uyğun müvafiq sertifikatların əldə edilməsindən ibarətdir. Hazırda, 1 oktyabr 2023-cü il tarixdən 31 dekabr 2025-ci il tarixədək olan keçid dövründə AB-də emissiyalar haqqında rüblük hesabatların verilməsi məcburi hal almışdır, lakin bu dövrdə karbon ödəmələri və CBAM sertifikatlarının alınması hələ ki tələb olunmur. Növbəti ildən şirkətlər idxal olunan mallarda “daxili emissiyalar”, yəni birbaşa və dolayı emissiyalar barədə hesabat, həmçinin üçüncü ölkədə həyata keçirilmiş mümkün karbon ödənişləri, yəni karbon vergisi haqqında məlumatları təqdim etməli olacaqlar. Bu arada “daxili emissiyalar” (embedded emissions) dedikdə, enerji istifadəsi və istehsal prosesi zamanı yaranan emissiyalar da daxil olmaqla, həmin məhsulun istehsalı zamanı yaranan bütün istixana qazları emissiyalarının ümumi miqdarı nəzərdə tutulur. 1 yanvar 2026-cı il tarixindən etibarən, yuxarıda bəhs olunan hesabatla əlavə olaraq, CBAM sisteminə tabe olan idxal məhsulların “daxili emissiyalarının” hər tonuna karbon vergisi tətbiq ediləcək və bu verginin həcmi 2034-cü ilə qədər tədricən artacaqdır. Hazırda bu vergi həcmi - bir ton üçün 70 avrodur, 2034-cü ilə qədər onun 250 avroyadək artacağı proqnozlaşdırılır [4, s.128]. Bu vergi həcmi AB tərəfindən müəyyən olunmur, o, Avropa İttifaqı Emissiya Ticarəti Sistemi (EU ETS) çərçivəsində baş verən karbon vahidlərinin müvafiq həftəlik hərracları zamanı müəyyən olunur.

Qeyd edək ki, CBAM üzrə keçid dövrü 2023-2025-ci illəri əhatə edir, 2026-cı ilin yanvar ayının 1-dən etibarən CBAM AB-yə idxal ediləcək elektrik enerjisi (AB-nin üzv ölkələrinin Eksklüziv İqtisadi Zonasında istehsal olunan elektrik enerjisinə aid deyil), dəmir və polad, sement, alüminium, hidrogen və gübrə kimi məhsullara tətbiq olunacaqdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən AB-yə qeyd olunan məhsulları ixrac etməyi

planlaşdırən şirkətlər müvafiq link vasitəsilə idxal ediləcək mallar və karbon izi barədə məlumatları orada yerləşdirə bilərlər [4, s.129]).

25.02.2025-ci il tarixdə Avropa Komissiyası ilk **Omnibus paketi** çərçivəsində CBAM-ın sadələşdirilməsi və bürokratiyanın azaldılması üçün bir sıra dəyişikliklər təklif etdi. Belə ki, ilk növbədə adı çəkilən mexanizmin AB-yə idxal ilə məşğul olan mikro və kiçik biznesin rəqabətqabiliyyətliliyinə xələl gətirməməsi və cüzi az emissiyaya malik məhsullarla əlaqəli bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması məqsədilə **50 ton CO2** ekv.-dən az emissiyaya malik, idxal olunan məhsullar karbon vergisindən ümumiyyətlə azad edildi. Statistikaya görə, əslində bu tədbir AB-yə idxal edən 90% şirkətləri əhatə etmiş oldu. Eyni zamanda, belə nisbətən cüzi emissiyaya malik olan şirkətlər sırasından CBAM mexanizminin tətbiqini arzulayan qurumlar olarsa, onlar üçün CBAM bəyannaməçisi statusunun təsdiqi (yəni, authorized declarant, 31.03.2025-ci il tarixdən karbon izi barədə hesablamalarını və digər sənədlərini təqdim edən qurumlar bu məlumatların müvafiq təftişindən sonra bu statusu ala bilər), müvafiq emissiyaların hesablanması, CBAM maliyyə öhdəliyinin idarə edilməsi kimi məsələlərdə ciddi sadələşdirmə nəzərdə tutulur.

Qeyd edək ki, ilk **Omnibus paketi** həm də mümkün sui-istifadə ilə mübarizə normalarının gücləndirilməsi və ixracatçı şirkətlərin Avropa Komissiyasını aldatmaq üçün öz dövlətlərindəki hakimiyyət orqanları, xüsusən də vergi orqanları fırıldaqçı işbirliyini aradan qaldırmaq istiqamətində tədbirlərlə müşayiət olunacaqdır.

Beləliklə, karbon vergisi “daxili emissiyalar” barədə təqdim olunmuş etibarlı, yoxlanılmış hesabatların əsasında CBAM sertifikatlarının alınması yolu ilə həyata keçiriləcəkdir. Eyni zamanda, əgər məhsulun idxal olduğu mənşə ölkədə karbon vergisi ödənilibsə, o zaman yalnız və yalnız idxal edilən bu məhsul üçün Aİ-nin ETS-də karbon vahidlərinin bazar qiyməti (yəni, müvafiq CBAM sertifikatlarının dəyəri) ilə mənşə ölkədə ödənilmiş həmin karbon vergisi arasındakı fərq AB-yə ödəniləcəkdir, mənşə ölkədə ödənilmiş karbon vergisi isə AB tərəfindən istehsalçı şirkətə qaytarılacaqdır.

Bununla bağlı, 2026-cı ildən etibarən AB-yə mümkün ixracatla bağlı CBAM sertifikatlarına olan ödənişlərin bir hissəsinin, ölkəmizdəki karbon vergisi qədər məbləğin AR-də qalması üçün ən azından AB-yə ixrac olunan mallara karbon vergisi tənzimlənməsinin tətbiqi, gələcəkdə isə Azərbaycan Respublikasında Emissiya Ticarət Sisteminin (ETS) yaradılması və yaxud da müəyyən sektorlarda hər iki mexanizmi ehtiva edən hibrid sistemin yaradılması hazırda ölkəmizdə əsas prioritet məsələlərdəndir.

Bu istiqamətdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən beynəlxalq karbon qiymətləndirilməsi alətləri və mexanizmlərinin öyrənilməsi üzrə artıq

intensiv addımlar atılmaqdadır. Belə ki, istər daxili karbon bazarı, istərsə də karbon vergisinin iqtisadiyyata və ayrı-ayrı sektorlara təsirləri, bu sahədə AB, Türkiyə, Qazaxıstan, Rusiya təcrübələri öyrənilməkdədir.

Qeyd edək ki, hazırda beynəlxalq təcrübədə mitiqasiya məqsədləri üçün **karbon qiymətləndirilməsi alətləri** qismində karbon vergisi və daxili karbon ticarəti mexanizmindən geniş istifadə edilir. Eyni zamanda, inklüziv iştirakçılıq, daxili qiymətli kağızlar bazarının inkişafı və ən əsası ölkələrin karbon neytrallığına daha tez nail olunması baxımından, mütəxəssislər tərəfindən ETS sistemi karbon vergisi mexanizmindən daha mütərəqqi alət hesab edilir.

Bəhs edildiyi kimi, ETS sistemi ilə paralel olaraq, bir sıra ölkələrdə karbon vergisi sistemi də tətbiq edilir. Karbon vergisi emissiyalara müəyyən ödəmələr tətbiq etməklə qurumları mitiqasiya tədbirlərini həyata keçirməyə sövq edir. Məsələn, İsveçrə, Ukrayna və Böyük Britaniya istisna olmaqla, Avropa Birliyinin bütün ölkələri karbon vergisini tətbiq etməklə yanaşı, həm də EU ETS-nin tərkib hissəsidirlər. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasında da daxili karbon bazarı ilə paralel şəkildə, AB-yə və ya CBAM kimi mexanizmi tətbiq edək digər ölkələrə və ya onların birliyinə ixracat olunan məhsulların istehsalı zamanı meydana gələn bütün istixana qazlarına və ya onların müəyyən hissəsinə karbon vergisi tətbiq edilə bilər.

Belə ki, məsələn, 2026-cı ilin yanvar ayının 1-dən etibarən CBAM mexanizminin AB-yə elektrik enerjisi, dəmir və polad, sement, alüminium, hidrogen və gübrə kimi məhsullara tətbiq olunması nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikasının hazırda karbohidrogen ehtiyatları ilə yanaşı, gübrə (karbomid) və digər məhsulları AB-yə ixrac etməsi ilə əlaqədar, 2026-cı ildən etibarən qeyd olunan məhsullara karbon vergisi tətbiq etməklə, toplanan maliyyə vəsaitinin Avropa Komissiyasında deyil, məhz ölkəmizdə qalmasını və iqlim fəaliyyətlərinə, yaşıl keçid tədbirlərinə və ya digər sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərinə sərf edilməsini təmin etmək olar.

Qeyd edək ki, bir sıra nüfuzlu iqtisadçı mütəxəssislər tərəfindən CBAM və bu kimi digər qeyri-bazar yanaşması mexanizmlərinin Dünya Ticarət Təşkilatının (WTO) prinsiplərinə uyğun olmadığı, öz məhsullarına münasibətdə proteksionist alətlər olduğu da ifadə olunmaqdadır.

Sonda bir daha qeyd edək ki, COP29-da Paris Sazişinin 6-cı Maddəsi üzrə qəbuluna nail olunmuş qərarlar və onların hazırda detalizasiyası, proseduralar, standartlar haqqında sənədlər ölkələrə, hüquqi şəxslərə öz dekarbonizasiya hədəflərinə nail olmaq üçün karbon vahidlərinin mübadiləsi üzrə əməkdaşlığın genişlənməsi baxımından da geniş imkanlar açacaq, beynəlxalq karbon bazarının çox etibarlı və şəffaf təşkilini təmin edəcəkdir. Belə ki, hazırda bəzi etibarlı mənbələrə görə, transsərhəd karbon ticarəti üzrə əməkdaşlıq ölkələrin Milli Səviyyədə Müəyyən Olunmuş Təhfələr (NDC)

sənədlərindəki hədəflərə nail olmaq üçün iqlim fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün xərclərini ildə ən azı 250 milyard ABŞ dollarına qədər azaltmağa imkan verəcəkdir. Məhz buna görə də, COP29 Sədrliyi tərəfindən uğurla həyata keçirilən iqlim diplomatiyasının önəmli istiqamətlərindən biri də məhz Konvensiya və Paris Sazişi Tərəflərinin daha böyük iqlim ambisiyalarının reallaşdırılmasına investisiya yatırılmasının, NCQG barədə tarixi qərarın icrasının təşviqindən ibarətdir. Belə ki, bir çox ölkələr tərəfindən 2025-ci ildə təqdim edilməsi nəzərdə tutulan növbəti nəsil NDC-lər (NDC3.0) dünyanın qlobal istiləşmə hədəfi kimi “1,5°C Missiyası”na nail olunması baxımdan çox böyük əhəmiyyət daşıyır [4, s.137].

ƏDƏBİYYAT

1. *Abbasbəyli A.N.* Diplomatiya-siyasi ensiklopediya: 5 cildə, II c., 2024, 380 s.
2. Ələkbərov U., İnküziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları: Ali Məktəblər üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2018, 216 s.
3. *Hümbətov F.* Beynəlxalq münasibətlər kontekstində ekoloji təhlükəsizlik sisteminə real təhdid kimi qlobal iqlim dəyişmələri ilə mübarizə məsələləri // Dövlət İdarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə”, 2021, №3(75), s.159-176
4. *Hümbətov F.* Beynəlxalq münasibətlərdə iqlim diplomatiyası, müasir çağırışlar. Bakı, 2025, 352 s. (AR Əqli Mülkiyyət Agentliyində qeydiyyat nömrəsi– 04/C-14435-25, qeydiyyat tarixi 07.04.2025)
5. *Qurbanov S.H.* “Yeni “yaşıl” iqtisadi modelə doğru keçid: qlobal çağırışlar, imkanlar və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq-praktiki konfrans, Bakı, 2022, 12 oktyabr, 94 s.
6. *Mahmudov Y.* Azərbaycan diplomatiyası, Bakı, 1996, 174 s.
7. *Humbatov F.* Low emission development outlook and its role in the environmental security system of the Republic of Azerbaijan. Baku: “Tuna” PPC LLC, 256 p. (AR Əqli Mülkiyyət Agentliyində qeydiyyat nömrəsi 04/C-12621-22, qeydiyyat tarixi 18.08.2022)
8. *Humbatov F.* Low emission development prospective of the Republic of Azerbaijan and regional environmental security challenges // Public Administration: theory and practice. Scientific and theoretical journal. 2023, №1(81), Baku, Publication of Academy Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, pp.213-230

Redaksiyaya daxil olub 10.05.2025

UOT 39

F.H.Xəlilova

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
faridakhalilova0@gmail.com

AZƏRBAYCAN MƏİŞƏTİNDƏ CECİMLƏR

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.039>

Açar sözlər: *ipək, cecim, qadın, muzey, toxuculuq*

Azərbaycanda ipəkçilik sənətinin inkişafı nəticəsində ən müxtəlif növ ipək məmulat meydana çıxmışdır. İpək sapdan fərqli toxunuşda müxtəlif parçalar toxunurdu. Daha sərt sap növü olan kecidən ən çox məişətdə cecim toxumaq üçün istifadə edilirdi. Bu səbəbdən məişətdə cecim məmulatından geniş istifadə olunmuşdur. Cecimlər xüsusən rəngbərəng zolaqlı hazırlanaraq özünəməxsus çalarları ilə seçilmişdir. Cecimlərin qədim quruluşlu dəzgahda toxunması onların qədim ənənələrə malik olmasından xəbər verir. Müasir dövrdə ev şəraitində ərsəyə gələn belə məmulat demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Qadınların göz nuru, əl əməyi olan tarixi əhəmiyyət təşkil edən cecimlər hal-hazırda muzeylərdə mühafizə edilməkdədir. Sənətkarlıq nümunələri ənənəvi məişəti araşdırmaq üçün zəngin mənbə rolunu oynayır. Bu səbəbdən məqalənin hazırlanması zamanı əyani nümunələr də araşdırmağa cəlb edilmişdir.

Ф.Г.Халилова

ДЖЕДЖИМИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Ключевые слова: *шелк, джеджим, женщина, музей, ткачество*

В результате развития шелководства в Азербайджане появились самые разнообразные виды шелковых изделий. Из шелковой нити ткали различные ткани разного переплетения. Нить кеджи, более прочная нить, в основном использовалась для домашнего ткачества. По этой причине изделия джеджим получили широкое распространение в домашнем хозяйстве. Джеджимы специально изготавливаются с яркими полосками и выбираются в соответствии с уникальными оттенками. Плетение джеджим на старинном ткацком станке свидетельствует о древних традициях. В наше время подобные продукты, производимые в домашних условиях, практически не встречаются. Подобные изделия, являющиеся светом женских глаз и делом рук исторической важности, в настоящее время охраняются в музеях. Образцы ремесленного искусства служат богатым источником для изучения традиционной жизни. По этой причине при подготовке статьи к исследованию привлекались и наглядные примеры.

JEJIMS IN AZERBAIJAN HOUSEHOLD

Keywords: *silk, jejim, woman, museum, weaving*

As a result of the development of sericulture in Azerbaijan, the most diverse types of silk products appeared. From silk threads, various fabrics of different weaves were woven. Keji thread, a more durable thread, was mainly used for home weaving. For this reason, products with jejim have become widely distributed in the household. Jejims are specially made with bright stripes and are selected in accordance with unique shades. The weaving of jejim on an old loom is evidence of ancient traditions. Nowadays, such products made at home are almost unheard of. Such products, which are the light of women's eyes and the work of historically important hands, are currently protected in museums. Examples of handicraft art serve as a rich source for studying traditional life. For this reason, visual examples were also used in the preparation of the article.

Azərbaycan ərazisində ipəkçiliyin inkişaf tarixi minilliklərə gedib çıxır. Arxeoloji qazıntılar və tarixi mənbələr göstərir ki, burada ipəkçilik hələ qədim dövrlərdən inkişaf edib. Orta əsrlərdə Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən Azərbaycan şəhərləri ipək istehsalında və ticarətində mühüm rol oynayıb. Şəki xüsusilə XVIII-XIX əsrlərdə ipəkçilik mərkəzlərindən biri olub. Burada fəaliyyət göstərən ipək emalı fabrikləri Şərq və Avropa bazarlarına yüksək keyfiyyətli ipək məhsulları ixrac edirdi. Böyük zəhmət hesabına başa gələn ipək saplardan zəngin məmulat ərsəyə gəlmişdir. X əsrdən etibarən Şəki, Gəncə, Şamaxı, Basqal və digər şəhərlər ipək istehsalı və ticarətinin mərkəzləri kimi tanınmışdır. Orta əsrlərdə Azərbaycan ipəyi böyük tələbat görmüş və İtaliya, Çin, İran, Osmanlı İmperiyası və digər ölkələrə ixrac olunmuşdur.

İpəkçiliyin geniş inkişaf etdiyi Azərbaycanda əsasən geyimlər, məişətdə istifadə edilən tekstil nümunələri xam ipəkdən hazırlanırdı. Xam ipək zərif olmaqla bərabər, yüksək keyfiyyətə malik idi. Xam ipəkdən əsasən ipək parçalar, geyim və geyim aksesuarları və bir sıra məişət əşyaları hazırlanırdı. Geyim aksesuarları sırasında əsas yeri tutan kəlağaylar keyfiyyətli xam ipək saplardan xüsusi kəlağayı dəzgahında hazırlanırdı.

Xam ipəkdən kişilər mancalıq dəzgahında sap istehsal edirdilər. Bunun üçün seçilmiş keyfiyyətli baramalardan istifadə edilirdi. Bu sap üçün istifadə edilməyən baramalar isə nisbətən keyfiyyəti aşağı ipək parçalar üçün istifadə edilirdi. Belə baramalar çox zaman “çıxdaş” adlanırdı. Qadınlar baramaları seçərkən xam ipək üçün uyğun olmayan baramaları istifadə edərək, ondan keci sap əyirirdilər. Keci sapdan isə cecim və cecim məmulatı istehsal olunurdu. Həmçinin keci sapdan “çuxa” adlanan parça da hazırlanırdı (görünür ki, çuxanın hissələri hanada ayrı-ayrılıqda toxunurdu) [1, s.1].

Qadınların ev şəraitində əyirdikləri ipək sap əl iyi (teşi, tağalaq) və ya cəhrə vasitəsilə əyirirdilər. Qədim tarixə malik əl iyi ən primitiv və məhsuldar əmək aləti olmuşdur. Əl iyi keci sapın hazırlanmasında çox geniş istifadə edilirdi. Əl iyi ucu sivri, baş hissəsi yastı, oval başlıqdan ibarət qədim alət növüdür. Baramadan ipək tel ayıran kümdar qadın onu teşiyə (əl iyi - F.X.) ilişdirir, sonra baş və şəhadət barmağının köməyi ilə teşinin milini fırlatmaqla ipək sapı teşi üzərinə sarıyırdı [1, s.91]. Əyirmə üsulu ilə ipək emalı ev peşəsi səciyyəsi daşımaqla bu işlə, bir qayda olaraq, bilavasitə kümdar qadınlar özləri məşğul olurdular [6, s.43-44]. Cecim parçalar eyni zamanda məişətdə istifadə etmək üçün müxtəlif növ məmulatın hazırlanmasında geniş istifadə olunub. Döşəmə üzərində düzülmüş nimdər, nütəkkə, balınc, puştı, dör döşəyi, yataq döşəyi, yorğan üzü, camaxatan pərdəsi, yük örtüyü, buxarı qabağı, gərdək, canamaz, süfrə və s., o cümlədən bir sıra milli geyimlər (köynək, şalvar, çuxa, arxalıq, qurşaq, dolaq və s.), bundan başqa heybə, yəhərqaşı, çul, ladı, gərək torbası, duz torbası, qaşılıq və s. cecimdən düzəldilirdi [6, s.48]. Parçanın növündən asılı olaraq daha qalın cecimlərdən heybə, çul hazırlanmış və ya yerə sərilmiş, daha nazik olanlar isə müxtəlif məişət əşyaları qismində istifadə edilmişdir [9, s.108]. Onu da bildirək ki, cecim məmulatı təkcə ipəkdən deyil, eyni zamanda yundan da hazırlanırdı. Cecimlərin istehsalı üçün quzuların yaz yunundan – güzəmdən alınan, cecimə yumşaq, parlaq və nazik xalça ipindən istifadə olunurdu [8, s.80]. Hətta bir sıra hallarda yüksək keyfiyyətli xam ipəkdən də cecim toxunurdu. Belə cecimlər keci sapdan hazırlanan nümunələrdən fərqli olaraq daha keyfiyyətli və qiymətli olurdu. Xüsusilə XIX əsrin II yarısından etibarən şəhər qadınları arasında satınalma ipəkdən cecim toxuyanlar da az deyildi. Onların böyük əksəriyyəti satlıq (“bazarı”) məhsul istehsal edir, cüzi bir qismi sifarişlə (“buyurtma”) iş görürdü [6, s.50]. Bu səbəbdən satış məqsədilə cecim hazırlayarkən əksər hallarda qadınlar onun daha keyfiyyətli ərsəyə gəlməsi üçün xam ipəyə üstünlük verirdilər. Eyni zamanda, belə məmulat daha uzunömürlü olurdu.

Milli Azərbaycan Muzeyinin zəngin kolleksiyasında cecimdən əsasən heybə, örtük, çul kimi nümunələr qorunub saxlanılır. Bəzi hallarda cecimdən eyni zamanda, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, geyim növləri də hazırlanırdı. XIX əsrdən etibarən geyim nümunələrində cecim parçalara çox az rast gəlinir. K.Əliyeva paltarlıq cecimlərin keçmiş zamanda mahir şərbafılar tərəfindən toxunduğunu qeyd edir [2, s.112]. Lakin müsəlman vilayətlərində ipək və pambıq parçalar fabrikdə deyil, daha çox şəhər əhalisi tərəfindən evlərdə istehsal edilir. Bu ilk növbədə şəriət qaydalarına görə qapalı həyat tərzini keçirən qadınların timsalında əmək ehtiyatlarının bolluğu ilə bağlı idi [4, s.318]. Bu materiallardan ailə üzvlərinin ehtiyacını ödəyən geyimlər də tikilirdi. Keci sapdan toxunan cecimdən ərsəyə gələn geyimlərin sadə görünüşü onu deməyə

əsas verir ki, belə geyimlər xam ipək və ya yundan hazırlanmış geyimlərdən fərqli olaraq aşağı təbəqənin nümayəndələri tərəfindən istifadə edilirdi.

Örtüklərdə olduğu kimi, cecimlərdən yorğan-döşək üzlüklərində də istifadə edilirdi. Yorğan-döşək qızların cehizində əsas yerlərdən birini tuturdu. Yundan hazırlanan yorğanların üzünə zolaqlı cecimlər çəkirdilər. Məsələn, “Aldanmış oğru” miniatüründə sadə, eyni zamanda nəfis görünüşlü cecim üzlü yorğan təsvirini görürük [4, s.73]. MATM-ın Etnoqrafiya fondunda da bir neçə cecim üzlüklü yorğan nümunələri mühafizə edilməkdədir (EF inv. № 8666, 2642, 2483). Xüsusilə cehiz üçün nəzərdə tutulan belə məmulat daha çox naxışlı toxunurdu. Ənənəvi olaraq cehizə daxil olan məmulatın bəzədilməsi böyük əhəmiyyət verilirdi. Lakin naxışsız hazırlanan nümunələr də bir-birindən fərqli rəngli zolaqlarla toxunmuşdur. “Qoşabuynuz”, “Qoçbuynuzu” adlanan qarmaqlı elementlərlə bəzədilmiş cecimlər qızlara cehiz və vəqf məqsədilə işlədilir [2, s.122]. Xatırladaq ki, qoç türk mifoloji dünyagörüşündə övlad sahibi olmaq arzusunu ifadə edirdi.

Azərbaycan evlərinin daxili interyerinin əsas ünsürlərindən biri də yük, buxarı hissələri idi. Yorğan-döşək, balışlar qadınlar tərəfindən xüsusi həvəs və zövqlə hazırlanaraq səliqə ilə yığılır və üzəri müxtəlif materiallardan hazırlanan və tikmələrlə bəzədilən örtüklərlə örtülürdü. Belə yüklərin örtüyü kimi cecimlər də istifadə edilirdi. Əksər hallarda isə cecimlərlə məfrəş yüklərinin üzərini də qapadırdılar. Xüsusən evə qonaq gəldikdə və ya ailə daxilində yerə cecim salıb əyləşərdilər. Əsrlər boyu ev peşəsi səviyyəsində qalan cecim toxuculuğunun da başlıca məqsədi bilavasitə hər bir ailənin özünün şəxsi tələbatını ödəmək idi [6,s.49]. Buna görə də cecim istehsalı sənaye səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Beynəlxalq ticarətdə isə xam ipək və ondan hazırlanan məmulat yer alırdı. Məişətdə hazırlanan cecimlərin az bir hissəsi daxili bazarda satışa çıxarılırdı. Qız-gəlinlər özlərinə lazım olan cecimi götürərdilər. Qalan malları kişilər aparıb şəhərdə satardı [3, s.428].

Cecimlər yer hanası adlanan dəzgahda toxunurdu. Quruluşuna görə sadə görünən qədim toxuma hanasının dəyişilməyən xələfi olan yer hanası məişətdə toxuculuqda son dərəcədə məhsuldar bir dəzgah idi. Yer hanası dörd tərəfdən ağac dirəklər vasitəsilə yerə bərkidilirdi. Xalq arasında bəzən “qılıcı hana” adlandırılan bu dəzgahda qadınlar ev şəraitində yundan “şal”, xurcun, heybə, məfrəş, pambıqdan bez parça, dolaq, ipəkdən cecim, çuxa, qurşaq, şalvar, qadınlar üçün “çiyin şalı” adlanan geyim növü hasilə gətirirdilər [1, s.92]. Yer hanasının eyni zamanda “qılıcı” adlanmasının səbəbi onun eyni adlı alətinin belə adlanması ilə bağlıdır. Artıq belə qədim tarixə malik dəzgah və alətlər demək olar ki, istifadə edilmir.

Yer hanasında adətən bir nəfər toxucu qadın “yançı” ilə bir yerdə toxuyurdu. Yançı məhz kənarda oturub ipləri bir-birindən ayırırdı [11, s.126]. Əsas toxucu qadın bunun üçün döşəkcə üzərində oturub əriş taylarını aralayır və

arğac ipini əli ilə onların arasına salırdı. Hər dəfə arğac əriş taylarının arasından keçəndən sonra dəftin vasitəsilə vurulub qabağa çəkilərək özündən əvvəlki arğacın yanına sıxlaşdırılırdı [6, s.54]. Belə ki, yer hanası bir qədər təkmilləşmiş və qılınc əvəzinə dəftindən də istifadə edilmişdir. Əlimizə qədər qorunub saxlanılan nümunələri nəzərdən keçirdikdə görürük ki, bu dəzgahda qılınc hələ də istifadə edilməkdə idi. Qılıncın bir tərəfi kəskin, digər tərəfi yuvarlaq quruluşa malikdir. Bunun sayəsində qadınlar təkbəşinə onu rahatlıqla tutub sərt şəkildə keçirdikləri arğac iplərini bərkidə bilirdilər. Pedaqoq, etnoqraf R.Əfəndiyevin MATM-da mühafizə edilən rəsm əsərlərində də təsvir edilən cecim toxuma əməliyyatını qadınlar təkbəşinə icra edirlər [5]. Buradan aydın olur ki, peşəkar toxucular, bu prosesi özləri təkbəşinə də yerinə yetirə bilirdilər. Toxuma zamanı, adətən çöməlmə oturmuş toxucunun ayaqları arasında toxunan cecim toxucu qadın ayaqlarını açdığı qədər en verə bilir. Buna görə cecimin eni 25-30 sm-dən artıq olmur, uzunluğu isə 15 m-dək və daha artıq olur. Əlimizdəki nümunələri nəzərdən keçirdikdə eni 30 sm-dən çox olan cecim nümunələrinə rast gəlinir. Buna görə də qız uşaqları toxuculuğa kiçik yaşlardan alışdırılsalar da, cecim toxumada əsasən qadınlar iştirak edirdilər. Böyük ölçülü məmulatı ərsəyə gətirmək üçün isə bir neçə hazır cecim bir-birinə birləşdirilirdi.

Cecim toxuculuğu da bir çox ev peşəsi sahələri kimi XIX əsrdən etibarən tənəzzülə uğramağa başladı. Bunun əsas səbəbi sənaye istehsalında bu növ məmulata tələbatın olmaması idi. Rusiya imperiyası tərkibində olan Azərbaycanda əsasən xam ipək istehsalına böyük diqqət var idi. Azərbaycan ipəyi və ipək parçalar xarici ticarətdə əsas yerlərdən birini tuturdu. Eyni zamanda kустar istehsal xüsusiyyətinə malik cecimlərin hazırlanma texnologiyası da təkmilləşməmişdi. Yerli istehsalçıların isə bunun üçün kifayət qədər maddi bazası yox idi. Cecim istehsalı uzun müddət Azərbaycan məişətində ev peşəsi sahəsi kimi inkişaf etmiş, qeyd etdiyimiz kimi, daha çox ailə tələbatını ödəməyə yönəlmişdir. Bütün bu qeyd olunanlar sözügedən sahənin tənəzzülə doğru getməsinə labüd etmişdir.

Müasir dövrdə cecimlər yalnız ənənəvi istifadə sahələri ilə məhdudlaşmır. Onlar aşağıdakı sahələrdə də öz əksini tapıb:

- Moda sənayesi – Cecim parçalarından geyim və aksesuarlar hazırlanır.
- Dizayn və dekorasiya – Etnik üslubda bəzədilmiş interyerlərdə geniş istifadə olunur.
- Turizm və suvenir sahəsi – Əl işi olan cecim suvenirləri turistlər üçün maraqlı xatirə əşyalarına çevrilib.

Bəzi bölgələrdə cecim toxuculuğunun unudulmaması üçün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları bu sahədə ustalara dəstək verir, ənənəvi üsullarla toxuculuğu təşviq edən proqramlar həyata keçirir. Cecim qədimdən bəri Türk və Qafqaz xalqlarının mədəniyyətində dərin iz buraxmış, bugünkü dövrdə də maraqla yaşadılan sənət növüdür. O, yalnız bir məişət əşyası deyil, eyni

zamanda zəngin mədəni irsin və dəyərlərin daşıyıcısıdır. Cecimin naxışları, rəngarəngliyi və toxunma texnikası hər bir xalqa məxsus mədəni kimliyi əks etdirir.

Bu sənət ənənəvi toxuculuq mədəniyyətinin mühüm bir hissəsi olmaqla yanaşı, müasir dizayn və moda sahələrində də öz əksini tapmaqdadır. Günümüzdə cecimdən hazırlanan məhsullar həm ənənəvi üslubda, həm də müasir yanaşmalarla yenidən interpretasiya olunaraq daha geniş auditoriyaya təqdim edilir. Lakin ənənəvi əl əməyi, göz nuru olan təbii boyaq maddələri ilə hazırlanan saplardan toxunan əsrarəngiz cecimlər bu günümüzdə muzey fondlarında qorunmaqdadır. Tarixi, keçmiş məişəti öyrənməyə imkan yaradan bu sənət incilərinin tədqiqata cəlb edilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdulova G.* Azərbaycan milli qadın geyim və bəzəklərinə dair (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında) // AMEA Xəbərlər. İctimai elmlər seriyası. Bakı: Elm, 2015, № 4, s.88-109
2. *Əliyeva K.* Azərbaycanın xovsuz xalçaları. Bakı: Elm, 2020, 355 s.
3. Güney Azərbaycan folkloru, I kitab (Təbriz, Yekənat və Həmədan ərazilərindən toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2013, 456 s.
4. *Kərimov K.* Azərbaycan miniatürləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 248 s.
5. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, EF inv. № 1108.
6. *Mustafayev A.* Azərbaycanda şərbaflıq sənəti. Bakı: Elm, 1991, 192 s.
7. *Musayev T.* XIX əsrdə Azərbaycanın Şuşa şəhərində pambıq parça məmulatlarının istehsalı / “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2021, s.318-322
8. *Tağıyeva R.* Azərbaycan xalçası. Bakı: Şərq-Dizayn, 2003, 262 s.
9. *Nasirova S.* Türk Halklarının Cicim Dokumalarına Dair // Türkologia, 2019, № 6 (98), s.106-113
10. *Абдулова Г.С.* Национальный музей истории Азербайджана Национальной Академии Наук Азербайджана. Чуха в комплекте азербайджанской национальной мужской одежды: ареал распространения и этимология // Вчені записки ТНУ. Серія: Історичні науки», Видавничий дім «Гельветика», 2022, Т. 33 (72), № 2
11. Сборник материалов для описания местностей и племен кавказа. Выпуск 11, Тифлис, 1891, с.33

Redaksiyaya daxil olub 22.04.2025

UOT 94(479.24)

Z.H.Kərimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zakir.kerimov.1955@mail.ru

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ REGIONAL VƏ BEYNƏLXALQ MÜSTƏVİLƏRDƏ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.042>

Açar sözlər: *Zəngi tayfası, qəza, ölkə, dəhliz, yol*

Məqalədə Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun keçmişinə və indisinə qısaca ekskurs edilmişdir. Zəngəzurun tarixi coğrafiyası, demoqrafik, siyasi vəziyyəti və s. məsələlər araşdırılmışdır. Zəngəzur toponiminin yaranması türk mənşəli zəngilər (qədim mənbələrdə sanqi adlanmışdır) tayfasının adı ilə bağlı olmuşdur. Bu tayfa Yaxın və Orta Şərqi tarixində mühüm rol oynamış Zəngilər dövlətini (1127-1150) yaratmışdır. Zəngi tayfası xüsusən Qərbi Azərbaycanda daha sıx məskunlaşmışdır. Buradakı Zəngəzur toponimi də onların adı ilə bağlı yaranmışdır. Arxeoloji, toponomik, demoqrafik və digər faktorlar Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycana aid olduğunu təsdiq edir. 1920-ci ildə XI rus ordusu Quzey Azərbaycanı işğal edərək Zəngəzurun qərb hissəsini ondan qoparıb süni qurulmuş Ermənistan SSR-ə hədiyyə etdi. Nəticədə, Naxçıvan Azərbaycan SSR-dən ayrı düşdü. Nə qədər ki, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR SSRİ adlı dövlətin tərkibində idi, Azərbaycanla Naxçıvan arasında kommunikasiya əlaqələri normal idi. SSRİ-nin süqutundan sonra Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları səbəbindən 1991-ci ildə bu əlaqələr kəsildi. 2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında bağlanmış Üçtərəfli atəşkəs bəyanatına görə Azərbaycanın qərbi ilə Naxçıvan arasında kommunikasiyaların açılması zərurəti Zəngəzuru regional və beynəlxalq müstəviyə çıxarmışdır.

З.Г.Каримов

ЗАНГАЗУРСКИЙ КОРИДОР НА РЕГИОНАЛЬНОМ И МЕЖДУНАРОДНОМ УРОВНЯХ

Ключевые слова: *племя Занги, район, страна, коридор, дорога*

В статье кратко исследуется прошлое и настоящее Зангезура, земли Азербайджана. Рассматриваются историческая география, демография, политическая ситуация и другие вопросы Зангезура. Происхождение топонима Зангезур связано с названием племени зангил (в древних источниках именовавшегося санги) тюркского происхождения. Это племя создало государство Зангиль (1127-1150), сыгравшее важную роль в истории Ближнего и Среднего Востока. Племя занги особенно густонаселено в Западном

Азербайджане. В связи с их именем здесь также образован топоним Зангезур. Археологические, топономические, демографические и другие факторы подтверждают принадлежность Зангезурского региона Азербайджану. В 1920 году 11-я русская армия оккупировала Северный Азербайджан, отторгла от него западную часть Зангезура и передала ее искусственно созданной Армянской ССР. В результате Нахчыван отделился от Азербайджанской ССР. Пока Азербайджанская ССР и Армянская ССР входили в состав государства под названием СССР, коммуникационные отношения между Азербайджаном и Нахчываном были нормальными. После распада СССР эти отношения были разорваны в 1991 году из-за территориальных претензий Армении к Азербайджану. Согласно трехстороннему заявлению, подписанному между Азербайджаном, Арменией и Россией 10 ноября 2020 года, необходимость открытия коммуникаций между Западным Азербайджаном и Нахчываном вывела Зангезур на региональный и международный уровни.

Z.H.Kerimov

ZANGAZUR CORRIDOR AT REGIONAL AND INTERNATIONAL LEVELS

Keywords: *Zangi tribe, district, country, corridor, road*

The article briefly explores the past and present of Zangezur, which is the land of Azerbaijan. The article examines the historical geography, demographic, political situation, etc. of Zangezur. The origin of the toponym Zangezur was associated with the name of the Zangi tribe (called Sangi in ancient sources) of Turkic origin. This tribe created the Zangi state (1127-1150), which played an important role in the history of the Near and Middle East. The Zangi tribe is especially densely populated in Western Azerbaijan. The toponym Zangezur here was also formed in connection with their name. Archaeological, toponomic, demographic and other factors confirm that the Zangezur region belongs to Azerbaijan. In 1920, the 11th Russian army occupied Northern Azerbaijan, tore off the western part of Zangezur from it and donated it to the artificially created Armenian SSR. As a result, Nakhchivan separated from the Azerbaijani SSR. As long as the Azerbaijan SSR and the Armenian SSR were part of a state called the USSR, communication relations between Azerbaijan and Nakhchivan were normal. After the collapse of the USSR, these relations were severed in 1991 due to Armenia's territorial claims to Azerbaijan. According to the trilateral statement signed between Azerbaijan, Armenia and Russia on November 10, 2020, the need to open communications between western Azerbaijan and Nakhchivan brought Zangezur to the regional and international level.

Tarixən Azərbaycan geniş əraziyə malik bir ölkə olmuşdur. Orta əsr mənbələrinə görə, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın ərazisi 400 min kv.km-dən artıq idi [7, s.97]. Təəssüf ki, XIX-XX əsrlərdə çar Rusiyası və sovet

imperiyaalarının işğalı nəticəsində ölkəmiz öz ərazilərinin böyük bir hissəsini itirmişdir. 1998-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev qeyd etmişdir: “Xalqımız daim bilməlidir ki, bizim tarixi torpaqlarımız hansılar olubdur. Hansılar, nə vaxt əlimizdən gedibdir, niyə görə əlimizdən gedibdir və şübhəsiz ki, bunlar qayıtmalıdır. Biz də qaytara bilməsək, gələcək nəsillər bunları qaytaracaqlar” [3]. Ümummilli liderin uzaqgörənliklə söylədikləri zaman keçdikcə gerçəkləşir. Onun siyasi varisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqı və Ordusu Vətən müharibəsində 30 illik erməni əsarətində qalan Qarabağ torpaqlarını işğaldan azad etdi. İ.Əliyev ictimaiyyətin və kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri ilə keçirilən görüşlərdə itirilmiş və ya hədiyyə edilmiş torpaqlarımızı, o cümlədən Zəngəzuru, İrəvan şəhərini dönə-dönə yada salmışdır. Onların ermənilərə verilməsini cinayət adlandırmışdır. Zamanı çatanda o torpaqlara gedəcəyimizi vurğulamışdır. Bu, Ermənistan əhalisi arasında böyük təşviş yaratmışdır. Ermənilər Qərbdə, ABŞ-da hay-küy qaldırmışdılar ki, Azərbaycan Zəngəzura hücum edəcək. İlham Əliyev həm onları, həm də onların havadarlarını sakitləşdirmək üçün bildirmişdir ki, biz oraya tankların belində deyil, maşınlarımızla gedəcəyik, yəni gəzməyə.

Xəritədə Cənubi Qafqaza nəzər saldıqda qərbdən şərqə doğru Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və İrəvan bölgələrinin zəncirin həlqələri kimi təbii cəhətdən üzvi şəkildə bir-biri ilə sıx bağlı olduğunu görmək mümkündür.

Müasir dövrdə Zəngəzurun tarixi coğrafiyası, siyasi həyatı və toponiminin necə ortaya çıxması məsələləri tədqiqatçıların tədqiq obyektinə çevrilmişdir. Bu etnotoponimin qədim sanqi (zəngi) tayfasından yarandığı fikri üstünlük təşkil edir. Adları qədim Assuriya mənbələrində “sanqi” şəklində qeyd edilmiş zəngilərin Araz çayının aşağı, Urmiya gölünün quzey sahillərində yaşadığı göstərilir. Həmin mənbələrdə onların yaşadığı ərazi sanqibut ölkəsi (sanqi tayfanın adı, but, bud isə türkcə boy, tayfa kimi izah edilir) adlanmışdır. Həmin bölgədə Maku şəhərinin günəyində axan Zəngimar çayının adı sanqi (zəngi) boyunun nişanəsidir. Assur mənbələri Urmiya gölündən aşağıda da zəngilərin yaşadığını xəbər verir. Buradakı Zəngi ölkəsinin adına Bit-Sanqi və Bit-Sanqibut şəklində rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə isə sanqi tayfanın adı, bit sözü isə Assur dilində ev, yurd anlamında işlənir. Yəni Assurca Sanqibit “sanqi boyu”nun yurdu mənasında işlənir. E.ə VIII əsrdə assurların Suriyaya deportasiya etdikləri boylar arasında sanqilli (zəngili) tayfasının olması Assuriya hökmdarı Tiqlatpalasarnı (744-727) salnamələrində (e.ə.738-ci ilə aid) qeyd olunur.

Zəngilərin böyük hissəsi əsasən Qərbi Azərbaycanda, İrəvan mahalında yaşamışdır. Zəngəzur bölgəsinin adının ortaya çıxmasına səbəb olan Zəngiçayı da vaxtilə öz adını da bu çayın sahilində yaşamış Zəngi

boyundan almışdır. Zəngilər təkcə Ağrı (Ararat) vadisində deyil, həm də Zəngi (Zəngəzur) bölgəsində yaşamışlar. Sonralar zəngi tayfası daha geniş əraziyə yayılmış, hətta Türküstan çöllərinə qədər köç etmişdir. Qırğız əfsanələrində ilxını qoruyan hamini Kambar-Ata, qaramalın hamisi isə Zəngi-Ata adlandırılmışdır. Hal-hazırda zəngi tayfasının adı tarixi Azərbaycan toponimlərində öz izini saxlamışdır: Zəngi çayı, Zəngibasar, Zəngilan, Zəncan, Sanqaçal, Zəngəzur və s.

Erməni “alimlər”i “Zəngəzur” sözünün mənasını “Zanqe”, yaxud “Zanqa”-“mağara” və “Zur”-“bərk səslənən” kimi izah edirlər. Guya Zəngəzurdə çoxlu kahalar, mağaralar vardır və bu mağaralar çox bərk əks-səda verir. Deməli, onların fikrincə, Zəngəzur “bərk səslənən mağara” mənasını verir. Nisbətən bir qədər düşüncəli olan erməni alimləri isə onu “Zanqe+dzor” (“dzor” – ermənicə “dəre” deməkdir) kimi yazırlar, bir qədər məharətlə saxtakarlıq edirlər. Maraqlıdır ki, onlar şifahi nitqlərində belə Zanqedzor şəklində söz işlətməyiblər. Hazırkı Ermənistanın inzibati ərazi bölgüsündə Zəngəzur adlı ərazi yoxdur. Bu bölgəni indi ermənilər Sünik mərzisi adlandırırlar. Fars mənbələrində bu ad Sisakan kimi işlənmişdir. Unutmaq lazım deyil ki, e.ə III-I minillikdə bu bölgənin yaxınlığında su tayfasının yaşadığı ehtimal edilir [9].

Bu toponim elmi əsası olmasa da, “Səngi-Sur” kimi izah olunur. Fars dilində səng – daş, qaya, ərəbcə isə “sur” sözü silsilə divar, qala mənasındadır [9].

Əslən Zəngəzurdan olan Musa Urudun fikrincə, Zəngəzur sözü Zəngi tayfasının adından, ərəbcə “sur”, yəni daş-divar, qala, bürc sözündən yaranmışdır. Çünki burada qayalar, istehkamlar, bürclər çoxdur [9].

Bəzi tədqiqatçılar “zur” sözünün türk mənşəli olub, “dəre”, “yarğan” mənasını verdiyini bildirirlər. Digərləri isə Tatev monastırında çalınan zənglə (zəngə zor - güclü zəng) bağlı olaraq bu toponimin yarandığını qeyd edirlər.

Bu tayfa Orta Şərqdə Levant bölgəsində (Zəngilər 1127-1150) adlı dövlət yaratmışdır. Dövlətin paytaxtı Mosul, Hələb, Dəməşq olmuşdur. Səlcuqi əmirilərindən olan Mosul hakimi İmad əd-din Zəngi ibn Conkur ilə başlanan (1227) Zəngilər nəslinin hökmranlığı Mahmudun ölümü ilə bitdi. Lakin Zəngilər nəslə Mosuldan başqa Hələb və Dəməşq bəyliklərində də hakimiyyətdə idilər [8]. Akad. Z.Bünyadov yazdığı əsərdə bu sülalənin siyasi fəaliyyəti haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir [4].

Mənbələr göstərir ki, Zəngəzur bölgəsi əsrlər boyu 1920-ci illərə kimi tamamilə Azərbaycanın bir parçası olmuşdur. Azərbaycan dövlətləri tərəfindən təşkil edilən müəyyən inzibati ərazi vahidlərinin tərkibinə daxil edilmişdir. Bu bölgə coğrafi cəhətdən Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian), Mehri (ermənilər saxtakarlıq edərək bu adı dəyişdirib zahirən bir qədər ona

bənzər ermənicə Meğri adını qoymuşlar, bu bizim dilə tərcümədə Ballica mənasını verir), Zəngilan Qubadlı, Laçının bir hissəsini əhatə edir.

Zəngəzur gah Atropatena, gah da Albaniyanın tərkibində olmuşdur. Xanlıqlar dövründə Zəngəzurun Mehri məntəqəsi Naxçıvan xanlığının, Sisian və bir çox ərazilər isə Qarabağ xanlığının tabeliyində idi.

Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşir (1775-1853) "Qarabağ tarixi" (1847) əsərində yazırdı ki, Qarabağ xanı Pənah xan Naxçıvanın Zəngəzur, Təbrizin Qapan və Qaradağın Çuldur və Meqri mahallarına əl uzadaraq hamısına sahib oldu [5, s.113-114].

Rusiya imperiyası Yelizavetpol quberniyası tərkibində mərkəzi Gorus olan Zəngəzur qəzası (1868-1929) yaratmışdı. Çar Rusiyasının 1897-ci il məlumatına görə, qəzanın sahəsi 6829,7, əhalisi 37871 nəfər idi [8].

İ.Musayev isə sənədlərə istinadən göstərir ki, 1886-cı ildə qəzada yaşayan əhalinin 53,3 %-i azərbaycanlı, 46,3%-i erməni olmuşdur. 1897-ci ilin siyahıya almasına görə Zəngəzurun 142 min əhalisinin 71,2 min nəfərini (50,1%-i) azərbaycanlılar, 63,6 min nəfərini (44,8) isə ermənilər təşkil etmişdir [6, s.34].

XX əsrin əvvəlində Zəngəzur mahalında 149 türk (azərbaycanlı), 91 kürd, 81 erməni kəndi var idi [8].

Çar Rusiyasının süqutundan sonra (1917-ci il) yaranmış münbit şəraitdən istifadə edən ermənilərin Bakıya, Qarabağa, Naxçıvana, Zəngəzura, bütövlükdə Azərbaycana sahiblənmək iddiaları gücləndi. Bu məqsədlə azərbaycanlılara qarşı "etnik təmizləmə" həyata keçirildilər. Xüsusən 1918-ci ilin ortalarından etibarən Zəngəzur qəzasında erməni silahlı dəstələri azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı genişlənməkdə davam edirdi. Azərbaycan türklərinə qarşı vəhşi əməlləri ilə şöhrətlənən "tayqulaq" Andronikin dəstələri qəzanın azərbaycanlılardan təmizlənməsi və bu ərazilərin Ermənistanla birləşdirilməsi üçün heç bir cinayətdən çəkinmirdi. Yerli dinc əhalinin özünü müdafiə imkanlarına malik olmaması, havalar soyuduqca Azərbaycanın mərkəzi zonası ilə əlaqələrin çətinləşməsi erməni daşnak silahlı dəstələrinin qarşılarına qoyduqları məqsədlərin həyata keçirməsini daha da asanlaşdırdı. 1918-ci ilin payızında Zəngəzurdə 52 müsəlman kəndi məhv edilmiş, 32 kənddə 495 ev yandırılmış, 492 ev dağıdılmış, 2254 azərbaycanlı öldürülmüş, 304 nəfər azərbaycanlı diri-diri yandırılmışdı [1, s.406].

1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Türkiyə qoşunlarının Azərbaycan ərazisini tərk etməsi Zəngəzurdə və Qarabağda erməni təcavüzünün yeni bir faciəli dövrünün başlanmasına səbəb oldu, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı daha da genişləndi. Andronik öz məqsədi üçün həm ingilislər, həm də Sovet Rusiyası qarşısında yaltaqlanırdı. O, 1918-ci ilin yayında Naxçıvanı Sovet Rusiyasının ayrılmaz hissəsi elan

etmişdi. Lakin bu dövrdə o, torpaqlarımızı qopartmaq niyyətinə çata bilmədi. Xalqımız, ordumuz müqavimət göstərdi.

1918-ci ilin payızında Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andronik burada “erməni qubernatorluğu”nu təşkil edərək Gorusu onun mərkəzinə çevirdi, sonra da paytaxtı Şuşa olacaq kiçik Ermənistan dövlətini yaratmağa çalışdı. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti onun bu niyyətinin baş tutmasına imkan vermədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq müstəvidə Zəngəzurun Qarabağ və Naxçıvan kimi Azərbaycana məxsus olması uğrunda diplomatik mübarizə aparırdı.

“Parisdəki Sülh Konfransına Qafqaz Azərbaycanı sülh nümayəndəliyinin tələbləri”ndə (1919-cu il) Zəngəzur qəzası Yelizavetpol quberniyasının tərkibində Azərbaycan torpağı kimi göstərilmişdir [2, s.176].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci ilin dekabrın 7-ə açılan ölkə parlamentinə Zəngəzurdan iki və İrəvan quberniyasının azərbaycanlılar yaşayan hissəsindən (Naxçıvan, Şərur, Ordubad) 3 millət vəkili seçilmişdir [1, s.409].

AXC hökuməti 1919-cu ildə Zəngəzurdan – Mehri ərazisindən keçməklə Ələt-Culfa dəmiryolunun çəkilməsi üçün maliyyə vəsaiti ayırmışdı. Lakin bu ərazilərin süni yaradılmış Sovet Ermənistanına verilməsi layihənin həyata keçməsinə əngəl oldu. Sonralar SSRİ hökuməti bu yolun çəkilməsini vacib hesab etdi. 1940-cı il mayın 17-də SSRİ Yollar naziri L.Kaqqoviçin imzası ilə tam məxfi qırifi ilə bu yolun Mehridən keçməklə Zəngilanla Culfanı birləşdirən 46 kilometrlik hissəsi həmin ilin iyunundan başlayaraq on ay ərzində çəkildi [13] Bu yol Azərbaycan Dəmir Yollar İdarəsinin mülkiyyətidir. Ermənilərin törətdiyi təxribat nəticəsində 1991-ci ildən Bakıdan Naxçıvan qatarının keçdiyi Mincivan-Mehri-Culfa dəmiryolu və avtomobil yolu öz fəaliyyətini indiyədək dayandırmışdır .

Strateji cəhətdən ən əlverişli mövqedə yerləşən bu bölgələr uğrunda iki əsrdən artıqdır ki, beynəlxalq güclər mübarizə aparır. Xüsusən bu məsələdə Rusiya həlledici rol oynamışdır və oynamaqda davam edir. Tarixçi İlqar Niftəliyev yazır ki, 1920-ci ilin aprelində Sovet Rusiyasının XI Qızıl Ordusu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirdi, bundan sonra daşnak Ermənistanını tutmaq və bu işi, habelə digər planlarını həyata keçirmək məqsədilə torpaqlarımızı ona bağışladı. Bu mənada tarixi torpağımız olan Zəngəzuru da Ermənistana qurban verdi [17].

14 iyul 1920-ci ildə Fransanın “L’Oeuvre” jurnalında dərc olunan xəbərdə deyilirdi: Sovet Rusiyası Ermənistan Respublikası ilə iyulun 1-də imzaladığı müqavilə Azərbaycanda yerləşən Zəngəzur bölgəsini Ermənistana verdi [8]. Lakin jurnalın məlumatını bir qədər dəqiqləşdirmək

lazımdır. Bu məsələ Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra reallaşdı.

1920-ci il avqustun 10-da RK(b)R-nin Qafqaz bürosu Azərbaycanın bolşevik rəhbərliyinin razılığı olmadan Naxçıvanın Şərur-Dərələyəz bölgəsini daşnak Ermənistanına vermək barədə qərar çıxardı. Qarabağ və Zəngəzur isə Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazi elan olundu.

1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən Azərbaycan K(B)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qərarı ilə Qərbi Zəngəzur Ermənistana verildi. Şərqi Zəngəzur Azərbaycanda saxlanıldı. Burada Kürdüstan qəzası (1923-1929) yaradıldı. Nəticədə Zəngəzur qəzasının 6.742 kv verstlik ərazisindən 3.105 kv verstli Azərbaycan SSR tərkibində qalmış, 3.637 kv verstlik hissəsi isə Ermənistana verilmişdi [8]. Zəngəzur ərazisi hissə-hissə qoparılaraq Ermənistana bəxşiş edilmişdir. 1920-ci il oktyabrın 30-da Keşişkənd, Paşalıq, 1920-ci il noyabrın 30-dan 1921-ci il iyunun 15-dək Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian), 1929-cu il fevralın 18-də Mehri Ermənistana verildi. Bununla da türk dünyası parçalandı, Naxçıvan tamamilə Azərbaycandan ayrı düşdü [13].

1998-ci il yanvarın 14-də Ümummilli lider Heydər Əliyev Naxçıvanın muxtariyyəti məsələsinə toxunaraq demişdir: "...1920-ci ilin dekabrında Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulan zaman Azərbaycan hökuməti adından bəyan edilmişdir ki, Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Ermənistanın tərkibinə verilir. Dağlıq Qarabağa çox iddia etdilər. Naxçıvanın Azərbaycan tərkibində olması üçün 1921-ci ildə referendum keçirildi, Naxçıvan əhalisinin 90%-i Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olmasına səs verdi. Fikirləşmək lazımdır, nə üçün Naxçıvanın statusu beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunubdu? Çünki o vaxtlar Naxçıvana göz dikənlər çox idi [3].

Ümummilli lider Heydər Əliyev haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, "...əgər Zəngəzur Azərbaycandan qoparılıb Ermənistana verilməsəydi, Naxçıvanın muxtariyyət statusuna ehtiyac qalmazdı". Təbii ki, bu işdə Moskvanın Azərbaycana təzyiqi az rol oynamamışdır. Sovet dövründə Azərbaycan və Ermənistan vahid dövlətin – SSRİ-nin tərkibində olduğu üçün Azərbaycanla Naxçıvan arasında əlaqədə elə bir ciddi problem yox idi. Azərbaycanla Naxçıvanı Mehri rayonu üzərindən keçən 46 km. uzunluğunda dəmiryol xətti birləşdirirdi. Daha doğrusu, Zəngilan rayonunun Ağban stansiyasından çıxan qatar tarixi Azərbaycan torpağı, Zəngəzurun bir parçası olan Mehridən keçməklə Ordubadın Salam-məlik stansiyasına daxil olurdu. Dəmir yoluna paralel olaraq Azərbaycanla Naxçıvan arasında avtomobil yolu da var idi. SSRİ-nin süqutundan sonra vəziyyət dəyişdi. Ermənistanın Dağlıq Qarabağa və Naxçıvana iddiası başlandı. Azərbaycana məxsus

qatarlara və digər nəqliyyat vasitələrinə ermənilər silahlı basqınlar etdilər. Buna görə də respublikamızın Naxçıvanla əlaqəsi kəsildi, Muxtar Respublika blokadaya düşdü. Əhali dəhşətli məhrumiyyətlərə düşər oldu.

Naxçıvan MSSR-i Azərbaycanın əsas ərazisindən ayrı salmağa nail olan ermənilər tez-tez sərhəd pozuntuları törədərək, onun torpaq sahələrindən istifadə edirdilər. Hətta 19 yanvar 1990-cı ildə düşmənin Sədərəkdən 8-10 km. məsafədə yerləşən Kərki kəndini işğal etməyə nail oldu [15].

Vətən müharibəsindəki qələbəmiz yeni reallıqlar yaratdı. Ermənistan bizim istəyimizlə hesablaşmağa məcbur oldu. Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında imzalanmış 2020-ci il 10 noyabr tarixli Üçtərəfli bəyanatın 9-cu bəndində deyilir ki, bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilməlidir. Ermənistan Respublikası vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz hərəkətinin təşkili məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında (Azərbaycandan-Azərbaycana) nəqliyyat əlaqəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Nəqliyyat əlaqəsi üzrə nəzarəti Rusiyanın Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin Sərhəd orqanları həyata keçirir. Tərəflərin razılığı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin ediləcək. Üstəlik prezidentlər R.T.Ərdoğan və İ.Əliyev region ölkələrinin əməkdaşlığına və təhlükəsizliyinə təminat verən “3+3” formulunu irəli sürdülər. Deməli, Zəngəzur dəhlizi məsələsi tədricən regional və beynəlxalq müstəvidə müzakirə predmetinə çevrildi. Lakin beş ildir ki, bu istiqamətdə irəliləyiş yoxdur. Ermənistan bu məsələdə qeyri-konstruktiv mövqe tutur, manipulyasiyalarla məşğul olur, dəmiryolu və avtomobil yolunun keçəcəyi Zəngəzur dəhlizinin açılmasını əngəlləmək üçün “sülhün kəsişməsi” kimi cəfəng layihə irəli sürür. Buna görə də Azərbaycan doğru olaraq Zəngəzurdan (Ermənistandan) yan keçəcək alternativ variantlar axtardı. Zəngəzur dəhlizini əvəz edəcək, ona paralel olan Güney Azərbaycandan (İran) keçən Azərbaycan Respublikasının Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə Naxçıvanı birləşdirən yolun (Araz yolu) çəkilməsi barədə 2022-ci il martın 11-də İranla memorandum imzaladı [10]. Araz çayı üzərində körpünün inşasına başlandı. Bu körpüdən İrana həm dəmir, həm də avtomobil yolları keçəcək. Bu yolun uzunluğu Mehri ərazisindən keçən yoldan 10 km. uzundur. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın kommunikasiya xətlərini saxələndirməsi istiqamətində uğurlu addımıdır.

Son vaxtlar Türkiyə, Azərbaycan və Çin kimi dövlətlərin təzyiqi ilə Ermənistanın bu məsələyə münasibətində müsbətə doğru dəyişiklik sezilir. Lakin Fransa, İran kimi dövlətlərin təsiri və daxildəki revanşist qüvvələrin təzyiqi ilə Ermənistan hökumətinin mövqeyi sabit deyil. Əvvəla Ermənistan

hökuməti Zəngəzur dəhlizi ifadəsinə qarşı çıxır, dəhlizin yol ifadəsi ilə əvəzlənməsini irəli sürür. Ermənistanın baş naziri N.Paşinyan açılacaq Zəngəzur dəhlizinə (və ya yola) Rusiya Sərhəd Xidmətinin nəzarət etməsini qəbul etmir.

Zəngəzur dəhlizi isə Bakıya Azərbaycana anklav ərazisi olan Naxçıvanla heç bir maneə olmadan əlaqə yaratması üçün lazımdır. Prezident bildirmişdir ki, doğrudur, biz İran İslam Respublikası vasitəsi ilə Naxçıvanla əlaqə saxlayırıq, lakin bu yol iqtisadi cəhətdən səmərəli deyil, çünki yol uzundur. Qərbi Zəngəzur vasitəsi ilə yol qısadır. Zəngəzur dəhlizi açılmalıdır və açılacaqdır. O, bu dəhlizin açılmasına Azərbaycanın tarixi-mənəvi haqqının olduğunu xatırlatmışdır: “Unutmaq lazım deyil ki, 1920-ci ilin noyabrında Sovet hakimiyyəti Qərbi Zəngəzuru Azərbaycandan qoparıb Ermənistanə vermişdir”. Bu, tarixi həqiqətdir.

Respublika Prezidenti İ.Əliyevin 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanı ilə Zəngəzur yaylasının şərq hissəsində – Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları hesabına Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu yaradıldı. Bu iqtisadi rayonun yaradılması Zəngəzurun qərb hissəsinin də mövcudluğunu və tarixən Azərbaycan torpağı olmasını göstərir [16].

Fəqət yuxarıda deyildiyi kimi, Zəngəzurun qərbi Sovet Rusiyası tərəfindən Ermənistanə verilmişdir. Prezident İ.Əliyev çıxışlarında bu fikri bir daha təsdiqlədi: “Şərqi Zəngəzur bizim tarixi torpağımızdır, Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır. Gəlsinlər, açsınlar tarixi sənədləri, xəritələri, baxsınlar, sovet hökuməti Zəngəzuru nə vaxt Azərbaycandan qoparıb Ermənistanə verib. Bu, yaxın tarixdir – 101 il bundan əvvəl bütün Zəngəzur – Şərqi və Qərbi Zəngəzur bizim dədə-baba torpağımızdır. Demişəm ki, biz oraya qayıtmalıyıq. Bunu hələ on il bundan əvvəl demişəm, mütləq qayıdacağıq.”

Azərbaycanın mövqeyi belədir ki, Azərbaycandan Naxçıvana və əksinə hərəkət edən vətəndaşlarımız Ermənistan tərəfin heç bir sərhəd-gömrük yoxlamasına məruz qalmamalıdır, onların təhlükəsizliyinə, Üçtərəfli bəyanatda deyildiyi kimi, Rusiyanın Federal Təhlükəsizlik xidməti və ya xarici dövlətlərdən birinin özəl şirkəti beynəlxalq qaydalara uyğun təminat verə bilər.

Son vaxtlar İranın Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı narahatlığı güclənmişdir. 2024-cü il iyulun sonunda İranın ali dini lideri Ayətullah Əli Xamenei Tehrandə Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanla görüşündə Zəngəzur dəhlizi layihəsinə mənfi münasibət bildirmişdir. Onun açılmasını Ermənistan üçün potensial təhlükə adlandırmışdır. Bakıda İ.Əliyev-V.Putin görüşündən sonra (18 avqust 2024-cü il) Rusiyanın Zəngəzur dəhlizinə dəstək verməsi İranda anti-Rusiya və anti-Azərbaycan ritorikasını gücləndirmişdir. İran Məclisinin deputatı Əhməd Naderi “X” sosial şəbəkəsindəki paylaşımında

(sentyabr 2024-cü il) Rusiyanı çaqqal adlandırmışdır. O, demişdir: “Anlamaq lazımdır ki, strateji əməkdaşlıq milli maraqlardan əl çəkmək deyil. Xarici İşlər Nazirliyi və Silahlı Qüvvələrin geosiyası illüziyalara cavab vermək üçün dəqiq planı olmalıdır” [12].

Daha bir iranlı deputat Əli Motheri də Zəngəzur dəhlizinə qarşı çıxıb. O, Rusiyanı bu dəhliz üzərində nəzarəti ələ almaqda ittiham etmişdir: “14-cü İran hökuməti Rusiyanın da maraqlı olduğu Zəngəzur dəhlizinin tikintisinə ciddi diqqət yetirməlidir”.

Xüsusən Rusiyanın Azərbaycanla Naxçıvanı birləşdirəcək bu dəhlizin açılmasını vacib hesab etməsi İranı ciddi narahat edir. Dəhlizin açılması Qərbin sanksiyaları altında boğulan Rusiyanın dünya bazarlarına çıxması üçün daha çox lazımdır. Aralarında ziddiyyət olmasına baxmayaraq, dəhlizin açılmasında Çin və ABŞ da maraqlıdır.

2 sentyabr 2024-cü ildə Moskvada Beynəlxalq münasibətlər İnstitutunda görüşü zamanı Rusiya Xarici İşlər Naziri Sergey Lavrov erməni əsilli tələbənin sualına cavab verərkən bildirmişdir ki, “əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan arasındakı əlaqələrin bərpasıdır. 10 noyabr tarixli Üçtərəfli bəyanatda bu istiqamətdə həm dəmir, həm də avtomobil yolunun Rusiya Federasiyası təhlükəsizlik qüvvələrinin nəzarətində açılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu ağ kağıza qara xətlə yazmışdır. Lakin bu işi Ermənistan pozur. Mənim bununla bağlı əvvəl söylədiyim fikri (S.Lavrov avqust 2024-cü ildə bu fikri səsləndirmişdir) N.Paşinyan rədd edir. O, əvvəlcə Azərbaycanla Naxçıvan arasında avtomobil yolunun açılmasına qarşı çıxdı, sonra da Rusiya təhlükəsizlik qüvvələrinin bu dəhlizə nəzarət etməsinə razı olmadı. İndi də bunları inkar edir”.

Elə həmin gün İranın Xarici İşlər Nazirliyinin Avrasiya idarəsinin rəisi Müştəbə Dəmirçi Rusiyanın Tehrandakı səfiri Aleksandr Dedovla görüşərək, Rusiyanın Azərbaycanla Naxçıvan arasındakı Zəngəzur dəhlizinin açılmasına dəstək verməsindən narahat olduğunu bildirib. Dəhlizin açılmasının İranın Ermənistana birbaşa çıxışını bağlaya biləcəyini söyləmiş, İranın Qafqazda hər hansı geosiyası dəyişikliklə razılaşmayacağını bildirmişdi. Bu, İran rəsmisinin məntiqsizliyinin göstəricisidir. Söylədikləri əsassızdır.

İran Zəngəzur dəhlizinin açılmasını İran-Ermənistan sərhədinin dəyişdirilməsi kimi yozur. Lakin dünyanın bir çox dövlətləri arasında dəhlizlər var, bu sərhədlərin dəyişməsi üçün səbəb olmamışdır. İranın bu mənada hay-küyü yersizdir.

8 sentyabr 2024-cü ildə İran Məclisinin Milli təhlükəsizlik və xarici siyasət komissiyasının sədri İbrahim Əzizi “Mehr” agentliyinə müsahibəsində demişdir ki, İran islam Respublikası Zəngəzur dəhlizini

özünün qırmızı xətti hesab edir [11]. O, sərhəddə dəyişikliklərə qəti cavab verəcək. Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı İran rəsmilərinin bənzər açıqlamaları çox olmuşdur. Əslində İranın bu mövqeyi başa düşülən deyil. Çünki Zəngəzur dəhlizinin İranla heç bir bağlılığı yoxdur. Bu dəhliz Ermənistan ərazisindən keçməlidir. Zəngəzur dəhlizinin açılmasına əvvəlcə Ermənistanın özü, Fransa və bəzi Qərb dövlətləri mane olurdu. Lakin onların mövqeyində yumşalma müşahidə edilsə də, İran haqqında bunu söyləmək olmaz.

Ümumiyyətlə, deputatın Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı bu fikri çox gülüncdür. İranlı deputatın açıqlaması Ermənistanda az qala toy-bayram səviyyəsində qarşılanmışdır. Belə ki, Ermənistan KİV-ləri İ.Əzizinin bəyanatını sürətlə tirajlayıblar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, son bir həftədə İranın Ermənistandakı səfiri Mehdi Sübhani və Xarici İşlər naziri Abbas Araçcı də oxşar açıqlama ilə çıxış etmişlər.

İran parlamentinin milli təhlükəsizlik komissiyasının üzvü Fədəhhüseyn Maliki demişdir: “Moskva Zəngəzur dəhlizi məsələsində paradoksal addımlardan imtina etməlidir. Rusiyanın Zəngəzur dəhlizinə dəstəyi kürəyimizdən zərbədir. Rusiya artıq Fars körfəzində 3 ada məsələsinə görə İrandan sərt cavab alıb, eyni səhvi indi də Zəngəzurda təkrarlayır”.

Zənnimizcə, İran Zəngəzur dəhlizinin açılmasını aşağıdakı səbəblərə görə istəmir :

İqtisadi səbəb. Əgər Zəngəzur dəhlizi açılsa, İran Azərbaycandan və digər ölkələrdən Naxçıvana, Türkiyəyə və digər ölkələrə daşınacaq yüklərdən gömrük vergisi almaqdan, bu yüklərə nəzarətdən məhrum olacaq. Bu böyük iqtisadi ziyanıdır. Yeri gəlmişkən, Gürcüstan da bu amilə görə dəhlizin açılmasına isti yanaşmır.

Siyasi səbəb. Zəngəzur dəhlizi nəinki Azərbaycanı birbaşa Naxçıvanla və Türkiyə ilə, həm də Mərkəzi Asiyadakı türk respublikaları ilə birləşdirəcək. İran siyasətçilərinin düşüncəsinə görə, bu türk birliyinin – Turanın yaranmasına təkan verəcək. İran bunu istəmir, çünki orta əsrlərdən İran-Turan düşmənçiliyi fars millətçilərinin zəhnindən silinməyib. Digər tərəfdən, onların fikrincə, bu amil Azərbaycanın İranın şimalında yaşayan azərbaycanlılar arasında və Ermənistanda Azərbaycanın təsirini artırmış olar. Hətta İranın parçalanmasına gətirib çıxara bilər. Bu yol İran və Ermənistanda “Turan yolu” və ya “türk yolu”da adlandırılır.

İndi İrandakı siyasi dairələrdə dəhlizin açılmasına müxtəlif yanaşma mövcuddur. İran Prezidenti Ayətullah Əli Xameneinin mühafizəkar qrupu, ona yaxın olan nüfuzlu İslam İnqilab Keşikçilər Korpusu (SEPAH) Zəngəzur dəhlizinin açılmasına qarşı çıxırlar. Son zamanlar İranda müəyyən siyasi dairələr dəhlizin açılmasını mümkün hesab edirlər. Bu şərtlə ki, ona Ermənistan nəzarət etsin. Əvvəllər Rusiya dəhlizin açılmasına ciddi

yanaşmırdı, indi Ukraynada apardığı işğalçılıq müharibəsinə görə ABŞ-nin və Qərb təşkilatlarının sanksiyaları altında boğulduğu üçün nəfəslik kimi Şimal-Cənub və Zəngəzur dəhlizinin açılmasında bütün dövlətlərdən daha çox maraq göstərir.

Cari ilin yanvarın 28-də Respublika Prezidenti İ.Əliyev nəqliyyat məsələlərinə həsr olunmuş müşavirədə bir daha bəyan etdi ki, həyata keçirmək istədiyimiz layihələr arasında Zəngəzur dəhlizini qeyd etmək istəyəm. II Qarabağ müharibəsindən sonra bu məsələ beynəlxalq gündəliyə salındı, beynəlxalq leksikona salındı, bu gün artıq Zəngəzur terminini dünya qəbul edir. Zəngəzur dəhlizi Orta dəhlizin tərkib hissəsidir. Dəhliz mütləq açılmalıdır, açılacaq da, bunun başqa alternativini yoxdur. Azərbaycanla Naxçıvana maneəsiz gediş-gəliş təmin olunmalıdır. Biz bu dəhlizin açılması ilə bağlı əməli-praktiki addımlar atırıq [14].

Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvanın birləşməsinə təmin etməklə yanaşı, Avropa ilə Asiyayı, Qərblə Şərqi birləşdirən böyük layihədir. Onun açılması yalnız nəhəng iqtisadi güclərə deyil, region dövlətlərinə də mənfəət gətirir. ABŞ ilə Çin arasında ziddiyyətlərə baxmayaraq, onlar da dəhlizin açılmasında maraqlıdırlar. Çünki onun açılması ABŞ-nin strateji və iqtisadi maraqlarına uyğundur. Çin hökumətinin düşüncəsinə görə, Zəngəzur dəhlizi Çindən başlayaraq Mərkəzi Asiya, Azərbaycan və Gürcüstandan keçərək Avropaya uzanan Orta dəhlizin ("Bir kəmə, bir yol layihəsi") mühüm bir şəxəsi ola bilər. İran və Ermənistan dəhlizin açılmasının iqtisadi əhəmiyyətini anlasalar da, siyasi mülahizələrə görə, buna mane olurlar. Rusiya-Ukrayna müharibəsi, Yəməndəki husilərin Qırmızı dənizdəki gəmilərə basqınları və s. amillər Zəngəzur dəhlizinin Qərblə Şərq arasında təhlükəsiz nəqliyyat logistikası kimi əhəmiyyətini çox artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c. Bakı: Elm, 672 s.
2. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Məqalələr toplusu. Bakı: Azərənəşr, 1992, 162 s.
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclasında Ümumilli lider Heydər Əliyevin çıxışı (1998-ci il 14 yanvar) / Azərbaycan qəz., Bakı, 1998, 17 yanvar
4. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985, 268 s.
5. Qarabağnamələr: 2 cildə, I c. Bakı: Yazıçı, 1989, 190 s.
6. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996, 330 s.

7. Piriye V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003, 456 s.
8. Zəngəzur / <https://az.wikipedia.org>
9. Zəngəzuru tanıyaq və tanıdaq! / <https://modern.az>
10. Azərbaycan və İran arasında memorandum imzalanıb / <https://www.azadliq.org>
11. <https://yeni.sabah.az/İrandan-zenqezur-dehlizine-qarşi-novbeti-beyanat>
12. <https://globalinfo.az/iranei-deputat-zenqezur-dehlizine-gore-rusiyaya-caqqal-dedi/>
13. SSRİ arxivində Zəngəzurla bağlı mühüm sənədlər:Azərbaycana...
https://yotu.be/z7xlo0QB_yo?si=p8rxVw00BmTTv4Qw
14. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyevin nəqliyyat üzrə müşavirədə çıxışı (28 yanvar 2025-ci il) / <https://president.az>
15. Kərki / <https://az.wikipedia.org>
16. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu / <https://az.wikipedia.org>
17. İlqar Niftəliyev: Azərbaycan Qərbi Zəngəzuru necə itirdi? / <https://axar.az>

Redaksiyaya daxil olub 24.04.2025

UOT 39

N.A.Qarayeva
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
garayevanurangiz@gmail.com

KEÇMİŞ MƏİŞƏTDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN MADDİ-MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.046>

Açar sözlər: *parça, boğça, örtük, süfrə, divar bəzəkləri*

Keçmiş məişətdə Azərbaycan evlərinin daxili interyerinin tikmə məmulatları ilə bəzədilməsi bir ənənə olmuşdur. Hər bir yaşayış evinin bəzədilməsində istər Şərq ornamentlərinin, istər İslam mədəniyyətinin, istərsə də türkdilli xalqların adət-ənənələrinin təsiri daim özünü büruzə vermişdir. Sosial mənsubiyyətindən və maddi imkanından asılı olaraq bu zəruri məişət əşyaları ailənin məişətində bu və ya digər dərəcədə istifadə edilmişdir. Məişətdə geniş istifadə olunan bu maddi nümunələr xalqın tarixini, dünyagörüşünü və fəlsəfəsini özündə əks etdirir.

Məqalədə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində xalq məişətində istifadə edilən parçadan hazırlanan məmulatlar geniş yer almışdır.

Н.А.Гараева

ПРИМЕРЫ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ, ИСПОЛЬЗОВАВШИЕСЯ В БЫТУ В ДРЕВНОСТИ

Ключевые слова: *ткань, связка, покрывало, скатерть, настенные украшения*

В древние времена было принято украшать интерьеры азербайджанских домов вышитыми предметами. Влияние восточных орнаментов, исламской культуры, обычаев и традиций тюркоязычных народов всегда было заметно в декоре каждого жилища. В зависимости от социального статуса и материальных средств, эти необходимые предметы быта использовались в разной степени в бытовой жизни. Эти материальные образцы, широко используемые в бытовой жизни, отражают историю, мировоззрение и философию народа.

В статье представлен широкий ассортимент текстильных изделий, используемых в бытовой жизни людей, сохранившихся в Национальном Музее Истории Азербайджана.

N.A.Garayeva

EXAMPLES OF MATERIAL CULTURE USED IN THE WAY OF LIFE IN ANCIENT

Keywords: *fabric, bundle, cover, tablecloth, wall decorations*

In ancient times, it was customary to decorate the interior of Azerbaijani houses with embroidered products. In the decoration of each dwelling the influence of oriental ornaments, Islamic culture, customs and traditions of Turkic-speaking peoples was always traced. Depending on social affiliation and material opportunities, these necessary household items were used in the way of life to a greater or lesser extent. These material patterns, widely used in way of life, reflect the history, worldview and philosophy of the people.

The article presents a wide range of fabric items used in the way of life of the people, preserved in the National Museum of History of Azerbaijan.

Hələ qədim zamanlardan başlayaraq parça ölkələrin güc və sərvətini göstərən rəmz kimi qəbul olunan mühüm beynəlxalq ticarət məhsulu olmuşdur. Ölkə ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılardan məlum olur ki, burada bədii tərtibata malik parça istehsalı hələ eramızdan əvvəl mövcud olmuşdur. Arxeoloqların 1946-1953-cü illərdə Mingəçevir şəhəri ərazisində apardıqları qazıntılar nəticəsində erkən antik dövrə aid parça qalıqları aşkar edilmişdir. Hazırda bu parça qalıqları Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyin ekspozisiyasında nümayiş olunur [4].

Xalqın bədii-estetik zövqünün göstəricilərindən biri sayılan parçalar, həm də sənətkarların yaradıcı təxəyyülünü əks etdirirdi. Müxtəlif materiallardan hazırlanmış parçalar, onların rəngi və naxışları hər bir xalqın yüzilliklər boyu formalaşmış zövqünün, mədəniyyətinin təzahürüdür. Azərbaycanın müxtəlif ticarət yollarının qovşağında yerləşməsi burada istehsal edilən ipək, pambıq, yun və s. parçaların digər ölkələrə satılması üçün geniş imkanlar yaradırdı. Parça istehsalında müxtəlif toxucu dəzgahlardan istifadə olunurdu. Dəzgah toxuculuğunun meydana gəlməsi yun, kətan, pambıq və ipək parça toxuculuğunun sürətli inkişafına rəvac vermişdir. Toxuculuq dəzgahı hörmə əməliyyatından toxuma texnikasına keçid mərhələsində qədim dövrə xas olan texniki vasitələr içərisində ən mürəkkəb əmək aləti idi [5, s.260]. Parça istehsalında görkəmli yer tutan toxucu dəzgahının yaranmasını F.Engels insan cəmiyyətinin həyatında metal emalının roluna bərabər tarixi nailiyyətlərdən hesab edir [11, s.311].

Ölkəmiz ərazisində istehsal edilən parçalar yüksək bədii keyfiyyətə, davamlılığa və inkar olunmaz gözəlliyə malik idi. Yunan alimi Heradot (484-425) qeyd edirdi ki, “O torpaqların meşələrində elə ağaclar var ki, yerli əhali onların yarpaqlarını əzir, müəyyən qədər su əlavə edir, nəticədə əldə

olunmuş məhlul vasitəsilə geyindikləri paltarların üzərinə naxışlar işlənir. Həmin naxışlar silinməzdir və parça köhnələnə qədər onun üzərində qalır” [10, s.7].

Azərbaycanın dağətəyi ərazilərində yabani halda bitən lifli bitkilər ibtidai parça toxuculuğunun ilk və ən sərfəli xammalı olmuşdur. Ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif adlarla (kəndir, çətənə, vic, sigəzi və s.) bəlli olan bu lifli bitkinin istehsal xassələrinin mənimsənilməsi, xüsusilə onun saplağını təşkil edən elastik və zərif liflərin cecədən ayrılıb təmizlənməsi yollarının tapılması parça toxuculuğunun meydana gəlməsi üçün zəmin yaratmışdır. Parçalar, əsasən, saya və naxışlı olmaqla iki növdə istehsal olunurdu. İstehsal texnologiyası baxımından Azərbaycanın ənənəvi parça növlərinin hamısı ərş (uzatma, çillə) və arğac (atma, lülə, araqatı) olmaqla, toxuma liflərinin bir-birinə perpendikulyar keçirilib, çal-çarpoz edilməsi nəticəsində hazırlanmışdır [6, s.53].

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ V-VI yüzilliklərdə ölkə ərazisində yüksək peşəkarlıqları ilə seçilən xeyli sayda parça ustaları fəaliyyət göstərirdi. Onların ərsəyə gətirdikləri bədii zövqlə bəzədilən parçalar Azərbaycan hədudlarından kənarda da tanınırdı. Belə ki, Azərbaycana gələn müxtəlif səyyah və coğrafiyaşünaslar, tarixçilərin günümüzə qədər gəlib çatmış qeydləri əsasında hələ orta əsr dövründə ölkəmizin ərazisində nəinki öz ehtiyaclarını, tərəqqi edən zövqünü ödəmək üçün bahalı parçalar hazırlandığını, həm də burada istehsal edilən parçaların yaxın və uzaq xarici ölkələrə də daşındığını əminliklə iddia etmək mümkündür. Yüksək dəyərləndirilən ecəzkar parça nümunələrinə Venesiyada, Genuyada, Hollandiyada, Fransada, İngiltərədə, eləcə də və Rusiyada da hər zaman yüksək tələbat duyulmuşdur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda xeyli sayda müxtəlif çeşidli parça nümunələri qorunub saxlanılır. Bu parçaların ən qədimi XVI əsrə – Səfəvi dövrünə aiddir. Səfəvilər dövründə bədii toxuculuğun ən yüksək səviyyəyə çatması danılmaz faktdır. Bu dövrdə Azərbaycanda bədii parça istehsalı sənayesi təşkil olunmuş və yüzdən çox müxtəlif parça növləri toxunmuşdur [2, s.115]. Sənətşünas Gülsüm Əliyeva qeyd edir ki, “Məhz bu dövrdə Azərbaycan toxuculuğu milli sənaye şəklini almış, istehsal olunan bədii parça və tikmə məmulatı Avropa bazarlarında “səvəfi”, “qızılbaş”, “İran” markaları ilə tanınmış və dünya şöhrəti qazanmışdır” [3, s.4].

Dekorativ-tətbiqi sənət əsərinin, xüsusən də parça materiallardan hazırlanan əşyaların insan üçün əhəmiyyəti və rolu əvəzolunmazdır. Parçaların vahid təyinatı olmadığı üçün bir parçadan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunurdu. Məsələn, eyni parçadan həm geyim, həm də müxtəlif məişət əşyalarının hazırlanmasında istifadə edilə bilərdi. Belə

məişət əşyaları sırasına boğçaları, süfrələri, örtükləri, divar bəzəklərini və s. misal göstərə bilərik.

Demək olar ki, tarixin bütün dövrlərində köçəri həyat tərzini keçirən türklər əşya, yemək və geyimlərinin qorunub saxlanması və özləri ilə aparılması üçün müxtəlif materiallardan hazırlanmış əşyalardan istifadə etmişlər. Köç zamanı istifadə edilən sandıqlar ağır zəhmət tələb etdiyinə görə türk xalqları xurcun, çuval, kilim və kök boyaları ilə toxunmuş müxtəlif bağlamalardan istifadə etmişlər. Fərqli ölçü və rənglərdə bədii sənət əsəri olaraq hazırlanan bu məhsullar ilkin olaraq geyimlərin qorunması və çirklənməsinin qarşısını almaq məqsədi daşısa da, zaman keçdikcə ayrı-ayrı məqsədlər üçün də istifadə edilməyə başlamışdır.

Tarixi keçmişimizə söykənən boğçanın türk xalqlarının mədəniyyətində önəmli yeri vardır. Əski türklərdə “torba” mənasında işlənən “Boq” sözü “ça “ şəkilçisi əlavə edilməklə “boqça”, “torbacık”, “kiçik çanta” mənasında işlənir. “Boğulmaq”, “böğmaq”, bağlamaq mənasını verən “boq” sözü Mahmud Qaşğariyə görə, əşya qoyulan heybə və ya boğça kimi qəbul edilir [9, s.275]. Boy bağlamaq, yəni boğça bağlamaq da türklərin çox keçmişdən bəri işlədikləri sözdür. Qaşğari qeyd edir ki, türklərin geyimlərini boğmaq ilə başqa şeylə bağlamaq arasında bir ayrılıq yaratmaqları türk mədəniyyət tarixi baxımından çox dəyərlidir. Belə ki, Mahmud Qaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərində “boqça” mal saxlayan bağlama, çanta, xurcun kimi qeyd edilmişdir [9, s.298]. Çin mədəniyyətində də boğça mühüm yer tutur. Bahəddin Ögel yazır ki, “Çinlilərin buuçi adlanan boğça tipi Batı moqollara qədər yayılmışdır [8, s.158]. “Boğça” sözü bir çox lüğətlərdə fərqli mənələrdə işlənmişdir. Məsələn, bir-birinə bağlanan dördkünc parça; dəstəyə qoyulmuş geyim əşyaları; bəy evinin nişanlı qıza, nişanlıların bir-birilərinə, yaxud evlilərin qarşı tərəfin qohumlarına göndərdiyi hədiyyələr; baş örtüyü; hətta, bir bağlama çörək kimi də yozulmuşdur. Lakin boğmaq felinə əsaslanaraq Mahmud Qaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərində boğçanın malların daşınması üçün hazırlanmış dördkünc formalı maddi element olması fikrini daha təqdirəlayiq mülahizə hesab etmək olar.

Müxtəlif parçalardan hazırlanan boğçalar məişətdə fərqli istifadə təyinatlarına malik idi. Belə ki, onlardan toy, dəfn mərasimlərində, hamam ləvazimatlarının, habelə evdə bir çox əşyaların qorunub saxlanması üçün istifadə edilirdi [7, s.5]. Demək olar ki, keçmişdə bütün evlərdə boğçalar var idi. Boğçalar, əsasən, evlərdə taxçalarda yerləşdirilirdi. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda müxtəlif parçalardan hazırlanan xeyli sayda boğçalar qorunub saxlanılır. Onlar arasında görkəmli şəxslərin ailələrinə məxsus (M.F.Axunzadənin, bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin anası Şirinbəyim xanıma (şəkil 1), bəstəkar Ağabacı Rzayevanın anasına, Qarabağ

xanı İbrahim xanın ailəsinə) boğçalar da yer alır (şəkil 2).

Azərbaycan məişətində önəmli yer tutan maddi-mədəniyyət nümunələri arasında süfrələrin də özünəməxsus yeri vardır. Əsrlər boyu formalaşan milli-mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi olan süfrə mədəniyyətinin kökləri qədim zamanlardan başlamış, orta əsrlərdə inkişaf etmiş və bu gün də qorunub saxlanılmaqdadır. Zəngin xammal ehtiyatına malik olan Azərbaycanda müxtəlif növ hörmə və toxuma məmulatından olan süfrələrdən də istifadə olunmuşdur. Uğur və əmin-amanlıq rəmzi kimi qəbul edilən süfrələrdən ilk dəfə Misirdə istifadə edilmişdir. Süfrələr öz bədii-dekorativ görünüşü ilə hər bir xalqın tarixini, mədəni ənənələrini və sənət bacarıqlarını özündə əks etdirir.

Keçmişdə ailənin bütün güzəranı döşəmə üzərində keçirdi. Belə ki, adətən, döşəmə suvanıb şirələnər, ailənin maddi imkanından asılı olaraq döşəməyə xalça-palaz salınar, üstünə mütəkkə-döşək dəstləri qoyurdular. Bu zaman yemək də döşəmə üzərində icra olunardı. Yemək zamanı ortalığa açma (dəstərxan) və ya qələmkar süfrələr salınardı. Ailədə mövqeyindən və yaşından asılı olaraq hər kəsin süfrədə öz yeri olurdu. Evin yuxarı başında ailə başçısı üçün mütəkkə və balış qoyulurdu.

Tarixən Azərbaycanda süfrənin müxtəlif növlərindən istifadə edilmişdir. Basmanaxış üsulu ilə hazırlanmış qələmkar süfrələr, çit parçadan hazırlanmış dəstərxan süfrələr, yun və ipək parçalardan hazırlanmış açma süfrələr, lifli bitkilərdən hazırlanmış hörmə süfrələr və toxuma texnikası ilə hazırlanmış rüpuş adlanan süfrələr xalqın yemək öynəsinin həyata keçirildiyi süfrə növləri olmuşdur. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda müxtəlif parçalardan hazırlanan biri-birindən gözəl xeyli sayda süfrələr qorunub saxlanılır. Onlar arasında Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızı Xurisdbanu Natəvanın ailəsinə məxsus təkəldüz tikməli (EF 8785), dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin anası Şirinbəyim xanıma məxsus tirmədən (EF 8844) hazırlanmış süfrələr muzeyin dəyərli eksponatları sırasına daxildir.

Azərbaycan xalqının məişət ləvazimatları içərisində örtüklərin də öz yeri vardır. Hazırlanma materialına, ölçülərinə və təyinatına görə örtüklər bir-birindən fərqlənir. Onlar arasında yük, güzgü, xonça, samovar örtüyü daha xarakterik məişət ləvazimatları olmuşdur. Bildiyimiz kimi, keçmiş məişətdə hər bir Azərbaycan ailəsinin evində yorğan-döşək yükü var idi. Bu yük ailənin imkanından, ailə üzvlərinin sayından və evin qonaq-qaralı olmasına görə iri və xırda həcmli olurdu. Belə yüklərin üzərini örtmək üçün yük örtüklərindən istifadə edirdilər. Yük örtükləri adətən düzbucaqlı və kvadrat formasında tikilirdi. Bu örtüklər göz qabağında olduğu üçün onların estetik görünüşü xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu, həm də ailənin imkanından asılı idi. Bəzi bölgələrdə gəlinin cehizləri arasında yük

örtüklərinin olması da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Varlı ailələrdə yük örtükləri, əsasən, bahalı parçalardan tikilirdi (məsələn, tirmə, məxmər və s.). Yük yerlərinin qabağını adətən ipək və pambıq parçalardan tikilmiş saya pərdələrlə, varlı evlərində isə tikmə naxışlarla bəzədilmiş “zərəndaz” adlanan pərdələrlə tuturdular [1, s.83]. (şəkil 3).

Xonça və samovar örtükləri adətən dairəvi və kvadrat formasında tikilirdi. Adətən bu cür örtüklərin kənarlarına ipək saçaqlar tikirdilər. Ailənin imkanından asılı olaraq örtüklərin üzəri əksər hallarda pilək tikməli olurdu ki, bu da onların estetik görünüşünə xələl gətirməyərək daha da əsrarəngiz edirdi.

Keçmiş məişətdə evlərin daxili sahmanında taxça pərdələri də önəmli rol oynayırdı. Belə ki, evlərin tikintisi zamanı səliqə-sahman yaratmaq, paltar-palaz, yorğan-döşək, qab-qacaq, saxlanc boğça, mücrü və s. kimi ev ləvazimatını yığıb saxlamaq üçün müxtəlif növ divar açıırımları: (camaxatan, taxça, dolab (xaxra), rəf (ləmə), çıraqdan və s. düzəldilirdi. Bu açıırımlar təkcə Azərbaycan deyil, bütün Şərq ölkələri üçün də xarakterik idi. Hər evdə taxça, adətən, bir cüt olmaqla, 140x80x25x30 sm ölçüdə, simmetrik şəkildə buxarı yerləşən divarın sağ və solunda düzəldilirdi [1, s.69]. Taxça pərdələrindən divar açıırımlarının (taxçaların) üzərini örtmək və həm də evin estetik görünüşü üçün istifadə edilirdi. Bu taxça pərdələri ailənin sosial vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif parçalardan hazırlanır və üzəri güləbətın, pilək və s. naxışlarla bəzədilirdi. Taxça pərdələrinin aşağı hissəsi kvadrat və ya üçbucaq formasında olurdu və həmin hissələrə saçaqlar tikilirdi ki, bu da onları daha baxımlı edirdi. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda mühafizə edilən taxça pərdələri hazırlanma texnikasına, həm də parçalarına görə biri-birindən fərqlənir (şəkil 4).

Müasir dövrdə olduğu kimi, keçmiş məişətdə də evlərin daxili sahmana salınmasında, bəzədilməsində müxtəlif divar bəzəklərindən də istifadə edilirdi. Üzəri estetik cəhətdən görünüşlü fərqli parçalardan tikilən divar bəzəkləri evin ölçülərinə uyğun olaraq müxtəlif ölçülərdə olurdu. Adətən divar bəzəklərindən kənd evlərində daha çox istifadə edilirdi. Onu da qeyd edək ki, toxuma texnologiyasına görə digər kilim növlərindən nazik toxunması və yüngül olması ilə seçilən vərni də keçmiş məişətdə divar bəzəyi kimi istifadə olunmuşdur. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda qorunan divar bəzəkləri arasında qələmkar divar bəzəkləri xüsusi önəm daşıyır. Fars dilində qələm və kar sözlərindən yaranıb və “qələm sənəti” deməkdir [7, s.31]. Qeyd edək ki, burada həm texnikası, həm də süjet baxımından çox əhəmiyyətli qələmkar divar bəzəkləri də mühafizə edilir. Onlar arasında üzərində Səfəvi hökmdarlarının ziyafət məclisi (EF 2617), Şərqin görkəmli şairi Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən hökmdarların adları və təsvirləri həkk edilmiş (EF 3505) qələmkar divar bəzəkləri xüsusi maraq

kəsb edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, divar bəzəkləri iri və kiçik ölçülü olurdu. Adətən kiçik ölçülü divar bəzəklərinin üzərini güləbətin, təkəlduz tikmələrlə, piləklərlə müxtəlif nəbati və həndəsi naxışlarla bəzəyirdilər. Muzey fondunda müxtəlif parçadan, ölçüdən ibarət xeyli sayda divar bəzəkləri mühafizə edilir.

Hər bir dövrdə müxtəlif sahələrdə tətbiq olunan maddi-mədəniyyət nümunələri xalqın etnoqrafiyasının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xalq məişətində istifadə edilən maddi nümunələr həm də müxtəlif sənət sahələrinin varlığını təsdiq edir.

Müasir dövrdə Azərbaycan evlərinin daxili görünüşündə dəyişikliklər özünü göstərməyə başlamışdır. Belə ki, məişət həyatında parça məmulatından hazırlanan bəzi maddi nümunələr artıq əhəmiyyətini itirmiş, milli kimlik elementinə çevrilərək muzey kolleksiyalarında dəyərləndirilmişlər. Evlərin daxili sahmanında baş verən dəyişikliklər də xalqın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı, təsərrüfat fəaliyyəti, xalqın adət-ənənələri, maddi-texniki imkanları ilə bağlı olmuşdur.

Şəkil 1

Şəkil 2

Şəkil 3

Şəkil 4

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 397 s.
3. Əliyeva G. Azərbaycan bədii parça və tikmələri. Bakı: Elm, 1990, 175 s.
4. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Arxeologiya Fondu inventar 27375.
5. Mustafayev A. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Nurlan, 2001, 440 s.

6. *Mustafayev A.* Azərbaycanın maddi mədəniyyəti tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 420 s.
7. *Qarayeva N.* Boğçalar. Kataloq. Bakı: Aspoliqraf LTD, 2024, 93 s.
8. *Gülensoy T.* Türkiyə Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi, Sözlüğü: 2 cildde, I c., Ankara, 2007, 608 s.
9. *Ögel B.* Türk Kültür tarixinə giriş: 9 cilddə, I c., Ankara, 1987, 495 s.
10. *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе: в 2-х томах, Т.1, СПб, 1890, 296 с.
11. *Marks K., Engels F.* Seçilmiş əsərləri: 3 cilddə, II c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1980, 589 s.

Redaksiyaya daxil olub 05.05.2025

UOT 94:52

F.Z.Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
firidunmemmedov333@gmail.com

Ə.R.BİRÜNİNİN HƏYATI VƏ ELMİ İDEYALARINDAN BƏZİ FRAQMENTLƏR

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.049>

Açar sözlər: *Əl Biruni, türk, xanədan, qaraxan, Şərq, riyaziyyat*

Məqalədə Əbu Reyhan Birünün pedaqoji fəaliyyətindən, fikirlərindən, düşüncələrindən və fəlsəfi baxışlarından bəhs olunur. Eyni zamanda təlim, tərbiyə, təhsil fəaliyyətindən bəhs olunur. O, dövrünün ensiklopedik biliyə malik olan, elmi yaradıcılığı ilə seçilən, dərin təfəkkürə sahib bir şəxs kimi tanınmışdır. Biruni qeyd edirdi ki, təlimin əsasını elmlilik təşkil etməlidir. Bu proses əyanilik, şüurluluq, inandırıcılıq, nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəsi, sistemlilik və ardıcılıq prinsipləri əsasında qurulmalıdır. Görkəmli alimin təfəkkür prosesləri, təfəkkürün növləri bu gün üçün də əhəmiyyətlidir, dəyərlidir. Məqalədə qeyd edilir ki, şagird elmi-nəzəri bilikləri müstəqil surətdə öyrənməli, buna fikri əməliyyatların və məntiqin köməyi ilə nail olmalıdır. Əbu Reyhan öyrənilən elmi-nəzəri biliklərin təcrübədə tətbiqi məsələsinə də xüsusi diqqət yetirirdi. O, qeyd edirdi ki, mənimsənilmiş elmi-nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq edilməsi bu sahəyə olan marağı daha da artırır, elmi dünyagörüşünü daha da yüksəldir. Onun pedaqoji fəaliyyətində əxlaq və mənəvi tərbiyə mövzusu xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ф.З.Маммадов

НЕКОТОРЫЕ ФРАГМЕНТЫ ИЗ ЖИЗНИ И НАУЧНЫХ ИДЕЙ А.Р.БИРУНИ

Ключевые слова: *Аль Бируни, тюрки, ханство, карахан, восток, математика*

В статье рассматривается педагогическая деятельность, идеи, мысли и философские взгляды Абу Рейхана Бируни. В то же время рассматривается преподавательская, воспитательная и образовательная деятельность. Он был известен как человек с глубоким мышлением, отличавшийся своим научным творчеством, имевший энциклопедические знания своего времени. Бируни отмечал, что основой преподавания должна быть научность. Этот процесс должен основываться на принципах ясности, осознанности, убедительности, связи теории с практикой, системности и последовательности. Мыслительные процессы и типы мышления выдающегося ученого важны и ценны и сегодня. В статье отмечается, что учащийся должен самостоятельно усваивать

научные теоретические знания, достигая этого с помощью мыслительных операций и логики. Абу Рейхан также уделил особое внимание вопросу применения усвоенных научно-теоретических знаний на практике. Он отметил, что применение освоенных научно-теоретических знаний на практике еще больше повышает интерес к этой области и еще больше усиливает научное мировоззрение. В его педагогической деятельности особое значение имеет тема нравственности и духовного воспитания.

F.Z.Mammadov

SOME FRAGMENTS FROM THE LIFE AND SCIENTIFIC IDEAS OF A.R.BIRUNI

Keywords: *Al Biruni, turkish, khanate, karakhan, East, mathematics*

The article discusses the pedagogical activity, ideas, thoughts and philosophical views of Abu Reyhan Biruni. At the same time, the article discusses the teaching, upbringing, and educational activities. He was known as a person with deep thinking, distinguished by his scientific creativity, which had encyclopedic knowledge of his time. Biruni noted that the basis of teaching should be scientificity. This process should be based on the principles of clarity, awareness, persuasiveness, the connection between theory and practice, systematicity and consistency. The thought processes and types of thinking of the outstanding scientist are important and valuable even today. The article notes that a student should learn scientific theoretical knowledge independently, achieving this with the help of mental operations and logic. Abu Reyhan also paid special attention to the issue of applying the learned scientific-theoretical knowledge in practice. He noted that the application of mastered scientific theoretical knowledge in practice further increases interest in this field and further enhances the scientific worldview. In his pedagogical activity, the topic of morality and spiritual education is of particular importance.

Əbu-Reyhan əl-Biruninin tədqiqatları özündən 8 əsr sonra belə bu sahə üzrə məşğul olan alimləri heyratə gətirib. Əslən türkdür, adı Məhəmməd, soyadı ibn Əhməd əl-Birunu əl-Xarəzm, təxəllüsü isə Əbu Reyhandır. Eyni zamanda o, Əl-ustad kimi anılıb və Biruni kimi də tanınıb. O, 973-cü ildə bugünkü İran sərhədləri daxilində qalan Kastada anadan olub və 1049-cu ildə Qəznədə vəfat edib. Kiçik yaşlarında atasını itirərək yetim qalan Biruni istedadı, qabiliyyəti və tükənməz zəkası ilə diqqəti özünə cəlb edib.

Xarəzmşah xanədanından olan məşhur alim və riyaziyyatçı Əbu Mənsur ibn Əli ibn İraqın himayəsində böyüyərək ondan dərs alıb. Məhz onun sayəsində dövlət adamlarına və saray mühitinə uyğun bir şəkildə tərbiyə görüb. Saray mühitində böyüməsi və müxtəlif səbəblərlə əlaqədar bəzi məmləkətlərdə olması ilə bağlı olaraq o, getdiyi yerlərin alimlərindən

də elm öyrənib.

Mərkəzi Asiyanın ensiklopedik alimi Əbu-Reyhan əl-Biruni inkişaf etmiş feodalizm cəmiyyətinin qərarlaşmağa başladığı, təlatümlü tarixi hadisələrlə dolu olan bir dövrdə, mürəkkəb və ziddiyyətli şəraitdə yaşayıb-yaratmışdı. Bu dövrün kəskin siyasi-sinfi əkslikləri onun dünyabaxışında və elmi yaradıcılığında dərin iz buraxmışdı. Biruninin əsərlərindəki çoxsahəli elmi problemlərə maraq, fikir dərinliyi və müəllifin cəsarəti Mərkəzi Asiyanın və Şərqi digər ölkələri xalqlarının əsrlər boyu yaratmış olduqları zəngin elmi və mədəni əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi insanlığı heyrətə gətirib, onların Biruninin həyat və yaradıcılığına olan marağını daha da artırmışdı.

Əl-Biruninin həyat və yaradıcılığı. Biruni etnik mənşəyi etibarilə müasir Xarəzm özbək türklərini təmsil edirdi. Onun uşaqlıq və gənclik illəri haqqında çox az məlumat vardır. Akademik İ.M.Muminovun Biruniyə həsr etdiyi əsərində onun yaxşı təhsil aldığını və gənc yaşlarından elmi yaradıcılıqla məşğul olduğunu göstərir. Onun doğulduğu yerin adı ilə əlaqədar soykökü Biruni ifadəsindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, o, Kət şəhərinin mərkəzində deyil, şəhər ətrafında (birun) sənətkar ailəsində doğulmuşdur.

13-cü əsr coğrafiyaşünas səyyahı Yaqut əl-Həməvi alimin həyatı haqqında məlumat verərək, “Biruni” sözünün mənşəyini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Onun fikrincə, bu söz fars dilindəki “birun” şəhərkənarı sözündəndir. Akademik İ.Y.Kraçkovskiye görə, Biruni bu təxəllüsü şəhər əhalisinin aşağı təbəqəsindən çıxdığına görə qəbul etmişdir. Həmçinin, o, Əbu Reyhan Məhəmməd ibn Əhməd adının da şərti olduğunu bildirir [3, s.29]

Biruni adının digər izahı da vardır. 13-cü əsrin tanınmış coğrafiyaçısı Yaqut əl-Həməvi monqol işğallarından bir az əvvəl Xarəzmdə olmuş və özünün “Tərcümeyi-hal lüğəti” adlı əsərində Xarəzmin yerli əhalisinin Biruni ifadəsi haqqında izahatını verərək yazırdı: “Xarəzmlilər öz vətəninə tərək edən hər nəfəri Biruni adlandırırdılar. Əbu Reyhan Biruni isə vətəninə 3 dəfə tərək etmişdi. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, dövrünün mühüm tarixi hadisələrinin şahidi olmuş Biruninin həyatı məşəqqətli və əzablı olmuş, tale onu uzun illər vətənindən didərgin salmışdı. O zaman Xarəzmdə baş verən siyasi hadisələrlə əlaqədar o, təxminən 998-ci ildən 1004-cü ilədək vətəni tərək edib Xəzər dənizinin cənubi-şərqində yerləşən Ürgənc şəhərinə köçüb orada yaşamışdı. Bu dövrdə o, iri həcmli “Keçmiş nəsillər haqqında abidələr” və ya “Xronologiya” adı ilə məşhur olan tarixi əsərini yazmışdı.

Elm aləmində Biruni özünü ilk dəfə astronom kimi göstərmişdi. Onun astronomik tədqiqatlarla 21 yaşı olduğu zaman məşğul olduğu göstərilir. Lakin Biruni irsini tədqiq edən rus şərqşünası R.Y.Bulqakov sübut etmişdir

ki, o, 17 yaşında Həbəş əl-Nalibin astronomiya cədvəlindən istifadə edərək 990-cı ildə astronomik müşahidələrini aparmışdı. Buradan məlum olur ki, aşağı təbəqədən olan Biruni artıq X əsrin 90-cı illərinin sonunda savadlı və kamil təhsil görmüş astronom və riyaziyyatçı kimi tanınmışdı. Biruni Xarəzmin bir sıra yaşayış məntəqələrini ölçmək üçün xüsusi astronomik alətlər ixtira etmişdir.

990-992-ci illərdə Samanilər dövlətini məğlub edən Qaraxani hökmdarı Xarəzmi tutur. Ürgənc əmiri Məmun ibn Məhəmməd Kət şəhərini işğal edib Xarəzm hakimi Əbu Abdullah Məhəmmədi öldürməyi əmr edir və onun ölkəsinin hər iki hissəsini öz torpaqlarına birləşdirib Xarəzmşah titulu qəbul edir. Feodal-patriarxal qruplaşmaları arasındakı mübarizədən cana gələn Biruni Xarəzmdən qaçmağa məcbur olur. O, Tehran yaxınlığındakı Rey şəhərinə gələrək sultan Fəxr-əz-Dövlənin sarayında çalışır. Xocəndi Biruninin ixtiraları ilə tanış idi və ona yüksək qiymət verirdi.

Görkəmli ərəb alimi, coğrafiyaçı Yaqut əl-Həməvinin yazdığına görə, hökmdar Kabus Biruniyə sarayında vəzir vəzifəsini təklif etmiş, lakin Biruni bütün həyatını elmə həsr etmək arzusunda olduğundan onun bu təklifindən imtina etmişdi. Ehtimal ki, bu hadisə onların münasibətinin pozulmasına səbəb olmuşdur. 1109-cu ildə Xarəzmin yeni hökmdarı Əbu Nəsr Əli ibn-Məmunun təklifi ilə vətənə qayıdaraq onun yeni paytaxtı Ürgəncdə yaşamağa başlayır. Biruni həyatının üçüncü dövrü – Xarəzm həyatı haqqında sonralar yazdığı “Xarəzm tarixi” əsərində xeyli məlumat verir. Bununla əlaqədar dövrün görkəmli tarixçisi Əbül Fəzl Beyhakinin “Məsudun tarixi” kitabında da məlumat vardır. Xarəzmdə şah sarayında onun hansı vəzifə tutması məlum olmasa da, lakin əsərdəki məlumatlardan aydın olur ki, Biruninin Xarəzm hökmdarı ilə münasibətləri yaxşı olmuşdur. Xarəzmşahın məsləhətçisi olmuş Biruni eyni zamanda astronomiya və digər elmlərlə yaxından məşğul olmuşdur.

1017-ci ildə Qaraxani hökmdarı Mahmud Qəznəvinin Amu-Dəryanın sol sahillərini işğal edib Xarəzmi alması, ilk dövrlər Xarəzm hökmdarı ilə onun dostluq münasibətləri, hətta Məmunun Mahmud Qəznəvinin bacılarından biri ilə evlənməsinə baxmayaraq, sonralar Mahmud Qəznəvi Məmunu siyasi təsir göstərərək onun idarə etdiyi Xarəzm şahlığını özünün bir əyalətinə çevirmək siyasəti yeritməyə başlamışdır. Mahmud Qəznəvi tezliklə Xarəzmi işğal edib bir çox adamı, o cümlədən Biruni və onun müəllimi İbn İrakı əsir götürdükdən sonra onlar Qəznəyə getməyə məcbur olurlar. O, burada ömrünün sonuna kimi yaşayır. Beləliklə, Biruninin həyatının Qəznə dövrü başlayır. Onun ilk illəri burada ağır keçir, alimin həyatı bir neçə dəfə təhlükəyə məruz qalır. Hətta Mahmud Qəznəvi onu imansızlıqda ittiham edərək Qəznəlilərin düşmənləri olan qərmətilər hərəkatı

haqqında yazdığı əsərə görə edam etmək haqqında əmr verir. Birunini bu cəzadan Mahmud Qəznəvinin vəziri Xacə Həsən xilas etmişdir.

Biruni dövrünün ensiklopedik biliyə malik alimi idi. Onun üçün heç bir şeyin gizli qalmadığını yəqin etmək məqsədilə bir gün Mahmud Qəznəvi Biruniyə təklif edir ki, onların yerləşdikləri binanın arxa tərəfindəki 12 qapının hansından onun çıxacağını söyləsin. Biruni astronomik hesablamalarla onun hansı qapıdan çıxmaq ehtimalını hesablayıb nəticəsinin onun oturduğu kürsünün altına qoyur. Mahmud Qəznəvi həmin kağızı oxuduqdan sonra onun arxasındakı divarın sökülüb hansı qapıya çıxacağını yoxlamaq istəyir. Biruninin qeydlərindəki qapı ilə sökülən divarın arxasındakı qapı onun çıxış yolu olduğu müəyyən edilir və Mahmud Qəznəvinin Biruniyə olan münasibəti dəyişir.

Biruni qeyd edirdi ki, təlimin əsasını elmlilik təşkil etməlidir. Bu proses əyanilik, şüurluluq, inandırıcılıq, nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəsi, sistemlilik və ardıcılıq prinsipləri əsasında qurulmalıdır. Görkəmli alimin təfəkkür prosesləri, təfəkkürün növləri bu gün üçün də əhəmiyyətlidir, dəyərlidir. O, qeyd edirdi ki, şagird elmi-nəzəri bilikəri müstəqil sürətdə öyrənməli, buna fikri əməliyyatların və məntiqin köməyi ilə nail olmalıdır.

Biruninin elmi yaradıcılığı, dərin təfəkkürü Qəznəvi sarayında olan astroloqların Biruniyə düşmən münasibətinə səbəb olmuşdur. Biruni onların ikiüzlü və fırıldaqçı olduğunu bilirdi və öz elmi yaradıcılığında ardıcıl və prinsipial mövqe tutaraq, heç bir düşmənçiliyə rəvac vermirdi. Biruninin Qəznə dövrü Mahmud Qəznəvi ilə münasibətlərində ağır mərhələ olsa da, bu dövr onun yaradıcılığının məhsuldar illəri hesab olunur. Məhz o, burada özünün bir çox əsərini yazır. Qəznəyə gəldikdən sonra o, “Xarəzm tarixi” əsərini qələmə almağa başlayır. Bu əsərin hissələri ilə tanış olan Ben Əbülfəzl təsdiq edir ki, əsər Mahmud Qəznəvinin Xarəzmi işğal etməsindən sonra yazılmışdır. Əsərdə təsvir olunan hadisələr müəllifin şəxsi xatirələrindən ibarət olub Xarəzmin faciəli günlərindən bəhs edir. Vətənpərvər alim kimi siyasi fəaliyyətini davam etdirən Birunini vətəninin taleyi narahat edir. Bu əsərdə Xarəzmin qədim tarixinə dair maraqlı məlumatlar çoxdur.

Biruni Mahmud Qəznəvinin Hindistana səfərində iştirak edir, hətta bir müddət şimali Hindistanda Nandna qalasında olur.

Biruni hind mədəniyyətinə yüksək qiymət verir, onların əldə etdiyi elmi nailiyyətləri başqa xalqların, o cümlədən islam dünyası ölkələri alimlərinin ixtiraları ilə müqayisə edirdi. Özünün hind alimləri ilə münasibətindən bəhs edən Biruni yazırdı: Əvvəllər mən hind astronomları içərisində şagirdin müəllimə olan münasibəti səviyyəsində idim, çünki mən onların arasında həm qərib, həm də onların elmi nailiyyətləri və metodları ilə tanış deyildim. Sonralar mən bir qədər sərbəst hərəkət edib, onların

nəzəriyyə və təcrübələri ilə tanış olub öz elmi baxışlarımı və münasibətimi, məntiqi mühakimələrimi və riyaziyyat elmi sahəsində olan həqiqi metodlarımı onlara göstərüb sübut etdikdən sonra onlar mənə yaxınlaşdılar və məndən məsləhət almağa başladılar. Mən hind alimlərinin bir sıra əsərlərini ərəb dilinə tərcümə etməklə yanaşı, Evklidin “Başlangıç”, Ptolomeyin “Almagest” və özümün “Astrologiya” əsərini hind dilinə tərcümə etdim.

1030-cu ildə Mahmud Qəznəvinin ölümündən sonra Biruninin həyatında yeni dövr başlayır. Mahmud taxt-tacını kiçik oğlu Məhəmmədə vəsiyyət etsə də, o cəmi bir neçə ay hökmdarlıq edir. Qardaşlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizədə qalib gələn Məsud müxalifət dairələrində özünə dayaq tapmaq məqsədilə kömək axtarır. Baş verən hadisələr Biruninin saray həyatına da təsir edir. Məsud ona himayədarlıq etməyə başlayır.

Yaqut əl-Həməvi qeyd edir ki, sultanın oğlu Məsud astronomiya ilə maraqlanır və elmi tədqiqatlara maraq göstərirdi. Bir dəfə Biruni və Məsud elmi məsələlərin müzakirəsi ilə məşğul ikən gecə və gündüzün fərqi və uzunluğunu dəqiqləşdirərək Biruni ona deyir: “Sən hökmdarlar içərisində Şərqlə Qərb, habelə yer üzərini idarə etməyə qadir yeganə hökmdarsan. Bu nüfuza malik olan adam gecə və gündüzün bir-birini əvəz etməsini və onların fəaliyyətini, yer üzərində həyatı və hətta səhraları yaxşı bilməli, tanınmalıdır”. Yaqut əl-Həməvi qeyd edir ki, Biruni hökmdara ərəb dilini öyrədirdi. Məsud isə öz mehribanlığı və elmə olan həvəsi ilə müəllimi razı salır, Biruniyə sevinc bəxş edirdi. Biruni “Məsudun qanunu” kitabının müqəddiməsində yazırdı: “O, hələ gənc yaşında ikən mənə həyatımı elmə xidmət etməyimə şərait yaratmışdı. O, mənə sərbəstlik verməklə bərabər, həm də qayğıma qalırdı. Onun mənə yaxınlıq göstərməsi və mehribanlığı, mənə göstərdiyi şərəf və hörmət, xəzinə və bəxşeyişlər başıma yağış kimi yağdırdı” [3, s.34].

Orta əsrlərdən başlayaraq ərəblər elmi nəticələri daha çox təcrübi tətbiq etməyə başladılar. Əbu Reyhan Biruni bir sıra metalların və başqa maddələrin xüsusi çəkisini, özünün rəhbərliyi ilə hazırlanmış “Konik cihaz” vasitəsilə dəqiq təyin etmişdir.

Biruninin “Konik cihazı” yuxarı sıxılan və sonu silindrik borudan ibarət olan qabdır. Silindrik borunun ortasında çox da böyük olmayan dairəvi kəsik düzəldilib. Buna uyğun ölçüdə əyilmiş boru qaynaq olunmuşdur. Qaba su tökülür və xüsusi çəkisi təyin edilərək metal hissələri qaba atılır. Qabdan əyri boru vasitəsilə su xaric olunur. Həcmi metal hissənin həcminə bərabər miqdarda su kənardakı qaba tökülür. Silindrik hissə çox nazik götürülür ki, suyun qalxma, enmə prosesi dəqiq müşahidə edilsin. Bir neçə təcrübədən sonra boru nov ilə əvəz edilir. Bu da suyun bərabər axmasına imkan yaradır. Biruninin ölçməsinə görə, qızılın xüsusi

çəkisi 19,5 və civəninki 13,56-ya bərabərdir. Hazırkı yüksək texnologiya ilə təyinatda qızılın xüsusi çəkisi 19,31, civəninki isə 13,58-dir.

Müqayisə etdikdə Biruninin nəticələri indiki ölçmələrlə demək olar ki, üst-üstə düşür. Biruni suyun xüsusi çəkisini təyin edərkən ilin fəsillərini və suyun tərkibindəki aşqarları da nəzərə almağı lazım bilirdi. Təəssüf ki, onun ölçmələri Avropada çox gec məlum olmuşdur.

“Müdriliklik çəkiləri”

Bu kitabda Biruninin “Metallar və qiymətli daş-qaşlar arasında müəyyən həcmdə münasibət” və cihazlar haqqındakı iqtibaslar idi. Sonradan Əl-Xəzan tədqiqatlarında Biruninin xüsusi çəki barədə işlərini davam etdirib və onları “Müdriliklik çəkiləri” adlandırır. O, göstərdi ki, lazımı miqdarda su eyni bir mənbədən və eyni vəziyyətdə, dəyişməyən mühitdə götürülməlidir. Bu, ona ilin 4 fəslinin xassələrini qarşılıqlı təsirini və havanın vəziyyətindən asılılığından ibarət olduğunu söyləməyə imkan verirdi. Belə olan halda Biruni bildi ki, suyun xüsusi çəkisi temperaturdan və onda başqa qatışıqların qalmasından asılıdır [5, s.13].

Biruni müxtəlif xalqlar və toplular arasındakı yanlış anlaşımları düzəldib onları bir-birinə yaxınlaşdırmağa çalışmış, fərqli irq, din və mədəniyyətlər arasında həqiqi əlaqələrin qurulmasında açar rol oynamışdır. Yunan, hind və islam dini, elmi və fəlsəfəsi haqqında mükəmməl biliyə sahib olan Biruni fərqli dünyagörüşü və mədəniyyətlər arasında yararlı qarşılaşdırmalar aparmışdır ki, onun bu ictimai fəaliyyətindən bu gün belə bir çox ictimai fikir və mədəniyyət tarixçiləri yararlanmaqdadır. Onun “Əl - asarül-bakiyə” və “Kitab-üt-Təhqiq Mal il-Hindi” adlı əsərlərində irəli sürdüyü fikir və mülahizələri bu gün belə heyranə doğurur. O, “Əl-asarül-bakiyə” əsərinin “Ön söz”ündə göstərir ki, insanın yaxşı bir tədqiqatçı ola bilməsi üçün hər növ mənfi hökmlərdən, təkəbbürlü tutumlardan və bir çox insanı həqiqəti araşdırmaqdan kənarlaşdıran bütün öldürücü ünsürlərdən uzaq olması gərəkdir. Həqiqəti araşdıran bir insanla bir ənənəyə kor-koranə uyan insan arasında əlbəttə ki, böyük fərq vardır [6, s.267].

Biruni elmə, bilgiyə yüksək qiymət vermiş, bilginin evə elmin insanları yanıltmaq və onlara zərər vermək məqsədilə işlədilməsini lənətləmiş, xalqın savadsızlığını və cəhalətini istismar edən bilgiyə və elm sahibi alimlərə qarşı çıxaraq göstərmişdi ki, alim öz əleyhinə olsa da, həqiqəti aramaqdan geri durmamalı, həqiqət hansı mənbədən gəliрсə-gəlsin, onu qəbul etməlidir. Alimə görə, elm və bilgi insanın yüksəlişini müəyyənləşdirən bir vasitə olduğundan ona sahib olmaq başqa fəaliyyətlərdən əldə edilən həzlərdən fərqli olaraq özbaşına həzvericidir. Elmin sahələri, qolları çoxdur. Xalqın elmlə yaxından maraqlanması sadəcə elmin deyil, elm adamlarının da dəyərləndirdiyi dövrlərdə bu say daha da artar. Bunu etmək hər şeydən əvvəl xalqı idarə edənlərin vəzifəsidir.

Biruni filosof olmaqdan daha çox elm adamı kimi tanınmışdır. Lakin fəlsəfəni rəşional və nizamlı bir araşdırma olaraq düşündüyümüz təqdirdə Birunini də bir filosof adlandırmaq olar. Tədqiqatçılar onun 3 fəlsəfi əsər qələmə aldığını, lakin o əsərlərin günümüə gəlib çatmadığını qeyd etmişlər.

Biruni aləmin əzəliliyi və ona bənzər mühüm məsələlərdə “İslam Aristotelçiliyi”ni tənqid etmiş, aləmin yoxdan yaradıldığına inanmış və bunun əksini iddia etmənin İslam dininin prinsiplərini inkar etməyə bərabər olduğunu qeyd etmişdir.

Alim ilk dəfə olaraq triqonometriyanın astronomiyadan ayrı bir elm sahəsi olduğunu müdafiə etmiş, bir çox astronomik və coğrafi cihazları inkişaf etdirmiş, 50-yə qədər mineral, metal, metal xəlitəsi, farfor kimi maddələr haqqında detallı bilgilər vermiş, hər bir maddənin və bu maddələri bir-birindən fərqləndirməyə yarayan xüsusi çəkisini göstərmişdir. Biruni ömrü boyu tədqiq etdiyi təbii bitkilərin adlı siyahısını vermiş və bu bitkilərin hansı xəstəliyin dərmanı olduğunu qeyd etmişdir. Əbu Reyhan Biruni tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, riyaziyyat, astronomiya, təbiyyat və mineralogiya dair bir çox əsərlər yazmışdır. Onun tarixə dair “Əl-Asar əl-baqiyə ən əl-qürun əl-xaliyə” (“Keçmiş əsrlərdən qalan izlər”) adlı əsəri Yaxın və Orta Şərq xalqlarının müqayisəli xronologiyasından ayrı-ayrı xalqların məişəti, adət-ənənələri və ictimai fikrindən bəhs edir. Alim tədqiq etdiyi elmlərin mənşəyini, onların məqsəd və qayələrini elmi əsaslarla nəzərdən keçirmiş, yanlış baxışlara, xurafata qarşı fikirlərini açıq və kəskin şəkildə söyləmişdir. O, cəsərlə göstərmişdir ki, “Astrologiya” deyilən elmin heç bir nəzəri və əməli əsası yoxdur. Onun tərəfindən hazırlanmış maddələrin xüsusi çəkirlərinin cədvəli o dövrdə mövcud olan xüsusi çəki cədvəllərinin hamısından dəqiqdir. Alimin tərtib etdiyi cədvəldəki bir çox rəqəmlər öz dəqiqliyini görə bu gün də qoruyub saxlamaqdadır [4, s.37].

Tədqiqatçılar Biruninin zəngin irsini yüksək qiymətləndirmiş və göstərmişlər ki: “Biruninin əsərləri təbiət elmlərinin inkişafı tarixində böyük rol oynamışdır. Biruni Kopernikdən 500 il əvvəl Yerin Günəş ətrafında hərəkət etməsi fikrini söyləmişdir”.

Bir çox tədqiqatçılar qəbul edirlər ki, Biruni Nyutondan 700 il öncə riyazi şəkildə “Ümumi Cazibə Qanunu”nu, Qalileydən 600 il əvvəl Planetlərin Günəş ətrafında döndüyünü irəli sürmüşdür. Bəzi araşdırıcılar həmçinin göstərlər ki, Biruni ilə Eynşteynin geosentrik və heliosentrik sistemlərə münasibəti eyni olmuşdur. Sözsüz ki, Biruni “Nisbilik nəzəriyyəsi” yaratmamışdır. Ancaq bu iki böyük dahinin 900 ilə yaxın bir zaman fərqlində eyni elmi nəticəyə müxtəlif yollarla gəlib çıxması və onların öyrənilməsi bu gün və sabah üçün həm maraqlı, həm də gərəklidir [1, s.63]

Əbu Reyhan Biruni həqiqəti bürün varlığın, həmçinin də elmin meyarı saymış, həqiqət uğrunda çarpışmış və göstərmişdir ki, əgər insan həqiqət

yolunu tutmasa, istədiyi amallara ən böyük zəhmət və cəhdlə də çata bilməz. Biruni özündən sonra Nyuton, Toriçelli, Kopernik və Qaliley kimi bir çox elm adamlarının ilham qaynağı olmuş, YUNESKO-nun “Kuriyer” jurnalı 1974-cü il nömrəsini Biruniyə həsr etmiş, Birunini “1000 il öncə Orta Asiyada yaşamış dünya dahisi” elan etmişdi.

Araşdırmalar göstərir ki, Əbu Reyhan Biruninin dünyagörüşü müxtəlif təlimlərdən qaynaqlansa da, onun fəlsəfi fikirləri daha çox peripatetizmə yaxındır. Görkəmli alim öz müasirləri kimi fəlsəfənin əsas məsələsini idealistcəsinə həll etməsinə baxmayaraq, təbiətdə baş verən prosesləri təbii qüvvələrin nəticəsi kimi başa düşmüşdür. Mütəfəkkir hissin, duyğunun və aqlın köməyi ilə dünyanın dərk olunmasını mümkün saymışdır [4, s.38].

Biruninin humanitar irsi, ictimai-siyasi baxışları

Orta əsr Şərfində Biruni qədər elmin qarşısında duran, elm adamlarının vəzifələrini dərinləndirən insan və cəmiyyət qarşısında duran vəzifəsini başa düşən elm xadiminin adını çəkmək çətindir. Biruniyə görə, alimin vəzifəsi, borcu elmə şəxsi məqsədləri və nüfuzu üçün deyil, elmin və insanların tələblərini həyata keçirmək üçün sədaqətlə xidmət etməkdən ibarətdir. Biruni Yer kürəsini idarə edən və onun bünövrəsini qoyan yaradıcının – Allahın rolunu qəbul edirdi. O, elmi dini və dünyəvi elmlər qrupuna bölür, dini elmlərin ilahiyyətə, dünyəvi elmə, əqlə, düşüncəyə əsaslandığını göstərirdi. Bu cür tələb, şübhəsiz, o dövr üçün mütərəqqi və inqilabi tələb idi. Belə bir ideyanı irəli sürən Biruni dərk edirdi ki, o, hakimiyyətdə olan din xadimləri və dünyəvi hökmdarlar tərəfindən nə qədər hədələrə və təhlükələrə rast gələcək. Lakin o, bunların qarşısından geri çəkilməyərək elmə qarşı mübarizə apararaq qüvvələri nifrətlə ifşa edirdi. Onun üçün dəqiq və humanitar elmlər bir-birindən təcrid edilmiş sahə deyil, vahid bilik kompleksi idi. Bütün elm sahələri nümayəndələrindən universallığı tələb edən Biruni “Geodeziya” əsərində yazırdı: “Həyatını müəyyən elm sahəsinə həsr edən şəxs elmi və təcrübi tədqiqatlarında dəqiq olmaq üçün fəlsəfə, tarix, coğrafiya və xronologiyayı bilməlidir. Əlbəttə, bütün elmlərin əsaslarını ayrılıqda öyrənməyə bir insanın ömrü çatmaz”. Biruni göstərdi ki, tarixi, coğrafiyanı və xronologiyayı bilmək dəqiq elmlər sahəsi ilə məşğul olan alimlərə, astronomiyada keçmiş dövrlərdə aparılan müşahidələrin nəticələrini və hansı şəraitdə aparıldığını, buraxılan qüsurların düzəldilməsini tarixi cəhətdən bilmək zəruridir. O, “Məsudun Qanunu” kitabında bir sıra nümunələr gətirməklə sübut edir ki, qədim tarixi dərinləndirən bilmək antik alimlərin astronomik müşahidələrin düzgün tarixini müəyyənləşdirmək və keçmiş müşahidələrlə bu gün apardığımız müşahidələrin zaman etibarını ilə fərqi öyrənmək vacib şərtlərdəndir. Biruninin dəqiq elmlər sahəsinə həsr olunmuş əsərlərində tarix, fəlsəfə,

filologiya baxımından bağlılıq və qarşılıqlı əlaqə güclü idi.

Biruni tarixçiyə məxsus iki keyfiyyəti əsas götürürdü: 1) Bütün xalqlara bərabər münasibət və son dərəcə obyektiv olmaq, ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyət və xidmətlərini tarixi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirərkən irqi, dini və yaxud sülalə təsirinə qapılmamalı; 2) Hər bir hadisəni öyrənməyə cəhd edərkən, xüsusən etnoqrafiya sahəsində müxtəlif xalqların, yaxud dini qrupların müqayisəli planda ətraflı araşdırıb öyrənmək lazımdır. Bu iki cəhət Birunini digər orta əsrlər Yaxın və Orta Şərqlin görkəmli tarixşünaslarından fərqləndirirdi [3, s.41].

Alimin Hindistanda olduğu dövr elmi cəhətdən çox səmərəli olur, ona görə ki, onun tərəfindən sanskrit dilinə tərcümə edilmiş Ptolemeyin “Almagest” və Evklidin “Əsaslar” kitabı Hindistanda elmin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Biruninin 1030-cu ildə yazdığı “Hindistan” kitabı olduqca qiymətli bir əsərdir və həmin kitabın yarısı (səksən fəsildən qırxı) hindlilərin astronomiya biliklərinə aiddir. “Hindistan” kitabını Biruni belə adlandırmışdı: “Hindlilərə” mənsub olan əql tərəfindən qəbul və rədd edilən təlimlərin izahı olan kitab”. Alimin həmin əsəri haqqında məşhur rus şərqşünası Bartold yazmışdı ki, o, öz qəlbində yeganədir və onun bərabəri qədim və orta əsrlərin elmi ədəbiyyatında yoxdur.

Həmin kitab 1887-ci ildə Londonda ərəb dilində və növbəti ildə ingilis dilinə tərcümə edilmişdi.

Biruni özünün elmi şücaəti sayəsində müsəlman ruhaniləri tərəfindən edilən arasıkəsilməz hücumlara baxmayaraq, heliosentrik sistemin əsas müdafiəçilərindən biri olmuşdur. Haqlı olaraq o, geosentrik sistemini astronomiyanın əsası hesab edənlərin və bu sistemin çıxarılması ilə astronomiyanın məhv olması fikrini yürüdənlərin əleyhinə qarşı amansız mübarizə aparırdı. O, deyirdi: “Yerin hərəkətsiz durması təlimi astronomiyanın əsaslarından biridir, bu isə hind astronomlarının ehkamlarından biridir. Bu, astronomiyada böyük çətinliklər törədir”.

Biruni göstərir ki, Yerin fırlanması heç də astronomiyanın əhəmiyyətini azaltmır. Doğrudan da, bu qəbildən olan hər cür astronomiya hadisələri həmin müvəffəqiyyətlə bu nəzəriyyə əsasında izah oluna bilər.

Adıçəkikən alimin elə elmi ixtiraları var ki, bir neçə əsr keçəndən sonra tanınmış alimlər həmin ixtiraları təkmilləşdirməyə səy göstərmişlər. Lakin onun elə kəşfləri olub ki, həmin elmi işlərə mütəxəssislər tərəfindən lazımi qədər diqqət yetirilməmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanın görkəmli alimi professor R.Hüseynov Biruni haqqında deyir: “Şərq aləmində Yerin fırlanması haqqında XI əsrdə məşhur Orta Asiya alimi Biruni astronomiyanın bir çox sahələrində fəaliyyət göstərməklə yanaşı, onun astronomiya haqqında traktatları - “Qanunlar

kitabı” - çıxıbdır, həmin qanunlarda çox qəribə fikir söylənilibdir; Yerin öz oxu ətrafında fırlanması astronomiyanın heç bir müddəalarına zidd deyil”. Lakin hər iki məşhur alimdən əvvəl Şeyx Məhəmmədli Babakuhi Bakuvi “Kainatın heliosentrik quruluşu haqqında” fikri yürütməklə astronomiyada dönüş yaratmağa çalışmışdır. Bu fərziyyə Nikolay Kopernikin bu sahədə kəşfindən 500 il əvvəl yürüdülmüşdü.

Bu fikri Şərqin başqa bir məşhur alimi Nəsirəddin Tusi də söyləmişdir və həmin elmi fikrə alman məxəzlərində rast gəlmək olar. Lakin naməlum səbəblərdən həmin elmi araşdırılma sona çatdırılmamışdır. Deməli, Yerin tərpənən olduğunu məşhur Polşa alimi Nikolay Kopernikdən (1473-1543) əvvəl Şərq astronomları söyləmişlər. Nikolay Kopernikin vəfat etdiyi ildə – 1543-cü ildə “Göy sferalarının dolanmaları haqqında” əsəri çapdan çıxmışdır. Bu əsərində Kopernik hər şeydən əvvəl özünün heliosentrik sistemini şərh etmişdir. Bu sistemə əsasən dünyanın mərkəzində tərpənməz Yer deyil, öz oxu ətrafında fırlanan Günəş yerləşir. Yer başqa planetlər kimi həm Günəşin ətrafında, həm də öz oxu ətrafında fırlanır [2, s.21].

ƏDƏBİYYAT

1. *Elçibəy Ə.Q.* Azərbaycandan başlayan tarix. Bakı, 2003, 240 s.
2. *Məmmədbəyli H.C.* Məhəmməd Nəsirəddin Tusi. Bakı, 1980, 250 s.
3. *Məmmədov E.Ə.* Türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı, 2010, 143 s.
4. *Məmmədov Z.C.* Bəhmənyarın fəlsəfəsi. Bakı, 1983, 325 s.
5. *Vahidov T.S.* Əbu Reyhan Biruni Əlxəzan / “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 2019, 21 iyun, s.13
6. *Mehmet A.* Türklerin felsefe kültürlerine katkıları: 2 cildde, II c., Ankara, 1992, 478 s.

Redaksiyaya daxil olub 06.05.2025

UOT 94(479.24)

N.R.Məmmədov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
mamedov-n@yahoo.com

QUBADLI RAYONUNUN TARİXİNDƏN

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.051>

Açar sözlər: rayon, ərazi, əhali, təbii-coğrafi mövqe, təbii sərvətlər, kənd təsərrüfatı, sosial-vəziyyət, dinc quruculuq

Qubadlı strateji cəhətdən və relyefinə görə ən əlverişli müdafiə qabiliyyəti olan qədim Azərbaycan torpağıdır. Azərbaycan əraziləri zaman-zaman yadelli təcavüzlərinə və işğallarına məruz qalıqda, xalqımız həmişə dağlara çəkilərək doğma vətəninə müdafiə etmişdir. Bu baxımdan, Qubadlı həmişə Azərbaycan xalqının qəhrəmancasına mübarizə mərkəzi, alınmaz qalası olub. Sasani imperiyası da, Ərəb Xilafəti də bu ərazilərdə möhkəmlənə bilməyib. Bölgə həm də Babəkin başçılıq etdiyi Xürrəmilər hərəkatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Н.Р.Маммадов

ИЗ ИСТОРИИ ГУБАДЛИНСКОГО РАЙОНА

Ключевые слова: регион, территория, население, природно-географическое положение, природные ресурсы, сельское хозяйство, социальное положение, мирное строительство

Губадлы – древняя Азербайджанская земля, имеющая самые выгодные оборонительные возможности благодаря своему стратегическому расположению и рельефу. Когда территории Азербайджана время от времени подвергались иностранной агрессии и оккупации, наш народ всегда отступал в горы и защищал свою родину. С этой точки зрения Губадлы всегда был центром героической борьбы и неприступной крепостью Азербайджанского народа. На этих территориях смогли обосноваться как Сасанидская империя, так и Арабский халифат. Этот регион также был одним из важных центров движения Хуррам под руководством Бабека.

N.R.Mammadov

FROM THE HISTORY OF GUBADLI DISTRICT

Keywords: region, territory, population, natural-geographical position, natural resources, agriculture, social situation, peaceful construction

Gubadli is an ancient Azerbaijani land that has the most advantageous

defensive capabilities due to its strategic location and relief. When the territories of Azerbaijan were subjected to foreign aggression and occupation from time to time, our people always retreated to the mountains and defended their homeland. From this point of view, Gubadli has always been the center of heroic struggle and an impregnable fortress of the Azerbaijani people. Both the Sasanian Empire and the Arab Caliphate were able to settle in these territories. This region was also one of the important centers of the Khurram movement under the leadership of Babek.

Giriş

Qubadlı iqtisadi rayonu 14 mart 1933-cü ildə təşkil edilmişdir. 4 yanvar 1963-cü ildə Qubadlı inzibati rayonu ləğv edilmiş və Zəngilan rayonuna verilmişdir. Lakin bu hal etirazla qarşılanmış və 17 iyun 1964-cü ildə rayon yenidən yaradılmışdır. Qubadlı inzibati rayonun mərkəzi əvvəlcə Qubadlı qəsəbəsi, sonra isə Qubadlı şəhəri olmuşdur. Qubadlı rayonu Kiçik Qafqazın cənub-qərbində yerləşir. Qədim yaşayış məskəni olan Qubadlı rayonu Qərbdən Ermənistan Respublikası ilə həmsərhəddir. Sahəsi 802 km², əhalisinin sayı 37,0 min nəfər, o cümlədən şəhər əhalisi 8,3 min nəfər, kənd əhalisi 28,7 min nəfərdir (01.01.2012). Rayonda 1 şəhər, 30 kənd ərazi dairəsi, 93 kənd yaşayış məntəqəsi var [1].

Qubadlı rayonunun təbii-coğrafi mövqeyi. 2009-cu il əhalinin siyahıyaalınma məlumatına görə, Qubadlı rayonunda yaşayan 35630 nəfər əhalinin 8046 nəfəri şəhərdə, 27584 nəfəri isə kənddə yaşayırdı. Qubadlı rayon əhalisinin milli tərkibinə gəldikdə isə, 35613 nəfər (99,95%), azərbaycanlı, 13 nəfərini ruslar (0,4%), 2 nəfərini ukraynalılar (0,01%), 2 nəfərini isə (0,01%) digər millətlər təşkil etmişdir. Apardığımız təhlillərdən məlum olur ki, Qubadlı rayonunda yaşayan 13 nəfər rus millətinin 12 nəfəri qadın, bir nəfəri kişi olmuşdur. Qubadlı rayonunda əhalinin orta sıxlığı bir kvadrat kilometrə 34 nəfər düşür. Əhalinin əksəriyyəti (77%-i) kənddə yaşayır [3]. İri yaşayış məntəqələri Qubadlı şəhəri, Xanlıq, Mahmudlu və Dondarlı kəndləridir. Qubadlı şəhəri Həkəri stansiyasından (Bakı-İrəvan dəmiryolu) 35 kilometr, Bakıdan 387 kilometr aralı, Qarabağ yaylasının cənub-şərq qurtaracağında Bazarçayın sahilində yerləşir. Qubadlı şəhərində asfalt zavodu, İnkubator-quşçuluq fabriki, daş karxanası, respublika kənd təsərrüfatı texnikası birliyinin rayon şöbəsi, həmçinin 3 ümumtəhsil məktəbi, 2 kütləvi kitabxana, mədəniyyət evi, kinoteatr, rayon xəstəxanası var idi [2].

Qubadlı rayonunun səthi, əsasən, dağlıqdır. Ərazisi Qarabağ silsiləsinin cənub-qərb (Topağac d. – 2010 m, Pirdağ – 1316 m), Bərgüşad silsiləsinin şimal (Qartız dağı, 1277 m) və Qarabağ yaylasının cənub-şərq (Qurbantəpə dağı, 1075 m) hissəsinə daxildir. Qarabağ yaylasının cənub-şərq qurtaracağı olan Yazı düzü (Bazarçay və Həkəri çayı arasında) ərazidə 450 metrədək alçalır [13, v.16]. Ərazidə Qarabağ silsiləsi maili və dalğalı İncə düzünə keçir. Qubadlı

rayonunda Yura-Antropogen çöküntüləri yayılmışdır. Burada əqiq yatağı var. İqlimi, əsasən, mülayim isti və quru subtropikdir. Orta temperatur yanvarda düzən yerlərdə 1°C -dən, dağlıq yerlərdə 4°C -yə qədər, iyulda müvafiq olaraq 26 və 14°C -dir [14, i.24, v.6]. İllik yağıntı 400-600 millimetrdir. Çayları Bazarçay, Həkəri, Meydandərəsi və digərləri suvarmada istifadə edilir. Qubadlı rayonunda əsasən qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Əsas bitki örtüyü kollu və seyrək meşəli çəmənləridir. Dağ meşələri (fıstıq, palıd, vələs və s.) var. Meşələrin sahəsi 13,2 min hektardır (1960). Heyvanları: canavar, tülkü, boz dovşan, süleysin, oxlu kirpi, müxtəlif qumsıcanı və digərləri; Quşlardan boz kəklik, turac, qırqovul, göyərçin və digərləri var. Qubadlı rayonunda 1 şəhər, 1 qəsəbə və 93 kənd var [14, i.241, v.10].

Təbii sərvətləri. Kiçik Qafqaz vilayəti geoloji inkişafı ilə Böyük Qafqazdan çox fərqlənir. Uzun geoloji dövr ərzində Kiçik Qafqazda intensiv vulkan fəaliyyəti olmuşdur. Məhz ona görə də respublikamızın digər sahələrindən fərqli olaraq vulkanın süxurları burada geniş əraziləri əhatə edir. Bu süxurlar Paleozoy erasının Yura və Tabaşir dövrlərinə aiddir. Qubadlı rayonunun bir çox yerlərindən tabaşir çıxarılır. Respublikamızın ayrı-ayrı rayonlarının tabaşirə böyük ehtiyacı var. Qubadlı bir çox faydalı qazıntıları ilə zəngindir. Hacılı məhəlləsində daş karxanasının alt laylarında çox zəngin travertin yatağı vardır. Azərbaycanda travertin ancaq Naxçıvan Muxtar Respublikasında olan yataqdan çıxarılır. Saldaş-Fərəcən zonasında qızıl yatağı vardır. Rayonun Qədili kəndi ətrafında böyük əqiq ehtiyatı müəyyən edilmişdir. Əqiqdən sənayenin ayrı-ayrı sahələrində istifadə edilir. Xüsusilə qol və cib saatlarının daşını əqiqdən hazırlayırlar [17, v.54]. Rayonun bir çox yerlərində yerli əhəmiyyətli mineral bulaqları, müalicə suları vardır.

Kiçik Qafqaz dağlarında Qarabağ vulkanik yaylası müstəsna olmaqla, dağətəyi düzənliklərdən yüksək dağlara doğru qalxdıqca süxurların geoloji yaşı artır. Dağətəyi düzənliklər və dağarası çökəkliklər, əsasən, dördüncü dövrün alhivial çöküntülərindən, dağlıq ərazilər isə, əsasən, üçüncü dövrün Mezazoyun əhəng daşlarından, şistlərindən, intruziv süxurlarından təşkil olunmuşdur [17, v.88]. Kiçik Qafqaz vilayəti fəal zəlzələ zonasıdır. Hazırda da burada güclü zəlzələlər baş verir.

Qubadlı rayonu ərazisində əhəmiyyətli sahələrdən biri də Qubadlı Dövlət Yasaqlığıdır. Bu yasaqlıq işğal dövründə erməni vandalizminə məruz qalmış nadir meşələrimizdən biridir. Qeyd edək ki, Qubadlı dövlət yasaqlığı Bəsitçay Dövlət qoruğuna tabe olmaqla 1969-cu ilin iyununda Qubadlı və Laçın rayonlarının ərazisində yaradılmışdır [10, v.6]. Yasaqlığın sahəsi 20 min hektar olub respublika yasaqlığının 8,2%-ni təşkil edir. Ərazi əsasən qırmızı palıddan və vələs ağaclarından ibarətdir. Eyni zamanda ardıc, yemişan, quşburunu, böyürtkən bitkiləri də geniş yayılmışdır. Ərazinin ekoloji amilləri burada heyvan və quşların normal məskunlaşmasına tam şərait yaratmışdır. Ərazi işğal

olunmamışdan əvvəl yasaqlıqda 101 baş çöl donuzu, 21 baş qonur ayı, 35 baş cüyür, 420 baş dovşan, 25 baş canavar, 310 baş çaqqal, 75 baş porsuq var idi [19, v.243]. Quşlardan ən çox kəklik (560) yayılmışdır. Qırqovul, turac, bildirçin, göyərçin bu yerlərin daimi sakinlərindəndirlər. Təəssüf ki, bu yasaqlıq da məhvə məhkum edilənlər sırasındadır.

Qubadlıda meşə fondu – 13994 hektardır. Bundan meşə ilə örtülü sahələr – 10624 hektardır. Oduncaq ehtiyatı – 639,2 min m³-dir. Həmçinin rayonda sahəsi 20000 hektar olan Qubadlı Dövlət təbiət yasaqlığı vardı [19, v.270].

Rayonun böyük Həkəri və Bərgüşad çayları, əsasən, yağış, qrunt və yeraltı sularla qidalanır. Bunlardan başqa rayonun ərazisində Həkəri və Bərgüşad çaylarına tökülən kiçik çaylar – Ağaçay, Xallava, Dovudlu, Xaçgədik və Kiçik Həkəri çayları vardır [4, i.20, v.6]. Həkəri çayı öz başlanğıcını Laçın rayonu ərazisindən, Minkəndin gur, şəffaf və bol sulu bulaqlarından alır. Çayın başlanğıcında İstisu, Turşsu bulaqları da vardır. Azərbaycan çayları içərisində ən təmiz suyu olan Həkəri çayıdır. Vaxtilə Bakıya su gətirmək məsələsi olduğu illərdə Həkəri çayının suyunun gətirilməsini daha məqsəduyğun hesab edirdilər. Lakin çox uzaq olduğundan və Bakıya da tezliklə su gətirmək lazım olduğundan həmin planı dəyişdirib Kür çayından boru vasitəsi ilə su çəkilməmişdir. Rayonun ərazisindən keçən ikinci çay Bərgüşad çayıdır ki, uzunluğu 180 km-ə yaxındır [10, v.19]. Bərgüşad çayı Ermənistan ərazisindən, Bazarçay deyilən yaşayış məntəqəsi ətrafındakı dağlardan başlayır.

İlkin olaraq bu çay mənbəyini götürdüyü Bazarçay yaşayış məntəqəsinin adı ilə əlaqədar adlanır. O, Urud kəndinə qədər Bazarçay kimi tanınır. Qubadlı rayonu ərazisində Bərgüşad adlanır. Çayın Dəliçay, Şəki çay, Sisyançay, Taxtakörpü çay, Daşlı dərə çayı, Bəxtiyarlı çayı, Ağa çayı adlı qolları var. İlin yaz aylarından havanın istiləşməsi, qarların əriməsi və güclü yağışların, yəni bərk gürşad düşdüyünün nəticəsində çay həddən çox artıb çoxalır. İstər Bərgüşad çayı, istərsə də Həkəri çaylarının sularından geniş əkin sahələrinin suvarılmasında istifadə olunur.

Əvvəllər Bərgüşad çayı sahilində yaşayış məntəqələrinin əhalisi həmin sulardan içməli su kimi istifadə edirdilər. Lakin sonradan Sisyan rayonu ərazisində olan Dəstəyirdə çıxarılan qazıntıların, zəhərli maddələrin ermənilər tərəfindən çaya axıdıldığından həmin suların (çayda olan) içməli su kimi istifadəsi mümkünsüz olmuşdur [22, v.18].

Qubadlı kəndi XIX əsrin birinci yarısında çayın sağ sahilində, Dəf düzü deyilən yerdə – quzey hissəsində olub. Onların əkin sahəsinin çox hissəsi isə çayın sol sahilində olmuşdur. Körpü olmadığına görə, çayın daşqın vaxtında becərmə apara bilmədiklərindən sol sahilə köçüb kənd salmışlar. Çayın sağ sahilində Dəf düzü deyilən yerdə baramaqrdu bəsləyib məhsul (ipək) almışlar. Ona görə də həmin yerə Dəf düzü deyilir. Həmin yerin yaxınlığında böyük sahə tutan tut bağı var. Bağın içərisində də barama saxlanan dəflər var

idi. Bizim yerli etnologiyada ona dəf, bir qədər balacasına isə dəfcə deyilir. Qubadlı şəhərində çayın hər iki sahilində, yüksək mərtəbəli binalar, məktəblər, mədəniyyət ocaqları, parklar var; hər iki sahilini bir-biri ilə əlaqələndirən çox möhkəm bünövrəli körpülər tikilmişdir. Bu mənada Qubadlını Macarıstanın paytaxtı kiçik Budapeşt şəhərinə bənzətmək olar. Qubadlıda olan asfalt döşənmiş küçələr, səkilərin hər iki tərəfindəki yaşıllıqlar, gecələr elektrik işığının parlaqlığı şəhərə xüsusi gözəllik verirdi. 1882-ci ildə Qubadlıda ilk realnı məktəbi açılıb. Sonradan bu məktəbə onu təşkil edən Həsən bəyin məktəbi deyilmişdir. Məktəbin 1984-cü ildə 100 illiyi, 1996-cı ildə isə Sumqayıtda 115 illiyi çox geniş qeyd olunmuşdur [4, i.37, v.15].

Qubadlı rayonunun təsərrüfatı. Qubadlı rayonu əsasən kənd təsərrüfatı rayonudur. Əsas təsərrüfatı tütünçülük, taxılçılıq və heyvandarlıqdır. Rayonda 32 kolxoz var idi (1980). Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 32,8 min hektardır (1980). Bunun 13,1 min hektarı şum yeri, 0,5 min hektarı çoxillik bitkilər, 0,6 min hektarı biçənəklər, 18,6 min hektarı otlaqlardır. Qubadlı rayonundakı 9,3 min hektar əkin sahəsinin 73%-ində dənli və dənli-paxlalı bitkilər (əsasən, buğda, arpa, qismən çəltik), 7%-ində texniki bitki (tütün), 3%-ində tərəvəz-bostan bitkiləri və kartof, 17%-ində isə yem bitkiləri əkilirdi (1980). Suvarılan torpaqlar 2,4 min hektar olmuşdur (1977) [14, v.6]. 1950-ci ildə Qubadlı rayonunda 1,4 min ton tütün istehsal edilmişdir. Heyvandarlıq inkişaf etdirilmişdir. Təsərrüfatlarda 7,5 min qaramal (o cümlədən 1,9 min inək və camış), 12,6 min davar var idi (1980). Qubadlı rayon təsərrüfatlarında baramaçılıqla məşğul olunurdu [11].

Qubadlı rayonunda asfalt zavodu, inkubator-quşçuluq fabriki, daş karxanası, respublika kənd təsərrüfatı texnikası birliyinin rayon şöbəsi var idi. Rayonun yolları əsasən şose yollarıdır. Laçın-Zəngilan şose yolu Qubadlı rayon ərazisindən keçir.

Qubadlı rayonunun siyasi tarixindən. 1920-ci il 28 aprel istilasından Şimali Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyin itirilməsi ilə nəticələndi. Azərbaycan faktiki olaraq yenidən Rusiyanın əyalətinə çevrildi. Bolşevik istilasından nəticəsində təkcə müstəqil dövlətçilik deyil, həm də tarixi torpaqlarımız da itirildi. Azərbaycanlılar kütləvi şəkildə qarət və qırğınlara məruz qaldı. Ənənəvi mülkiyyət münasibətlərinə zərbə vuruldu. Bütün bunlarla barışmayan minlərlə azərbaycanlı ya öldürüldü, ya sürgün olundu, ya da ölkədən mühacirət etməyə məcbur qaldı. Bütün bunlar Qubadlıda açıq silahlı çıxışlara gətirib çıxardı. Lakin bu çıxışlar qan içində boğuldu. Qubadlı üsyanı xalqın istiqlal ideyalarının sönmədiyini nümayiş etdirməklə gələcək nəsillər üçün örnək rolunu oynadı.

1941-1945-ci illər müharibəsi SSRİ-nin bütün təsərrüfat sahələrinə çox ağır zərbə vurdu. Azərbaycan SSR-in ərazisi bilavasitə alman-faşist qəsbkarlarının hücumuna məruz qalmasa da, respublika zəhmətkeşləri müharibənin bütün ağırlığını öz çiyinlərinə götürmüşdülər. Azərbaycan SSR-in əhalisi 1939-cu ildə

3054,1 min nəfər idi. Həmin siyahıya alınmaya görə, Qubadlı rayonunun ümumi əhalisi 22026 nəfər idi. Qubadlının yüzlərlə oğul və qızı 1941-1945-ci illər müharibəsinin iştirakçıları olmuşlar. Müharibə dövründə Qubadlıdan cəbhəyə gedən 3557 döyüşçüdən 1587 doğma yurduna qayıtmamışdır [10]. Qubadlı rayonunun əhalisinin sayı müharibədən əvvəlki səviyyəni ancaq 1970-ci ildə keçmişdir. Həmin siyahıya alınmaya görə, rayon əhalisinin sayı 25748 nəfərə çatmışdı [21, v.18]. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 4 yanvar 1963-cü il tarixli qərarı əsasında Qubadlı rayonu ləğv edilmiş və ərazisi Zəngilan rayonu tərkibinə verilmişdir, lakin 1964-cü ildə Qubadlı rayonu yenidən bərpa olunmuşdur [6].

Müharibədən sonra SSRİ xalq təsərrüfatının bərpası və daha da inkişaf etdirilməsinə dair dördüncü beşillik (1946-1950-ci illər) planına 1946-cı il martın 18-də SSRİ Ali Sovetinin birinci sessiyasında baxıldı. 1946-1950-ci illərdə Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsinə dair beşillik planda sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafını müharibədən əvvəlki səviyyəyə yüksəltmək və bu səviyyəni ötüb keçmək əsas vəzifə kimi irəli sürüldü. Kənd təsərrüfatının bərpa və inkişafına diqqət artırılmışdı. ÜİK(b)P MK-nın fevral (1947-ci il) Plenumu “Müharibədən sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatını yüksəltmək tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi [9].

Qubadlı rayonu respublikanın əsas aqrar rayonlarından biri idi. 1948-ci ildə rayon ərazisində 27 kolxoz vardı. Onlar, bir qayda olaraq, beynəlxalq kommunist hərəkatının, ölkə və respublika rəhbərlərinin, yazıçıların, 1941-1945-ci illər müharibəsinin qəhrəmanlarının adlarını daşıyırdılar. Xırda kolxozların ləğvindən və onların böyük təsərrüfatlarda birləşdirilməsindən sonra 1948-ci ildə rayonun hər kolxozunda orta hesabla əkin sahəsi 600 qa olmaqla 141 həyət var idi, bunların da hər birində 218 kolxozçu işləyirdi. Kolxozlarda, əsasən, dənli bitkilər becərilirdi (buğda, darı, arpa, çəltik) [13, v.30].

Obyektiv səbəbi isə Qubadlı rayonunun təbii, iqtisadi və iqlimi şəraitinin pambıqçılıq üçün əlverişli olmaması, pambıq əkin sahələrinin çox az olması idi. Bunları nəzərə alaraq, rayon Partiya Komitəsi son illərdə kolxozların pambıqçılıqdan əldə etdiyi gəliri və ona sərf olunan əməyi müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirərək, pambığı Qubadlı kolxozlarının şəraitinə uyğun olan başqa texniki bitki ilə əvəz etmək məsələsini respublika partiya təşkilatının və hökumətinin qarşısında qoymuşdu.

Pambıqçılıqdan fərqli olaraq rayonun təsərrüfatlarının ixtisaslaşdırılması onu göstərirdi ki, Qubadlının bütün kolxozlarının təbii və iqlimi şəraiti tütünçülük və çəltikçilik üçün çox əlverişli idi. Çəltikçilik rayonun təsərrüfatında mühüm rol oynayırdı. 1961-ci ildə rayonda 229 hektar sahədə çəltik əkilmişdi [19, v.28]. 1961-ci ildə rayonda barama istehsalı və dövlətə satışı işi yaxşı təşkil edilmədiyindən plan kəsirdə qalmışdı. Baramaçılıq sahəsində olan nöqsanların səbəbləri arasında barama qurdlarının

becərilməsində aqrotexniki qaydalara ciddi əməl edilməməsi, ictimai kumxanaların təşkili və lazımi qaydada düzəldilməsi işinin aşağı səviyyədə olması idi. Tütünçülük sahəsi rayonun iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynayırdı. 1958-1960-cı illərdə rayonun 13 kolxozu tütünçüləklə məşğul olmuşdur. 1961-ci ildə rayonun tütünçülük sahələri genişləndirilərək 70 hektara çatdırılmışdı. Artıq 1970-ci ildə rayonda tütünçüləklə məşğul olan 29 kolxoz var idi [13, v.71].

Qubadlı rayonu təsərrüfat meyli cəhətdən, əsasən, heyvandarlıq rayonu idi. 1949-cu ildə Qubadlı rayonunun kolxozları heyvandarlıq məhsullarının bütün növləri – ət, yağ, yumurta, pendir, gön-dəri məhsulları üzrə (yundan başqa) dövlətə təəhhüdlü tədarüklər planlarını 100% yerinə yetirmişdilər. Eyni nəticələr 1955-ci ildə də əldə olunmuşdur. Rayonun kolxozları dövlətə ət, yun və süd məhsullarının təhvil verilməsi üzrə dövlət planını tam yerinə yetirmişdilər. 1961-ci ilə rayon üzrə hər yüz hektar yararlı torpaq sahəsinə 25 baş mal-qara, 5 inək, 76 baş qoyun, 56 baş quş düşürdü [7, v.39]. Mal-qaranın qışlamasının mütləq surətdə başa çatdırılması məqsədilə yem toplaması işi sürətləndirilmişdi. 1961-ci il avqustun 1-nə rayonda 2235 ton ot, 451 ton saman, 400 tona qədər silos tədarük edilmişdi. 1961-ci ildə rayon üzrə 535 hektar sahədə qarğıdalı əkilmişdi [5, v.31]. Lakin Azərbaycan KP MK-nın 1970-ci il 21 dekabr tarixli plenumunun qərarında göstərilirdi ki, ictimai heyvandarlığın uzun müddətdən bəri geri qalmasına son qoymaq məqsədilə kolxozlarda qara malın, qoyunların, quşların sayının daha da artırılması və məhsuldarlığının yüksəldilməsi, bundan ötrü cins tərkibini yaxşılaşdırmaq, yem bazasını möhkəmlətmək, mal-qaranın saxlanması mütləq üsulları tətbiq etməklə heyvandarlıq sahəsində çox zəhmət tələb edən işləri mexanikləşdirmək üçün 1971-1975-ci illərdə Qubadlı rayonunda kompleks tədbirlər görmək lazım idi. Qərarda o da qeyd olunurdu ki, kolxozlarda heyvandarlığı ixtisaslaşdırmaq və onun sahələrini intensivləşdirmək üçün təsərrüfat daxilində heyvandarlıq sahələrini ixtisaslaşdırmağa və heyvandarlıq fermalarını iriləşdirməyə xüsusi fikir verilməlidir. Qərarda heyvandarlıq məhsullarının istehsalının 1971-1975-ci illərdə artırılması nəzərdə tutulan həcmi konkret rəqəmlər və faizlər əsasında öz əksini tapmışdı [8].

Müharibədən sonra sosial-mədəni inkişaf. 1955-ci ildə rayonda 8 orta, 21 yeddiillik və 21 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərmişdir. 1954-1955-ci illərdə 3508 şagirddən 2709-u müsbət qiymətləndirilərək yuxarı siniflərə keçirilmiş, 137 onuncu sinif şagirdlərindən 126-sı isə məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Məktəb məzunlarından 45-i orta ixtisas, 11-i ali məktəblərə qəbul olunmuşdur. 1955-1956-cı tədris ilində Qubadlı rayonu məktəblərində 3740 şagird təhsil alırdı. Məktəblərdə ali təhsilli müəllim kadrlarının sayı artmaqda idi. Cari tədris ilində onların sayı 60-a çatmışdı. Bundan başqa, rayon məktəblərində RSFSR-dən ayrıca olaraq göndərilmiş 19 rus dili müəllimi çalışırdı. Rayonun bir çox

məktəblərində təmir işləri aparılmışdı [23, s.6]. 1961-ci ildə rayonda artıq 54 məktəb var idi. Onların 4-ü onbirillik, 4-ü onillik, 9-u səkkizillik, 12-si yeddiillik, qalanları isə ibtidai məktəblər idi. Məktəblərdə politexnik təlim işi genişlənməkdə idi. Kənd təsərrüfatı minimumlarının öyrədilməsi məqsədilə zoobaytariya və aqronomiya dərsləri kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin cəlb edilməsi yolu ilə keçirilirdi. Politexniki təlimlə bağlı olan şagird istehsalat briqadaları təşkil edilirdi [7].

Rayonda mədəni-maarif müəssisələrinin sayı ildən-ilə artırdı. 1955-ci ildə rayonda 16 kitabxana, 21 qiraətxana, 19 klub fəaliyyət göstərirdi. Demək olar ki, bütün kolxozların nəzdində mədəni-maarif müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. Bu müəssisələr siyasi və bədii ədəbiyyatla təmin olunurdular. Lakin kitabxanaların böyük əksəriyyəti bu işə yararlı olmayan binalarda yerləşirdi. Kitab rəfləri çatışmırdı. 1961-ci ildə rayonda dövlət hesabına artıq 34 kitabxana və klub var idi. Lakin bir çox kitabxanalar və klublar daim bağlı qalırdı, bəzilərində ixtisası olmayan şəxslər işləyirdi. Övvəlki illərdə olduğu kimi, bəzi kitabxana və klublar hələ də onların təyinatına uyğun olmayan binalarda yerləşirdi. 1961-ci ilin 5 ayı ərzində mədəni-maarif müəssisələri vasitəsilə əhali üçün 1007 məruzə, mühazirə oxunmuşdu. Rayonda 4 kino qurğusu fəaliyyət göstərirdi. 1955-ci ilin 10 ayı ərzində rayonun müxtəlif bölgələrində 700 kinoseans təşkil edilmişdi ki, onlara da 25 min tamaşaçı baxmışdır [8, v.44]. Rayon mərkəzindən uzaqda yerləşən kəndlərdə kinoseanslar hələ də təşkil edilmirdi. Mədəni-maarif müəssisələrində ixtisaslı kadrlara ehtiyac var idi. 1961-ci ildə rayonda bir kinoteatr, 7 daimi kinoqurğu və 3 səyyar kinoqurğu vasitəsilə əhaliyə mədəni xidmət göstərilmişdir. Bir çox yerlərdə kino budkaları tikilib istifadəyə verilmişdi. Lakin bəzi hallarda kəndlərdə kino maşınlarından səmərəli istifadə edilmir, kino verilişləri az keçirilir, kolxoz sədrləri kino verilişlərini qəbul etmədiyi üçün bu xidmətə xor baxırdı.

Səhiyyə sahəsində də bəzi irəliləyişlər əldə olunmuşdur. 1953-cü ildə rayonda iki xəstəxana, bir ambulatoriya, uşaq-qadın məsləhətxanası, daxili xəstəliklər, cərrahiyyə xəstəlikləri, diş həkimi kabinetləri, epidemstansiya, 6 feldşer-mama məntəqəsi var idi.

1955-ci ildə Xanlıq Su-Elektrik Stansiyasının tikintisi başa çatmışdı. Ümumi uzunluğu 8 km olan Çardaxlı-Qubadlı su kəmərinin inşası başa çatmışdı. Bunun hesabına rayonun mərkəzində süni bulaq yaradılmışdı. Bundan başqa, Bərgüşad çayı üzərindəki körpü təmir edilmiş, yeni mehmanxana tikilmişdi [4, v.13].

1986-cı il noyabrın 14-də Qubadlı rayon Partiya Komitəsinin plenumunda katib Ş.Yəhyayev rayonun on birinci beşillikdə rayon zəhmətkeşlərinin nailiyyətləri haqqında məruzə ilə çıxış etdi. Katib bildirdi ki, rayonun zəhmət adamları partiyanın XXVII qurultayını böyük nailiyyətlərlə qarşılamışlar. Belə ki, rayon üzrə on birinci beşilliyin plan tapşırıqları yüksək

faizlərlə yerinə yetirilmişdir. 1985-ci ildə planda nəzərdə tutulduğundan 25% çox ət, 315 ton çox süd, 31% çox barama, 21% çox yun, ictimai mal-qara üçün planda nəzərdə tutulduğundan 10% çox qaba yem toplanmışdı. Əkinçilik sahəsində də böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdu. 1985-ci ildə planda nəzərdə tutulduğundan 13% çox üzüm istehsal olunub dövlətə satılmış, plantasiyalardan 1350 ton əvəzinə 2068 ton tütün yarpağı dərilmiş, taxıl istehsalı planına 138% əməl olunmuşdu [17, v.94].

Qubadlı rayonunun mədəniyyəti. 1980-ci il məlumatına görə, Qubadlı rayonunda məktəbəqədər uşaq müəssisəsi var idi (45 uşaq). Rayonun 63 ümumtəhsil məktəbində (17 ibtidai, 31 səkkizillik, 15 orta) 10712, 1 texniki peşə məktəbində 240 şagird oxuyurdu (1975/80). Ölkəşünaslıq muzeyi, 47 kitabxana, 8 mədəniyyət evi, 23 klub, 25 kinoqurğu fəaliyyət göstərirdi [1, v.21].

Qubadlı rayonunun memarlıq abidələrindən Göy qala (V əsr), Mirlər kəndində Məscidlər (XVIII əsr), Mahmudlu kəndində Mədət bulağı və körpü (XIX əsr), Gavur dərəsində mağara-ibadətqah (IV əsr), Muradxanlı kəndində “Qalalı” qalası (V əsr), Dəmirçilər kəndində iki türbə (XIV əsr) və məscid (XIX əsr), Yazı Düzündə cavanşir türbəsi (XIV əsr), Güercülü kəndində türbə (XVII əsr), Xocamusaxlı kəndində Qalacıq və türbə (XVIII əsr), Əliquluuşağı kəndində mağara-ibadətqah, bulaq (XIX əsr) və kəndin yaxınlığında Göy qala (V əsr), Laləzar körpüsü (1867), Dondarlı kəndində məscid (XIX əsr), Hacıbədal körpüsü mühafizə olunurdu [23].

Azərbaycan Kommunist Partiyasının Qubadlı Rayon Komitəsinin və Rayon Xalq Deputatları Sovetinin orqanı “Avanqard” qəzeti 1937-ci ildən müxtəlif adlarla (“İrəli”, “Kolxozçu” və s.) nəşr olunurdu. 1964-cü ildən “Avanqard” adı ilə çıxır. Yerli radio verilişləri redaksiyası 1964-cü ildən fəaliyyət göstərirdi. Qubadlı rayonunda televiziya verilişlərinə baxılırdı [17, v.28].

1980-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, Qubadlı rayonunda 200 çarpayılıq (əhalinin hər 10 min nəfərinə 74,9 çarpayı) 4 xəstəxana müəssisəsi, 21 feldşer-mama məntəqəsi, sanitar-epidemioloji stansiya, 29 həkim, 130 orta tibb işçisi var idi [20, v.5].

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2013-cü ildə Qubadlı rayonunda həkimlərin sayı 20, orta tibb işçilərinin sayı 118, xəstəxanaların sayı 1, xəstəxana çarpayılarının sayı 300, yardım göstərən müalicə müəssisələrinin sayı 1, ambulator poliklinika müəssisələrinin gücü (növbədə gəlişlərin sayı) 120 idi [18, v.8].

Aparığımız təhlillərdən məlum olur ki, 2013-cü ildə Qubadlı əhalisinin hər 10 min nəfərinə 5,2 həkim, 30,8 orta tibb işçisi, 78,3 xəstəxana çarpayısı düşürdü. Eyni zamanda, bəhs olunan dövrdə Qubadlı rayonunda 32 ümumtəhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, orada təhsil alan uşaqların sayı 7168 nəfərə çatırdı. 2013-cü ildə Qubadlı rayonunda 23 min kitab fondu olan 1 kitabxana, 1

klub, 1 muzey fəaliyyət göstərirdi. Muzeyə gələnlərin sayı isə 3,2 min nəfər olmuşdu [12].

Qubadlının işğalı. 1988-1991-ci illərdə SSRİ, 1992-ci ildən 1993-cü il avqustun 31-dək Rusiya Federasiyası hərbi və siyasi dairələrindən yardım alan erməni quldur dəstələrinin ardı-arası kəsilməyən hücumları Qubadlı rayon əhalisinin döyüş əzmini qıra bilməsə də, Şuşa, Laçın, Ağdam, Füzuli və Cəbrayılın işğal edilməsi rayonu mühasirə vəziyyətinə saldığından 1993-cü il avqust ayının 31-də əhali yurd-yuvasını tərk etmək məcburiyyətində qaldı [6].

Rayon 1993-cü il avqust ayının 31-də Rusiya Federasiyasının hərbi-siyasi yardımını ilə Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olundu. Qubadlı rayonunun işğalını təəssüf hissi ilə qarşılayan Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının bu bölgəsinə və buranın sakinlərinə münasibətini belə ifadə edirdi: “O torpaqlar əməksevər insanların qeyrət, bərəkət ünvanı idi. Qubadlılar Qarabağa, Laçına, Kəlbəcərə Ermənistandan gələn yolun üstündə möhtəşəm qala kimi dayanmışdılar. Onun işğalından da bərk sarsıldım... Qubadlı rayonu ümumiyyətlə maldarlıq rayonu idi, amma eyni zamanda orada tütüncülüüyü inkişaf etdirdik, həm də üzüm bağları saldıq. Rayonun iqtisadiyyatı nə qədər dəyişdi. Bütün bunlar insanlara yeni evlər, yeni mülklər tikmək, yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq, mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün gözəl şərait yaratdı.

Bunlar hamısı indi əldən gedibdir və bu mülkün, bu varın sahibləri qaçqın vəziyyətində respublikanın cürbəcür bölgələrində çadırlarda yaşayırlar. Bu, şübhəsiz ki, sizi də incidir, amma bilin ki, məni də həddən artıq incidir [22, s.280].

Rayon əhalisinin erməni işğalçılarına qarşı mübarizəsi zamanı xeyli itki verilmişdir. Bu müddət ərzində Qubadlı rayon əhalisi 238 şəhid vermiş, döyüşlərdə 190 nəfər yaralanaraq əlil olmuşdur [5]. Ermənilər Qubadlı rayonunda bir şəhəri, 93 kəndi, 205 mədəni-məişət obyektini, 12 tarixi abidəni yandırır talan etdilər. Qubadlının işğalı zamanı 5 mindən çox nadir eksponat saxlanılan Qubadlı Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi də talan edilmişdir [5, v.155]. IV əsrə aid “Gavur dərəsi”ndəki ibadətqah, V əsrə aid “Qalalı” və “Göyqala” abidələri, XIV əsrdə tikilmiş “Dəmirçilər” türbəsi, Hacı Bədəl körpüsü, Laləzar körpüsü, eləcə də Əyin, Yusifbəyli, Seytas, Qarağacılı, Xocamsaxlı kəndlərindəki digər tarixi abidələr otuz il ərzində işğal altında qalmışdır.

Qubadlı köçkünlərinə dövlət qayğısı. Məcburi köçkün düşən Qubadlı rayon əhalisi respublikanın 42 şəhər və rayonunda məskunlaşmışdır. Əhalinin 22,2 min nəfəri Sumqayıt şəhərində məskunlaşdığından rayonun bütün icra strukturları, idarə, müəssisə və təşkilatları burada yerləşir. Bakı şəhəri, Bakı ətrafı qəsəbələrdə və Abşeron rayonunda 11,8 min nəfər məskunlaşmışdır. Kənd rayonlarında məskunlaşanlar 1,2 min nəfər olmuşdur [20]. Apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, Qubadlı rayon əhalisi məcburi köçkünlük dövründə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında məskunlaşmış və dövlətimizin

dərin qayğısının nəticəsi olaraq həmin məskunlaşdıqları ərazilərdə 2013-cü ildə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkinini reallaşdırmışlar. Belə ki, həmin ildə 11 hektar sahədə dənli və paxlalı bitki (buğda), 0,2 hektar sahədə kartof, 2 hektar sahədə tərəvəz, 0,2 hektar sahədə bostan bitkiləri əkmışlər. 2013-cü ildə təsərrüfatlardan 26 ton buğda, 1 ton kartof, 8 ton tərəvəz, 4 ton bostan bitkiləri əldə etmişlər. Məhsuldarlıq isə taxılda 23,6 sentner/ha, kartofda 45 sentner/ha, tərəvəzdə 33 sentner/ha, bostan bitkilərində 200 sentner/ha olmuşdur [18].

2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə Qubadlı rayonunda istər mal-qaranın sayında, istərsə də məhsuldarlığında yüksək artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, bəhs edilən illərdə Qubadlı rayonunda iribuynuzlu mal-qaranın sayı 355 başdan 857 başa, inək və camışlar 175 başdan 390 başa, qoyun və keçilər 2250 başdan, 4111 başa çatmışdır [21]. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalında da yüksək artım olmuşdur. Belə ki, həmin illərdə ət 11 tondan 31 tona, süd 281 tondan 362 tona, yumurta 201 min ədəddən 250 min ədədə çatmışdır. 2013-cü ildə Qubadlı rayonunun təsərrüfatlarında 3,5 ton yun istehsal olunmuşdur. 2013-cü ildə Qubadlı rayonunda 2 tikinti təşkilatı fəaliyyət göstərirdi ki, həmin təşkilatlarda işləyənlərin sayı 141 nəfər idi [19].

Nəticə

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin bütün cəbhəboyu genişmiqyaslı təxribatlarına cavab olaraq Azərbaycan Ordusu sonradan “Dəmir yumruq” adlandırılan əks-hücum əməliyyatına başladı. 44 gün davam edən Vətən müharibəsi təxminən 30 illik işğala son qoyulması və ərazi bütövlüyümüzün bərpası ilə nəticələndi. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qazanılan möhtəşəm Zəfər tariximizə qızıl hərflərlə yazıldı. Azərbaycan Ordusu Qubadlı şəhəri uğurunda ağır döyüşlərdə məhz yüksək səriştə və misli-bərabəri olmayan hünər və fədakarlıq göstərdi. 2020-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Qubadlı şəhərinə daxil olaraq oradan düşməni qovdu. Azərbaycan dövləti cəbhənin Qubadlı istiqamətində əldə edilən bu parlaq uğuru əbədləşdirmək qərarına gəlmiş və Prezident İlham Əliyevin 31 iyul 2023-cü il tarixli Sərəncamı ilə 25 Oktyabr Qubadlı Şəhəri Günü elan edilmişdir. Bu gün Qubadlı rayonunda dinc quruculuq və bərpa prosesi uğurla davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (AMEA TİEA): F.1, siy.2, iş 800.
2. AMEA TİEA: F1, s.2, iş 1479.
3. AMEA TİEA: F1, s.2, iş 3982
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA): F.27, siy.4, iş 20, 37.
5. ARDA: F.28, siy.1, iş 116, v.12.

6. ARDA: F.271, siy.1, iş 1, v.8.
7. ARDA: F.379, siy.1, iş 2483, v.19.
8. ARDA: F.441, siy.1, iş 114, v.25.
9. ARDA: F.894, siy.10, iş 135, v.21.
10. ARDA: F.970, siy.1, iş 113, v.34.
11. ARDA: F.1061, siy.1, iş 27, v.41.
12. ARDA: F.2271, siy.1, iş 21, v.8.
13. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA): F.183, siy.3, iş 102, v.24.
14. ARDTA: F.406, siy.1, iş 24, v.36.
15. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivində (ARPIİSSA): F.1. siy.2, iş 18.
16. ARPIİSSA: F. 62, siy.1, iş 13, v.61.
17. ARPIİSSA: F. 62, siy.16, iş 19, v.54.
18. ARPIİSSA: F. 62, siy.2, iş 1, v.73.
19. ARPIİSSA: F. 62, siy.6, iş 27, v.243.
20. ARPIİSSA: F. 62, siy.24, iş 1, v.7, 45.
21. ARPIİSSA: F. 276, siy.9, iş 45, v.54.

Redaksiyaya daxil olub 26.04.2025

Pedaqoji-psixoloji elmlər

UOT 37

S.H.Axundova

*ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
sevda.app@gmail.com*

MÜASİR TƏHSİL İSLAHATLARI FONUNDA İNKLÜZİV TƏHSİLİN TƏŞKİLİNƏ PEDAQOJİ YANAŞMALAR

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.053>

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, bərabərlik, müəllim hazırlığı, Azərbaycan, beynəlxalq təcrübə, ADPU, diferensial təlim, sosial ədalət*

Məqalədə inklüziv təhsilin tarixi inkişaf mərhələləri təhlil edilir və bu anlayışın qlobal təhsil sistemlərində ədalətli və keyfiyyətli təhsilin ayrılmaz hissəsi olduğu vurğulanır. 1948-ci ildə qəbul edilən “İnsan Hüquqları üzrə Ümumi Bəyannamə”, 1994-cü il Salamanka Bəyannaməsi və BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri inklüziv təhsilin beynəlxalq hüquqi əsaslarını təşkil edir. İngiltərə, Almaniya, Fransa və Finlandiya kimi ölkələrin təcrübələri göstərir ki, uğurlu inklüziv təhsil struktur islahatları, pedaqoji fərdiləşmə və müəllimlərin empatik yanaşması ilə bağlıdır. Azərbaycanda isə 2005-ci ildən etibarən bu sahədə hüquqi və institusional tədbirlər həyata keçirilmişdir. Xüsusilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin bu istiqamətdə apardığı elmi-tədqiqat işləri, müəllim hazırlığı və maarifləndirmə fəaliyyətləri ön plana çıxır. Məqalədə inklüziv təhsilin yalnız fiziki deyil, emosional və sosial adaptasiyanı da əhatə etdiyi və bunun üçün güclü pedaqoji və institusional dəstəyin vacibliyi vurğulanır.

C.X.Axundova

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ФОНЕ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕФОРМ

Ключевые слова: *инклюзивное образование, равенство, подготовка учителей, Азербайджан, международный опыт, АГПУ, дифференцированное обучение, социальная справедливость*

Инклюзивное образование сегодня признаётся фундаментальным компонентом справедливых и качественных образовательных систем по всему миру. Всеобщая декларация прав человека, принятая в 1948 году, Саламанкская декларация 1994 года и Цели ООН в области устойчивого развития составляют международно-правовую основу инклюзивного образования. Представлены международные подходы таких стран, как Великобритания, Германия, Франция

и Финляндия, с акцентом на педагогические и структурные модели, способствующие инклюзивной практике. Особое внимание уделяется прогрессу, достигнутому в Азербайджане, включая законодательные реформы и программы подготовки кадров, реализуемые с 2005 года, а также роли Азербайджанского государственного педагогического университета (АГПУ) в продвижении инклюзивного образования. В заключение подчёркивается, что инклюзивное образование не ограничивается физической интеграцией, а включает также эмоциональную, социальную и академическую адаптацию, которая обеспечивается через эмпатию учителей, дифференцированное обучение и надёжную институциональную основу.

S.H.Akhundova

PEDAGOGICAL APPROACHES TO THE ORGANIZATION OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE CONTEXT OF MODERN EDUCATIONAL REFORMS

Keywords: *inclusive education, equity, teacher training, Azerbaijan, international experience, ASPU, differentiated instruction, social justice*

Inclusive education is recognized today as a fundamental component of equitable, quality education systems worldwide. The Universal Declaration of Human Rights adopted in 1948, the Salamanca Declaration of 1994, and the UN Sustainable Development Goals constitute the international legal basis for inclusive education. It presents international perspectives from countries such as the UK, Germany, France, and Finland, emphasizing the pedagogical and structural approaches that support inclusive practices. The study also highlights the progress made in Azerbaijan, including legal reforms and training initiatives since 2005, with a particular focus on the role of the Azerbaijan State Pedagogical University (ASPU) in advancing inclusive education. The article concludes that inclusive education is not limited to physical integration, but entails emotional, social, and academic adaptation, supported by teacher empathy, differentiated instruction, and a strong institutional framework.

Giriş

Müasir dünyada təhsilin əsas məqsədlərindən biri bütün fərdlərə bərabər imkanlar təqdim edən inklüziv mühitin yaradılmasıdır. Inklüziv təhsil konsepsiyası yalnız fiziki və ya zehni məhdudiyyətləri olan uşaqların ümumi təhsil sisteminə inteqrasiyası ilə məhdudlaşmır. Bu anlayış daha geniş mənada sosial ədalətin bərqərar olunması, insan hüquqlarının qorunması, fərdi fərqliliklərə hörmət və hər bir şagirdin potensialını maksimum reallaşdırmaq üçün şərait yaradılmasını ehtiva edir [2, s.11]. Inklüziv təhsil bütün uşaqların – istər xüsusi ehtiyacları, istər müxtəlif sosial-mədəni mənşəli, istərsə də fərqli öyrənmə tərzinə malik fərdlərin – vahid və dəstəkləyici təhsil mühitində birgə inkişafını hədəfləyir. Bu yanaşma yalnız

pedaqoji deyil, eyni zamanda sosial, mədəni, etik və hüquqi ölçüləri də əhatə edir. İnklyüzivlik cəmiyyətin bütün təbəqələrində qəbul, əməkdaşlıq və birgəyaşayış dəyərlərinin formalaşmasına xidmət edir.

İnklyüziv təhsil sistemləri yalnız fərdlərin akademik inkişafına deyil, həm də tolerantlıq, empatiya və qarşılıqlı hörmət kimi sosial bacarıqların formalaşmasına təsir göstərir [3, s.43]. Dünyada inklyüziv təhsilin inkişafı BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası (1989), Salamanka Bəyannaməsi (1994), Dakar Təhsil Forumu (2000) və BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (2015) kimi mühüm beynəlxalq sənədlərlə təşviq olunmuşdur. Bu sənədlər bütün uşaqların keyfiyyətli təhsil alması hüququnu beynəlxalq hüquqi norma kimi təsbit etmiş və üzv dövlətləri inklyüziv təhsil modelinə keçid üçün konkret addımlar atmağa təşviq etmişdir.

Azərbaycanda da inklyüziv təhsil istiqamətində son illər ərzində mühüm hüquqi və institusional islahatlar həyata keçirilmişdir. 2009-cu ildə qəbul olunmuş “Təhsil haqqında” Qanunda inklyüziv təhsilin əsas prinsipləri təsbit edilmiş, 2017-ci ildə isə “Azərbaycan Respublikasında inklyüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2018–2024-cü illər)” çərçivəsində daha sistemli və mərhələli tədbirlərin reallaşdırılması daha da sürətlənmişdir [1]. Bu proqram çərçivəsində müəllim hazırlığı, tədris resurslarının yenilənməsi, məktəblərin infrastruktur baxımından uyğunlaşdırılması və valideynlərlə iş kimi sahələrdə mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (ADPU) bu istiqamətdə ölkənin aparıcı elmi-pedaqoji mərkəzlərindən biri kimi çıxış edir. Universitetdə inklyüziv təhsil üzrə mütəxəssis hazırlığı həyata keçirilir, müəllimlər və təbriyəçilər üçün ixtisasartırma proqramları təşkil olunur, eyni zamanda inklyüzivlik sahəsində yerli və beynəlxalq layihələr çərçivəsində elmi-tədqiqat işləri aparılır. ADPU-nun pedaqoji kadr hazırlığı sistemində inklyüziv pedaqogika, diferensial təlim, xüsusi ehtiyaçlı uşaqlarla iş metodikası kimi modulların tədrisə daxil edilməsi gələcək müəllimlərin inklyüziv mühitlərdə uğurla fəaliyyət göstərməsinə zəmin yaradır.

Məqsəd

Məqalədə inklyüziv təhsilin tarixi inkişaf mərhələləri, beynəlxalq təcrübələr, Azərbaycanın bu sahədə həyata keçirdiyi hüquqi və praktiki islahatlar, eləcə də ADPU-nun inklyüziv təhsilin təşkili sahəsində rolu sistemli şəkildə təhlil olunur. Məqalənin məqsədi inklyüziv təhsilin pedaqoji və sosial əhəmiyyətini ortaya qoymaq və mövcud çağırışlar fonunda bu sahədə qarşıda duran vəzifələri elmi əsaslarla müəyyənləşdirməkdir.

Əsas hissə

İnklyüziv təhsilin tarixi təşəkkülü bir sıra sosial, hüquqi və pedaqoji dəyişikliklərin nəticəsində formalaşmışdır. Bu proses zamanla əlilliyi olan və xüsusi təhsil ehtiyaclarına malik şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası və

bərabər təhsil imkanlarına çıxışının təmin olunması ideyası ətrafında inkişaf etmişdir. İnküziv təhsil anlayışının tarixi kökləri XX əsrin ortalarına qədər gedib çıxır. Əvvəllər əlilliyi olan uşaqlar üçün təhsil sistemi ayrı-ayrı, xüsusi müəssisələrdə həyata keçirilirdi. Bu yanaşma “segregasiya” modeli adlandırılır və cəmiyyətin bu uşaqları ümumi təhsildən kənarda tutduğu bir dövrü əks etdirirdi [4, s.202]. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra insan hüquqları məsələlərinin beynəlxalq səviyyədə aktuallaşması, bu sahədə mühüm sənədlərin qəbuluna səbəb oldu. Xüsusilə, 1948-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş “İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə”də (Maddə 26) qeyd olunur ki, “hər kəsin təhsil almaq hüququ vardır”. Bu prinsip, təhsilin universal hüquq kimi tanınmasına və inküziv yanaşmanın hüquqi əsasının formalaşmasına təkan verdi [5].

1960-70-ci illərdən etibarən inkişaf etmiş ölkələrdə insan hüquqlarının qorunması, sosial ədalət və bərabərlik ideyaları təhsildə də öz əksini tapmağa başladı. Bu dövrdə ABŞ-da qəbul edilmiş “Education for All Handicapped Children Act” (1975) xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ictimai məktəblərdə təhsil almasını hüquqi baxımdan təmin etdi. Bu akt, inküziv təhsilin ilk rəsmi tətbiqlərindən biri hesab olunur [6, s.148].

İnküziv təhsilin qlobal səviyyədə yayılmasında əsas dönüş nöqtələrindən biri 1994-cü ildə UNESCO tərəfindən İspaniyanın Salamanka şəhərində keçirilmiş xüsusi təhsilə dair dünya konfransı oldu. Nəticədə qəbul edilən Salamanka Bəyannaməsi inküziv təhsil prinsipini ön plana çəkdi və bütün ölkələri bu yanaşmanı milli təhsil siyasətlərində tətbiq etməyə çağırırdı: “Məktəblər bütün uşaqları qəbul etməli, onların fərqli ehtiyaclarını nəzərə almalı və tədris prosesini buna uyğun təşkil etməlidir” [7]. Bu bəyannamə inküziv təhsili yalnız əlilliyi olan uşaqlar üçün deyil, həm də dil, etnik mənsubiyyət, sosial status və digər fərqlilikləri olan bütün uşaqlar üçün nəzərdə tutdu. Beləliklə, inküzivlik daha geniş məna qazandı. Təsədüfi deyil ki, Salamanka Bəyannaməsindən sonra bir çox beynəlxalq sənədlər inküziv təhsilin inkişafına təkan verdi. Bunlardan ən mühümləri: UNESCO-nun “Təhsil hamı üçün” təşəbbüsü – Təhsildə bərabərliyin təmin edilməsi və keyfiyyətli təhsilin universal əlçatanlığını məqsəd qoydu. BMT-nin “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Konvensiyası”nın 24-cü maddəsində inküziv təhsil hüququ bir daha təsdiqlənir ki, əlilliyi olan şəxslər digər şəxslərlə bərabər əsaslarla təhsil hüququna malikdirlər.

İnküzivlik müasir cəmiyyətlərdə sosial və iqtisadi tərəqqinin əsas şərtlərindən biri kimi qəbul olunur. Onun aktuallığı təkcə pedaqoji yanaşma kimi deyil, eyni zamanda ictimai-siyasi, hüquqi və iqtisadi inkişafın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi gündəmdədir. Bu anlayışın prioritet məsələyə çevrilməsi bir neçə əsas səbəblə izah olunur:

1. Sosial ədalət və insan hüquqlarının qorunması – inklüzivlik, hər bir fərdin cinsindən, fiziki və zehni imkanlarından, sosial statusundan, etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq cəmiyyətdə tamhüquqlu iştirakını təmin etməyə yönəlmişdir. Bu, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsi”ndə (1948) əks olunan təhsil hüququnun reallaşması üçün fundamental vasitədir. Müasir dövrdə inklüzivlik, demokratik və ədalətli cəmiyyətin əsas göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilir.

2. Cəmiyyətlərin demokratikləşməsi və vətəndaş iştirakçılığı – inklüziv cəmiyyətlər insanlara iştirak imkanı yaradaraq onların səsinə eşidir və qərar qəbul etmədə bərabər iştirakını təmin edir. Bu, vətəndaş cəmiyyətinin güclənməsinə, sosial həmrəyliyin artmasına və marginal qrupların ictimai həyatdan təcridinin qarşısının alınmasına gətirib çıxarır.

3. Fərqli qabiliyyətlərə malik insanların sosial inteqrasiyası – inklüziv yanaşma cəmiyyətin bütün üzvlərinin, xüsusilə də əlilliyi olan şəxslərin və xüsusi təhsil ehtiyaclarına malik uşaqların izolyasiyadan çıxaraq tamhüquqlu və aktiv iştirakçıya çevrilməsini hədəfləyir. Bu, yalnız onların rifahına deyil, eyni zamanda cəmiyyətin bütövlükdə inkişafına müsbət təsir göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, inklüziv təhsil mühitində böyüyən uşaqlar daha tolerant, əməkdaşlığa açıq olur, onlarda empatiya qurma bacarığı yüksək olur.

4. Əmək bazarına bərabər çıxış və iqtisadi inklüzivlik – inklüziv təhsil fərdləri cəmiyyətin və iqtisadiyyatın fəal üzvünə çevirmək imkanına malikdir. Əlilliyi olan və ya digər sosial maneələrlə qarşılaşan şəxslərin təhsil vasitəsilə bilik və bacarıqlarla silahlanması, onların əmək bazarına uğurla inteqrasiyasını təmin edir. Bu da yalnız fərdi rifah deyil, həm də milli iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyətlidir. Məsələn, Dünya Bankının hesabatlarına görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əlilliyi olan şəxslərin təhsil və məşğulluqda iştirak səviyyəsinin artırılması, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımına müsbət təsir göstərə bilər.

6. Qloballaşma və müxtəlifliyin dəyərə çevrilməsi – müasir dünyada müxtəliflik cəmiyyətlərin zənginliyi və inkişaf potensialı kimi qəbul olunur. Inklüzivlik bu müxtəlifliyin qorunmasına və ondan faydalı şəkildə istifadə edilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan inklüzivlik yalnız sosial məsuliyyət deyil, həm də strateji resursdur – təşkilatlar və dövlətlər üçün innovasiya və dayanıqlılığın açarıdır.

Inklüziv təhsil yalnız hüquqi və siyasi bir anlayış deyil, həm də pedaqoji bir yanaşmadır. Bu modelin tətbiqi müəllimlərin fərdi yanaşma, diferensial tədris metodları və sinfdə müxtəlifliyə əsaslanan mühit yaratmaq bacarıqlarını inkişaf etdirməsini tələb edir. Belə yanaşma tədris prosesində bütün şagirdlərin bacarıqlarına uyğun şərait yaradılmasına yönəlmişdir.

Gəlin, Qərbi Avropa üzrə bir neçə pedaqoji yanaşmaya nəzər salaq:

İngiltərədə inklüziv təhsil siyasəti əsasən “Xüsusi təhsil ehtiyacları və əlillik üzrə təcrübə bələdçisi” (“Special Educational Needs and Disability Code of Practice”) (2015) sənədi ilə tənzimlənir. Bu sənəd, 0–25 yaş arası uşaqlar və gənclər üçün xüsusi təhsil ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi və onların təhsildə iştirakının təmin olunması üçün sistemli yanaşma təqdim edir. Qanunvericiliyə əsasən, məktəblər inklüziv mühit yaratmaq və bütün şagirdlərin iştirakını dəstəkləmək üçün lazımi tədbirləri görməlidirlər.

İngiltərədə inklüzivliyin nəzəri və metodoloji əsaslarından biri də pedaqoq Tony Booth və Mel Ainscow tərəfindən hazırlanmış “Index for Inclusion” yanaşmasıdır. Bu yanaşma məktəblərdə inklüzivliyi üç əsas aspekt üzrə qiymətləndirir:

1. Mədəni aspektlər (school culture): Hər kəsə hörmət, qarşılıqlı əməkdaşlıq və ortaqların formalaşdırılması.
2. Struktur və siyasət (school policy): Resursların bölüşdürülməsi, qəbul strategiyaları və pedaqoji planlaşdırma.
3. Təcrübə (school practice): Müəllimlərin fərdi ehtiyaclara cavab verməsi, diferensiallaşdırılmış təlim və dəstək mexanizmləri.
4. Inklüzivlik təkcə fiziki integrasiya ilə deyil, eyni zamanda dəyərlər sistemində dəyişikliklə müşayiət olunmalıdır [8, s.93].

Qərbi Avropa yanaşmalarını keçmiş postsovet ölkələrindən bir neçəsini müqayisə etməklə bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, postsovet məkanında inklüziv təhsilə keçid əsasən beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə baş vermişdir. Məsələn, Rusiya Federasiyasında Viktor Rubtsov konstruktivist yanaşmanı əsas götürərək, inklüziv təhsildə sosial qarşılıqlı əlaqənin və təlim mühitinin mühüm rolunu vurğulayır. Ukraynada və Qazaxıstan kimi ölkələrdə isə pedaqoji hazırlıq və cəmiyyətin inklüziv dəyərlərə münasibəti əsas problemlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Lakin son illər beynəlxalq layihələr çərçivəsində müəllim hazırlığı sahəsində irəliləyişlər müşahidə olunur.

Azərbaycanda inklüziv təhsil anlayışının hüquqi və praktik əsasları 2000-ci illərin ortalarından etibarən formalaşmağa başlamışdır. 2005-ci ildə qəbul olunmuş “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu inklüziv təhsilin tətbiqi üçün ilkin hüquqi çərçivəni yaratmışdır. Bu sənəddə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə integrasiyası və ümumi təhsil müəssisələrində təhsilə cəlb olunması əsas hədəf kimi göstərilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995), “Təhsil haqqında” Qanun (2009) və ölkənin qoşulduğu BMT-nin Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları haqqında Konvensiyası (2010-cu ildə ratifikasiya olunub) inklüziv təhsilin inkişafı üçün mühüm beynəlxalq və milli əsaslar yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin də dövlətin apardığı inklüziv təhsil siyasətində yeri və fəaliyyətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin mövqeyi xüsusi ilə diqqətçəkəndir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti ölkədə müəllim hazırlığını həyata keçirən əsas ali təhsil müəssisələrindən biri kimi inklüziv təhsilin təşviqində və praktiki tətbiqində mühüm rol oynayır. Universitet inklüziv təhsili yalnız xüsusi ehtiyacılı uşaqlar üçün deyil, eyni zamanda təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış, ədalətli və bərabər imkanlara əsaslanan təhsil modeli kimi qəbul edir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti inklüziv təhsilin elmi-nəzəri əsaslarını və praktik bacarıqlarını tələbələrə aşılamaq məqsədilə bakalavr və magistratura səviyyələrində müvafiq fənlər və ixtisaslaşmalar üzrə kurslar təklif edir. Bu fənlərə aşağıdakılar daxildir:

- 1) “İnklüziv təhsilin pedaqogikası”;
- 2) “Fərqləndirilmiş təlim metodikası”;
- 3) “Əlilliyi olan şəxslərlə işləmənin psixopedaqoji əsasları”;
- 4) “Xüsusi təhsil ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi” və s.

Xüsusilə müəllimlik ixtisaslarında təhsil alan tələbələr bu kurslar vasitəsilə inklüziv siniflərin idarə olunması, fərdi təhsil planlarının hazırlanması və tədrisə diferensial yanaşma bacarıqları ilə silahlanırlar. Universitetin professor-müəllim heyəti inklüziv təhsil sahəsində elmi tədqiqatlar aparır və bu sahədə beynəlxalq və yerli elmi konfranslarda iştirak edir. ADPU-nun “Psixologiya və xüsusi təhsil” fakültəsi və eyniadlı kafedrası bu sahədə ixtisaslaşmışdır. Universitetin inklüzivlik üzrə mövqeyi fərdin imkanlarına uyğun inkişafını təmin edən və cəmiyyətdə heç kimin təcrid olunmadığı bir modelin təməli olduğunu qəbul etməkdən ibarətdir və inklüzivliyi təkcə xüsusi kateqoriyalı uşaqların hüququ kimi deyil, bütövlükdə təhsildə ədalət, humanist yanaşma və demokratik dəyərlərin bərpası kimi qiymətləndirir.

Hazırda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti inklüziv təhsilin inkişafına üç əsas istiqamətdə töhfə verir:

- 1) Kadr hazırlığı – gələcək müəllimlərin inklüziv tədris bacarıqlarının formalaşdırılması;
- 2) Elmi fəaliyyət – bu sahədə nəzəri və praktik tədqiqatların aparılması;
- 3) Maarifləndirmə və sosial təşəbbüslər – cəmiyyətin inklüzivliyə dair düşüncə və münasibətinin dəyişdirilməsi.

Məhz buna görə də ADPU-nun bu sahədəki fəaliyyəti ölkədə inklüziv təhsilin dayanıqlı şəkildə tətbiqi və inkişaf etdirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

İnklüziv təhsil müasir dövrdə yalnız pedaqoji yanaşma deyil, eyni zamanda sosial ədalət, insan hüquqları və bərabər imkanlar prinsiplərinin təcəssümüdür. Tarixi baxımdan 1948-ci ildə qəbul olunmuş “İnsan Hüquqları üzrə Ümumi Bəyannamə”, 1994-cü ildəki Salamanka Bəyannaməsi və BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri inklüziv təhsilin global miqyasda əhəmiyyətini təsbit etmişdir. Bu sənədlər göstərir ki, hər bir fərd, xüsusilə də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər keyfiyyətli və bərabər hüquqlu təhsilə çıxış imkanına malik olmalıdır. İnklüzivliyin prioritet kimi qəbul olunmasının əsas səbəbləri arasında cəmiyyətlərin demokratikləşməsi, müxtəlif qabiliyyətlərə malik şəxslərin əmək bazarına inteqrasiyası və insan potensialının tam reallaşdırılması dayanır. Beləliklə, inklüziv təhsil yalnız tədrisin təşkili məsələsi deyil, daha geniş sosial və mədəni transformasiyanın bir parçasıdır. Müxtəlif ölkələrin: İngiltərə, Almaniya, Fransa və Finlandiya təcrübələri göstərir ki, uğurlu inklüziv təhsil sistemləri struktur, pedaqoji və sosial səviyyədə uyğunlaşmanı, müəllimlərin empatik və diferensiallaşdırılmış tədris bacarıqlarını, həmçinin məktəbdaxili dəstək mexanizmlərini tələb edir.

Azərbaycan kontekstində 2001-ci ildə “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” qanunun qəbul edilməsi, daha sonra həyata keçirilən layihə və təlimlər inklüziv təhsilin hüquqi və institusional əsaslarının qoyulduğunu sübut edir.

Xüsusilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin bu istiqamətdə gördüyü işlər – ixtisaslaşmış tədris proqramları, beynəlxalq layihələr, elmi tədqiqatlar və maarifləndirmə tədbirləri inklüziv təhsilin inkişafında mühüm rola malikdir. Universitetin məqsədyönlü fəaliyyəti inklüzivliyin yalnız nəzəri deyil, praktik müstəvidə də yayılmasına və möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bütün bu faktorlar göstərir ki, inklüziv təhsilin uğurlu tətbiqi üçün yalnız qanunların mövcudluğu kifayət etmir; bununla yanaşı, müəllim hazırlığı, cəmiyyətin maarifləndirilməsi, məktəb mühitinin transformasiyası və inklüziv mədəniyyətin təşviqi əsas şərtlər sırasındadır. Azərbaycan bu istiqamətdə mühüm addımlar atmış, lakin davamlı inkişaf üçün bu tədbirlər bu gün də davam etdirilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov U.K. İnklüziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2018, 216 s.
2. Əhmədov H.H. Xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlara müasir yanaşmalar. Bakı: Mütərcim, 2018, 177 s.
3. Ainscow M, Booth T, Dyson A. Improving Schools, Developing Inclusion. London, Routledge, 2006, 232 p.

4. *Florian L.* Inclusion Special or Inclusive Education Future Trends // British Journal of Special Education, 2013 (35), pp.202-208
5. *Winzer M.A.* The History of Special Education: From Isolation to Integration. Front Cover. Margret A.Winzer. Gallaudet University Press: Education, 1993, 463 p.
6. Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə dövlət proqramı (2018-2024-cu illər). URL: <https://e-qanun.az/framework/37269>
7. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427>
8. <https://www.coe.int/az/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->

Redaksiyaya daxil olub 15a.05.2025

UOT 373.5:372.851

F.N.İbrahimov, V.Ə.Abdurahmanov

ADPU-nun Şəki filialı

fredun.ibrahimov55@gmail.com, abdurahmanov_v@mail.ru

TƏHSİL 4.0-IN “SİVİLİZASIYANIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ ⇔ İCTİMAİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİ ⇔ BƏŞƏR TƏCRÜBƏSİNİN PAYLAŞILMASI” MODELİ ƏSASINDA İNTERPRETASIYASI

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.055>

Açar sözlər: *Sənaye inqilabı, Sənaye 4.0, informasiya cəmiyyəti, rəqəmsal texnologiya, informasiya mədəniyyəti, Təhsil 4.0 sistemi, kiber fiziki sistemlər, ağıllı tədris vasitələri*

Tədqiqat işində göstərilir ki, sənayedə və texnologiyada baş verən dəyişikliklər həm cəmiyyətin ehtiyaclarını, həm də müxtəlif sektorların ehtiyac duyduğu işçi qüvvəsini lazımi bacarıqlarla təchiz etmək üçün hər dövrdə təhsil müəssisələrinin yenidən qurulmasını zəruri etmiş, sənaye inqilablarına uyğun olaraq təhsil də “Təhsil 1.0”-dan “Təhsil 4.0”-a qədər inkişaf prosesi keçmişdir. Həmçinin vurğulanır ki, “Təhsil 4.0” təhsildə rəqəmsal inqilabın reallaşması deməkdir, “Təhsil 4.0” IV sənaye inqilabı dövründə qlobal və rəqəmsal iş mühitində fəaliyyət göstərəcək mütəxəssislərin hazırlanmasına xidmət edir.

Məqalədə əsaslandırılır ki, “Təhsil 4.0” “Sənaye 4.0”-in tələblərinə cavab verə biləcək, rəqəmsal texnologiyadan faydalanan, fərdi məlumatlar və açıq mənbəli məzmunundan istifadə edən, qlobal səviyyədə bir-biri ilə əlaqəli olan texnoloji dünyanın ehtiyaclarına cavab verə biləcək xüsusiyyətlərə malik, təhsilənlərin məktəb dövrünə, oradan iş həyatına qədər daim öyrənməni təmin edən, dünyada önəmli yer tutmağa və dəyişiklik etməyə imkan verən bir təhsil sistemidir.

Tədqiqat işində “Texno-demokratik informasiya cəmiyyəti”nin mövcudluğu şəraitində təhsilə (Təhsil 4.0 sisteminə) və onun həyata keçirilmə yolunun məxsusi xüsusiyyətlərinə elmi şərh verilir.

Ф.Н.Ибрагимов, В.А.Абдурахманов

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ 4.0 НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ
«ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ЦИВИЛИЗАЦИИ ⇔ СВЯЗИ С
ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ ⇔ ОБМЕН ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ ОПЫТОМ»**

Ключевые слова: *промышленная революция, Индустрия 4.0, информационное общество, цифровая технология, информационная культура, система «Образование 4.0», кибер физические системы, интеллектуальные инструменты обучения*

Исследование показывает, что изменения в промышленности и технологии обусловили необходимость реструктуризации образовательных учреждений в каждый период для удовлетворения потребностей общества и рабочей силы, необходимой различным секторам с необходимыми навыками, а в соответствии с промышленными революциями образование также претерпело процесс развития от «Образования 1.0» к «Образованию 4.0». Также подчеркивается, что «Образование 4.0» означает реализацию цифровой революции в образовании, а «Образование 4.0» призвано подготовить специалистов, которые будут работать в глобальной и цифровой рабочей среде в период IV промышленной революции.

В статье утверждается, что «Образование 4.0» – это система образования, которая может соответствовать требованиям IV промышленной революции, извлекать выгоду из цифровых технологий, использовать персональные данные и контент с открытым исходным кодом, обладать функциями, которые могут удовлетворить потребности глобально взаимосвязанного технологического мира. А также обеспечивать непрерывное обучение учащихся на протяжении их школьных лет и после окончания трудовой деятельности, а также позволять им занять важное место в мире и вносить свой вклад

В научной работе дается научный комментарий к образованию (системе «Образование 4.0») и особенностям его реализации в условиях существования «технодемократического информационного общества».

F.N.İbrahimov, V.A.Abdurahmanov

A THEORETICAL INTERPRETATION OF EDUCATION 4.0 WITHIN THE FRAMEWORK OF THE MODEL: "STAGES OF CIVILIZATIONAL DEVELOPMENT ⇔ SYSTEM OF SOCIAL RELATIONS ⇔ TRANSMISSION OF HUMAN EXPERIENCE"

Keywords: *industrial revolution, Industry 4.0, information society, digital technology, information culture, Education 4.0 system, cyber-physical systems, intelligent teaching tools*

This research underscores that transformations in industry and technology have consistently necessitated the restructuring of educational institutions to address both societal needs and the demand for a workforce equipped with relevant competencies across various sectors. In alignment with successive industrial revolutions, education has undergone a progressive evolution—from "Education 1.0" to "Education 4.0." The study emphasizes that "Education 4.0" signifies the realization of a digital revolution in education, aimed at cultivating specialists capable of operating within the global and digital work environments characteristic of the Fourth Industrial Revolution.

The article substantiates that "Education 4.0" is a system of learning tailored to meet the exigencies of "Industry 4.0." It capitalizes on digital technologies, integrates personalized data and open-source content, and responds to the demands of a technologically interconnected global landscape. Furthermore, it ensures lifelong learning continuity – from early schooling through to professional life—

facilitating individuals' capacity to play impactful roles and drive change on a global scale.

The research provides a scientific interpretation of the Education 4.0 paradigm and elucidates the specific features of its implementation within the context of a "techno-democratic information society."

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Sivilizasiyanın inkişaf mərhələlərinin çağırışlarına adekvat formalaşan ictimai münasibətlər sisteminin mövcudluğu və inkişafı ilə gerçəkliyi müstəqil və yaradıcı düşünən, dərin biliyə malik, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli şəxslərin yetişdirilməsi arasında "səbəb-nəticə" dialektik asılılıq mövcuddur. İnkişaf etmiş informasiya cəmiyyətinin mövcudluğu qeyd olunan keyfiyyətli şəxslərin hazırlanması üçün əlverişli olur. Həmçinin elmi biliklərə öz səyi və təfəkkürü ilə dərinlənən, nəzəriyyəni təcrübədə yaradıcılıqla tətbiq etməyi bacaran səriştəli və peşəkar kadrların nəzəri və əməli fəaliyyətləri sayəsində informasiya cəmiyyəti daha mükəmməl inkişafa istiqamətlənir. Odur ki, sivilizasiyanın hər bir inkişaf mərhələsinə uyğun ictimai münasibətlərin mövcudluğu və inkişafı ilə həyatı müstəqil və yaradıcı düşünən, dərin biliyə malik, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli şəxslərin yetişdirilməsi arasında "səbəb-nəticə" dialektik asılılığının təhsilin həyata keçirilməsi prosesində reallığa çevrilməsi ümumpedaqoji xarakterli həmişəyaşar aktual problemdir. Söylədiklərimizə əsasən, "Təhsil 4.0-in "Sivilizasiyanın inkişaf mərhələləri ⇔ ictimai münasibətlər sistemi ⇔ bəşər təcrübəsinin paylaşılması" modeli əsasında interpretasiyası" mövzusunda tədqiqatın aktuallığı məntiqi olaraq alınır.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiqatın aparılması prosesində L.Bertalanfinin "Sistem təhlili ideyasından" [2, s.8] bəhrələnib, dialektikanın mühüm qolu kimi formalaşaraq onun alternativini səviyyəsinə yüksəlmiş "Sistem-struktur yanaşma"dan, elmi idrakın empirik, empirik-nəzəri və nəzəri metodlarından, elmi idrakın formalarının daxili əlaqələrindən, müxtəlif pedaqoji və psixoloji araşdırma ümumiləşmələrindən metodoloji əsas kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat materialları əsasında formalaşdırılmış ümumiləşmələrin interpretasiyası. Danılmazdır ki, bəşər təcrübəsinin paylaşılması prosesi olan təhsil mərhələlər üzrə sənaye inqilablarının məxsusi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməklə inkişaf etmişdir. IV sənaye inqilabi dövründə yaradıcı, innovativ və global miqyasda rəqabət apara biləcək nəsil formalaşdırma bilən təhsil sistemi tələb olunur və hazırda sözügedən sənaye inqilabının təhsil prosesinə təsiri və "gələcəyin təhsili" məsələsi müxtəlif platformalarda müzakirə olunur və müvafiq zəruri addımlar atılır [15, s.92-97; 19].

IV Sənaye İnqilabı həyatımızın müxtəlif sahələri üçün fərqli təsirlərə malikdir. Bu nöqteyi-nəzərdən təhsil üçün həm imkanlar, həm də problemlər mövcuddur. Lot, 3D çap, kvant hesablamaları, süni intellekt və s. kimi fərqli texnologiyaların istifadəsi informasiyanın daha effektiv şəkildə ötürülməsinə və yeni "təhsil çərçivəsinin" inkişafına imkan verir [8, s.78-94].

IV Sənaye inqilabının çağırışları ilə bağlı təhsil sistemində aparılan islahatların əsas hesab edilən iki səbəbini xüsusi fərqləndirmək lazımdır. Birincisi, sürətlə dəyişən qlobal iqtisadiyyatın tələbatlarına uyğun bilik (informasiyaya) və bacarıqlara sahib olan işçi qüvvəsi yetişdirilməsi, ikincisi sənaye inqilabı dövründə informasiya cəmiyyətinin inkişafı üçün lazım olan məhsuldar qüvvələri (işçi qüvvəsini) ərsəyə gətirə biləcək təhsil sisteminin qurulmasıdır [18].

Hazırda insanı daha güclü edən "texno-demokratik informasiya cəmiyyəti" kimi sistem vardır. Bütün üzvlərinin lazımı şəkildə, kifayət qədər informasiya ilə təminatı və yüksək səviyyədə informasiya xidmətlərinin həyata keçirilməsi sözügedən cəmiyyətin məxsusi xüsusiyyətidir. İnformasiya cəmiyyəti sənaye cəmiyyətindən fərqli olaraq daha intellektual cəmiyyətdir və insanların yüksək təhsilli, bacarıqlı, qərarlı, hərtərəfli inkişafı üçün şərait yaradır.

İnformasiya cəmiyyəti dedikdə, informasiyanın istehsalı və istifadəsi, informasiya resursları, informasiya cəmiyyətinin baza texnologiyaları və texnikası, yeni informasiya – telekommunikasiya texnologiyaları və texnikası və s. başa düşülür. İnformasiya cəmiyyətinin əsas xarakterik xüsusiyyətləri bunlardır: cəmiyyətdə kütləvi şəkildə informasiya ehtiyaclarının ödənilməsi; cəmiyyətdə informasiya iqtisadiyyatı; cəmiyyət üzvlərinin yüksək səviyyədə informasiya tələbatı; cəmiyyətdə yüksək informasiya mədəniyyəti, cəmiyyət üzvləri üçün açıq informasiya şəbəkələrinin genişlənməsi; vahid informasiya mühitinin formalaşması və inkişaf etdirilməsi perspektivləri; cəmiyyət üzvləri üçün informasiya təhlükəsizliyi; qloballaşma və integrasiya səviyyəsi və s. "Texno-demokratik informasiya cəmiyyəti"nin üzvləri informasiya mədəniyyətinə və texnoloji savadlılığa malik olmalıdırlar, əks halda, onlar sözügedən cəmiyyətin fəal və yaradıcı üzvləri kimi özlərini təsdiq etmək iqtidarında olmazlar.

İnformasiya mədəniyyəti (information culture) insanın informasiya cəmiyyətinə uyğunlaşması üçün zəruri olan bilik və vərdislərdir. İnformasiya mədəniyyətinin formalaşmasında kompüter şəbəkəsinin rolu böyükdür. İnformasiya mədəniyyəti: cəmiyyətin informasiya resurslarından və informasiya-kommunikasiya vasitələrindən istifadə etmək bacarığıdır; cəmiyyətdə informasiyalaşma və informasiya texnologiyaları vasitələrinin inkişafı sahəsində qabaqcıl nailiyyətlərin tətbiqidir; müasir texniki vasitə və metodlardan, kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə informasiyanın

əldə edilməsi və ötürülməsi bacarığıdır.

Texnoloji savadlılıq – insanların müxtəlif rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etmə bacarığı, məlumatları təhlil etmə və təhlükəsiz şəkildə rəqəmsal mühitdə fəaliyyət göstərmə qabiliyyətidir. “Bu bacarıq sadəcə kompüter və internetdən istifadə etməklə məhdudlaşmır, həmçinin:

1)Rəqəmsal təhlükəsizlik və kibertəhlükəsizlik qaydalarına riayət etməyi; 2)Süni intellekt və avtomatlaşdırma ilə işləməyi; 3)Rəqəmsal analitika və data emalı bacarıqlarını; 4)Bulud texnologiyalarından istifadə etməyi; 5)Yeni texnologiyalara tez uyğunlaşmağı əhatə edir” [17].

Texnoloji savadlılıq informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığını ehtiva edir. Rəqəmsal təhsil, insanlara sosial həyatda müstəqil şəkildə iştirak etməyə imkan verir. Bundan əlavə, rəqəmsal təhsil şirkətlərin qlobal rəqabət aparmasına kömək edir. Rəqəmsal inqilab gerçəyi mənəvi əxzetmə forma və metodlarında əsaslı dəyişiklikləri tələb edir, rəqəmsal bacarıqların ən vacib qabiliyyətə çevrilməsinə gətirib çıxarır [12, s.58-64].

Rəqəmsal bacarıqların inkişafı onların gələcəkdə rəqəmsal texnologiyalarla təhlükəsiz və effektiv şəkildə əlaqələndirilməsini təmin etmək üçün vacibdir. Təhsil sistemlərinin bütün təhsilalanların rəqəmsal texnologiyaların aktiv və etik istifadəçisi olmaq bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə dəstəyi lazımdır [11, s.57-79].

Rəqəmsal texnologiyalara əlçatanlığın təmin edilməsi məqsədilə təhsilalanları məktəbdə və evdə istifadə edə biləcəyi cihazlarla təmin etmək və ya BYOD (*Bring Your Own Device*) strategiyalarından istifadə olunması gərəkdir. Rəqəmsal bacarıqların formalaşdırılması üçün tədris planının yenilənməsi, təlim çərçivələrinin formalaşdırılması (*learning frameworks*), təhsilverənlərin təlimlərə cəlb olunması, rəqəmsal təhsil resurslarının inkişaf etdirilməsi kimi bir sıra addımlar atmaq faydalı olar [13].

Rəqəmsal texnologiya ilə təchiz edilmiş təhsilalanlar dünyanın müxtəlif yerlərindən olan həmyaşıdları ilə öyrənə və problemləri həll etmək üçün komanda şəklində həll yollarını inkişaf etdirə bilirlər (belə bir imkana sahib olurlar). Şübhə yoxdur ki, təhsilalanların rəqəmsal bacarıqlarının inkişafı onların gələcəkdə rəqəmsal vətəndaşlar (*digital citizenship*) kimi cəmiyyətdə daha fəal iştirakına səbəb olacaq [11, s.57-79; 13].

Təhsilalanların IV sənaye inqilabının təsiri ilə yaranan yeni sahələrdə bacarıq və qabiliyyətlərini nümayiş etdirə bilmələri üçün texnologiya və tədris olunan fənn proqramlarında əsaslı dəyişikliklərin həyata keçirilməsi zəruri hala gəlir. Yeni tədris proqramlarında “*baza elmlər*” hesab edilən kimya, biologiya, fizika və s. əsasında formalaşan fənlərin tədris məqamları (plan-layihələri) yenidən nəzərdən keçirilməklə, IV sənaye inqilabı savadlılığının formalaşmasında əsas rol oynayan kompüter elmləri üzrə

fənlərin tədrisinə daha çox yer verilməsi diqqət mərkəzinə çəkilməli olur. Təbii olaraq sözügedən fənlərin tədrisinə daha çox yer verilməlidir [5, s.432-466; 7, s.40-45].

Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, təhsilalanların təhsil müddətində öyrəndikləri bilik və bacarıqlar onlar təhsili başa vurana qədər köhnəlir. Elmi və texniki təhsildə günümüzün ən sürətlə inkişaf etməkdə olan texnologiyaların istifadəsinin inkişafına və formalaşmasına kömək etmək üçün təhsilalanları öyrətmək və onları rəqəmsal mühitə hazırlamaq lazımdır. Sürətlə dəyişən mühitə adaptasiya olmaq məzun olduğdan sonra belə təhsilalanın təhsil müəssisələri ilə əlaqə qurmasını vacib edəcək və həm işçilərə yenilənmiş bacarıqları, həm gənc təhsilalanlara (və müəllim heyətinə) sənaye və korporativ sektorda sürətlə dəyişən həqiqətlərlə əlaqəli yeni bir istiqamət təqdim edəcək [4, s.25-30; 10, s.579-592].

Professorlar B.A.Əhmədov və A.Q.Rzayev yazırdılar: "Hər bir tarixi dövrdə təhsilin də, tərbiyənin də məqsədi ictimai münasibətlərin xarakteri, konkret inkişaf səviyyəsi və inkişaf tendensiyası əsasında müəyyən edilir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, şagirdə (təhsilalana) verilməli olan bilik, bacarıq, vərdislər, aşılmalı olan münasibətlər müəyyənləşdirilir" [1, s.94].

Danılmazdır ki, hər bir sənaye inqilabının çağırışlarında məxsusilik mövcuddur. Bu, dünyada gedən qlobal dəyişikliklərin fonunda təzahür edir, eyni zamanda informasiya mədəniyyətində də, texnoloji savadlılığın məzmununda da yeni çalarların mövcudluğunu şərtləndirmiş olur. Dünya tarixinin müxtəlif mərhələlərində insanlıq ciddi dəyişikliklərlə üz-üzə qalmış və aparılan islahatlarla nəticələr əldə edilmişdir. Sənaye inqilablarının fonunda təhsil proqramları tərtibçiləri aşağıda özünə yer alan fundamental suallara cavab axtarmalı olmuşlar: 1) Hansı bilik, bacarıq və dəyərlər təhsil proqramlarında öz əksini tapmalıdır? 2) Bu bilik, bacarıq, dəyərlər və kompetensiyalar təhsilalanlarda zəruri həyati bacarıqları formalaşdıracaqmı? 3) Təhsilin həyata keçirilmə prosesini təhsilalanlar üçün necə uyğun və maraqlı etmək olar? 4) Qiymətləndirməni (təhsilin həyata keçirilməsi prosesinin ayrılmaz hissəsini) daha məhsuldar və effektiv necə etmək olar?

Çağdaş zamanımızda təhsil proqramının keyfiyyətli olmasının göstəricisi olaraq onun aktuallığı, praktik olması, effektivliyi və davamlılığı kimi parametrlər diqqət mərkəzinə çəkilir, uğurlu olmasının göstəricisi isə təhsilalanlarda mənimsəmənin keyfiyyəti və təhsilalanların mənimsədiklərini nə dərəcədə effektiv şəkildə öz şəxsi, sosial, idraki, psixoloji və emosional inkişafı üçün istifadə edə bilmələridir [3, s.5].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, UNESCO-nun keyfiyyətli təhsil proqramı üçün meyarlar vardır. Təhsil proqramının: aydın məqsədlərinin olması; bu günün tələblərinə cavab verməsi; təhsilalanların bugünkü və gələcək

həyatları, təcrübələri, arzu və istəklərinə uyğunluğu; yaşadıkları ölkənin tarixini və mədəniyyətini nəzərə almaqla sosial və iqtisadi baxımdan təhsilənlər üçün firavan gələcək qura bilmək məqsədinin olması; ədalətli və inklüziv olması (təhsilənlərin fərdiliklərinin, fərdi ehtiyaclarının nəzərə alınması və s.); şagirdyönümlü olması (təhsilənlərin ehtiyaclarını nəzərə alması, təhsilənlərin yaşına müvafiq olması, şəxsi inkişafa və həyat bacarıqlarının formalaşmasına kömək etməsi və təhsilənlərin həddindən artıq yüklənməməsi); açıq və çevik olması (baş verən yeniliklərin məzmununa inteqrasiya etməsi); ardıcıl və əlaqəli olması [3, s.5].

IV Sənaye İnqilabı sosial-iqtisadi sahələrdə olduğu kimi, təhsil sisteminə də öz təsirini göstərməkdədir. Sənaye inqilablarına uyğun "dərək və dəyişdirmə təcrübəsinin paylaşılması prosesi olan təhsil" mərhələlər (sənaye inqilablarının məxsusi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməklə) üzrə inkişaf etmişdir. Hazırda IV Sənaye İnqilabının təhsil prosesinə təsiri və "gələcəyin təhsili" məsələsi müxtəlif platformalarda müzakirə olunur və müvafiq zəruri addımlar atılır. Vurğulamaq yerinə düşər ki, təhsil sisteminə gözlənilən paradigma, dəyişikliklər və global təhsil islahatının aparılması IV Sənaye İnqilabının təsiri ilə daha da sürətlənmişdir [6, s.147-171].

Təhsil sistemi təhsilənləri sürətli iqtisadi və sosial dəyişikliklərə, hələlik mövcud olmayan işlərə, kəşf edilməmiş texnologiyalara, gözlənilməz sosial problemləri məqamında dərək etmək və onları səriştəli şəkildə aradan qaldırmağa qadir səviyyədə hazırlanmasına yönələn tələblə üz-üzədir. Odur ki, təhsil sistemi bu tələbi yerinə yetirmək üçün davamlı şəkildə tənzimlənməli və həmin hədəfləri diqqət mərkəzinə almalıdır. IV Sənaye İnqilabı dövründə təhsil cəmiyyəti inkişaf etdirə biləcək potensiala, kompleks və dialektik imkanlara sahib olmalıdır. Təhsil müəssisələri təhsilənlərin bilik əldə etməsi ilə yanaşı, rəqəmsal və texnoloji savadlılıq (*digital and technology literacy*) qazanmalarına nail olmalıdır [14].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, texnoloji savadlılıq informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığını ehtiva edir. Rəqəmsal təhsil, insanlara sosial həyatda müstəqil şəkildə iştirak etməyə imkan verir. Rəqəmsal inqilab gerçəyi mənəvi əxzetmə forma və metodlarında əsaslı dəyişiklikləri tələb edir.

Sənaye 4.0 ilə əlaqədar olaraq "innovasiyanın təhsil sistemlərində hakim olmağa başladığını" söyləsək, yanlışlarıq. Təhsil müəssisələri yeniliyi yalnız globalaşmanın təsiri ilə global rəqabət qabiliyyətinin artmasını təmin etmək məqsədi ilə deyil, həm də onu təhsil sisteminin əsas hissələrindən biri kimi görməli olacaqdır. Dövrün tələbinə uyğun olaraq, yeni texnologiyaların öyrədilməsi əsas ehtiyaclardan biri kimi məntiqi əsasla dayanmaqla qəbul ediləcəkdir. "Həyat boyu öyrənmə" (*lifelong learning*) təhsil sisteminin əsas devizi olacaqdır. Təbii ki, təhsilin məzmununda XXI əsr bacarıqları da

nəzərə alınmalıdır: biliklə yanaşı, kompleks problem həll etmə, tənqidi düşünmə, yaradıcılıq, liderlik, rəqəmsal savadlılıq, emosional zəka, qlobal vətəndaşlıq, əməkdaşlıq, müzakirə, mühakimə və qərarvermə kimi qabiliyyət və bacarıqların inkişafı da əsas öyrənmə nəticəsi olaraq qəbul ediləcəkdir.

Təhsil 4.0 cəmiyyətdəki dəyişikliklərə müvafiq olaraq təhsilalanların inkişafına kömək edən yeni texnologiyalardan istifadə bacarıqlarının formalaşmasına xidmət etməlidir. Təhsilalanlarda sadəcə oxumaq və yazmaq deyil, bütün həyatı boyunca istifadə edə biləcəyi bilik və bacarıqlar formalaşdırılmalıdır. Beləliklə, sistem insan kapitalının ehtiyacını ödəmək üçün sosial və iqtisadi mühitdəki dəyişikliklərə cavab verməlidir. Təhsil 4.0 fərdləri yaradıcı və yenilikçi olmağa hazırlamaq məqsədi daşıyır. Təhsil təhsilalanların yaşadığı mühitlə uyğunlaşmalı, onlara etibarlı və uğurlu gələcək təmin etməlidir. Bu yeni sistem "ağıllı"(smart) məktəb idarəetmə sistemlərindən, öyrənmə idarəetmə proqramlarından, kommunikasiya vasitələrindən və təlim-tədris vasitələrindən istifadə edir [16, s.238-254].

Təhsil 4.0 yanaşmasında konstruktivist təhsil sistemləri və Blum taksonomiyasından kənara çıxmaqla, xüsusilə aşağıdakı sahələrə əsaslanan bir tədris prosesinin tətbiq ediləcəyi müəyyən edilmişdir: 1) Anlamı tənzimləyən 3R (Recalling – Yada salma, Relating – Əlaqələndirmə, Refining – Yeniləmə) ; 2) Araşdırmağa təşviq edən 3I (Inquiring – Sorğulama, Interacting – Qarşılıqlı əlaqə, Interpreting – İzahetmə); 3) Nəticə çıxarmağa əsaslanan 3P (Participating – iştirak etmə, Processing – tətbiq etmə, Presenting – təqdim etmə) [4, s.40-45; 9, s.92-98].

Təhsil 4.0 aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir: 1) Zaman və məkandan asılı olmadan öyrənmə (həyat boyu öyrənmə, e-təhsil və s.); 2) Təhsilalanların bacarıq və qabiliyyətlərinə uyğun fərdiləşdirilmiş təhsil almaq imkanı; 3) Tədris planının hazırlanması zamanı təhsilalanların təkliflərinin nəzərə alınması; 4) Layihə əsaslı təlimin (*project based learning*) üstünlük təşkil etməsi; 5) Təhsilalanların böyük ölçülü verilənlər (*Big Data*) üzərində analizləri aparmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması; 6) Təhsilalanların biliklərinin layihələrə tətbiq prosesində qiymətləndirilməsi; 7) İnkişaf etməkdə olan yeni texnologiyaların təhsil sisteminin bir hissəsinə çevrilməsi və s.[17; 19].

IV sənaye inqilabı dövründə "ağıllı" təhsil vasitələri və resursları fərdlərin daha mükəmməl təcrübə, bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə, yenilikçi perspektivlərini üzə çıxarmasına imkan verməlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. 1) Sivilizasiyanın inkişaf mərhələlərinin çağırışlarına adekvat formalaşan ictimai münasibətlər sisteminin (xüsusi halda "Texno-demokratik informasiya cəmiyyəti"nin) mövcudluğu və inkişafı ilə təhsilin həyata keçirilməsi prosesi arasında "səbəb-nəticə"

dialektik asılılığının mövcudluğu ideyası (elmi idrakın forması olaraq) irəli sürülmüşdür; 2) Sənaye inqilablarının çağırışlarına adekvat formalaşan cəmiyyətdə təhsilin həyata keçirilməsi prosesinin sözügedən dialektik asılılığa uyğun olması zərurəti ümumpedaqoji xarakterli həmişəyaşar aktual problemin mövcudluğunu şərtləndirdiyi arqumentləşdirilmişdir; 3) İkinci bənddə vurğulanan ümumpedaqoji xarakterli həmişəyaşar aktual problemin mövcudluğu *kumilyativ (toplama)* qanunla inkişaf edən “Pedaqogika elmi”nin “*doymuş hala gəlmək*” təhlükəsindən hifz olunmasına əsas yaratdığı bəyan edilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. “Sivilizasiyanın inkişaf mərhələləri $\Leftrightarrow$ ictimai münasibətlər sistemi $\Leftrightarrow$ bəşər təcrübəsinin paylaşılması” modeli əsasında “Təhsil 4.0”-ın məxsusi xüsusiyyətlərinin aşkarlanması praktik pedaqoqun tədris prosesinin səmərəli təşkil və idarə olunmasının metodik sisteminin hazırlanması və tətbiqi fəaliyyətində yanlışıqlara yol verilməməsinə əməli (praktik) yardım edir.

Nəticə

1) Təhsil 4.0 gələcəyə yönələn yanaşma olub, məxsusi xüsusiyyətlərə malikdir; 2) Təhsil 4.0 Sənaye 4.0-in tələblərinə cavab verə biləcək rəqəmsal texnologiyadan faydalanan, fərdi məlumatlar və açıq mənbəli məzmunndan istifadə edən, qlobal səviyyədə bir-biri ilə əlaqəli olan texnoloji dünyanın ehtiyaclarına cavab verə biləcək xüsusiyyətlərə sahib yeni bir sistemdir; 3) IV sənaye inqilabı dövründə formalaşan və Təhsil 4.0 sisteminə tətbiq edilən “ağıllı” təhsil vasitələri və resursları fərdlərin daha mükəmməl təcrübə, bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə, yenilikçi perspektivlərini üzə çıxarmasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov B.A., Rzayev A.Q. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri: Dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1983, 352 s.
2. Mirzəcanzadə A.X. İxtisasa giriş: Neft və qaz profilli ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1990, 368 s.
3. Metodika və pedaqogika: Yenilənmiş çərçivə sənədi əsasında vəsait. Bakı: Maksimum Tədris Mərkəzi, 2024, 50 s.
4. Ercan Ö. Eğitimde Yeni Yönelimlerin Değerlendirilmesi ve Eğitim 4.0 // Üniversite Araştırmaları Dergisi, 2018, Vol 1, №1, pp.25-30
5. Fatih D., Elif İ., Nurdan K. Yükseköğretimde Hedeflenen Dönüşümü Gerçekleştirme Araçlarından Eğitim Programı 4.0 // Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi, 2019, Vol 14, №8, pp.432-466
6. Abdullah D. Changing education training paradigms from industrial 4.0 to education 4.0 // International Congress on Sosial Sciences // İNCOSOS 2018 Quds. 2018, Vol 13, №15, pp.147-171

7. *Dario A., Alessandro C., Marta F., Elpidio R.* Smart education in the context of Industry 4.0 // IEEE Global Engineering Education Conference (EDUCON), 2019, pp.40-45
8. *Hristian K.* Challenges and Opportunities for Education in the Fourth Industrial Revolution // African Journal of Public Affairs, 2019, Vol 11, №3, pp.78-94
9. *Hussin A.* Education 4.0 Made Simple: Ideas For Teaching// International Journal of Education and Literacy Studies, 2017, Vol 6, №3, pp.92-98
10. *Ling Li.* Education supply chain in the era of Industry 4.0 // System Research and Behavioral Science, 2020, Vol 37, №4, pp.579-592.
11. *Mascheroni G., Olafsson K.* The mobile internet: Access, use, opportunities and divides among European children // New media and Society, 2016, Vol 18, №8, pp.57-79
12. *Priya S.* Digital Revolution of Education 4.0 // International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT), 2019, Vol 9, №2, pp.58-64
13. *Sari L., Arif S.* The Roles of Digital Literacy, Technology Literacy, and Human Literacy to Encourage Work Readiness of Accounting Education Students in the Fourth Industrial Revolution Era // International Conference on Economics, Education, Business and Accounting, 2019, pp.513-527
14. *Schwab K.* The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum. 2016, pp.172
15. *Vichian P.* Education 4.0: New Challenge of Learning // St.Theresa Journal of Humanities and Social Sciences, 2016, Vol 2, №2 pp.92-97
16. *Wilkesmann M., Wilkesmann U.* "Industry 4.0-organizing routines or innovations?"// VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems, 2018, Vol 48, №2, pp.238-254
17. *Məmmədova E.* Texnoloji savadlılıq: Rəqəmsal dünyada uğurun açarı / tr.linkedin.com/posts/elmira-mammadova-01807722
18. OECD future of education and skills 2030 OCED learning compass 2030 a series of concept pp.144. [http://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20\(05.04.2018\).pdf](http://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20(05.04.2018).pdf).
19. World Economic Forum Report. New Vision for Education: Fostering social and emotional learning through technology. March 2016, pp.36 / http://www3.weforum.org/docs/WEF_New_Vision_for_Education.pdf.

Redaksiyaya daxil olub 05.05.2025

UOT 37

İ.İ.İsgəndərov, S.Q.Hacıyeva

ADPU nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
haciyeva.sevinc@adpk.edu.az

Z-NƏSİL TƏHSİLƏLƏNLƏRƏ TƏDRİS YANAŞMALARINDA CASE-STUDY METODUNUN TƏTBİQİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.058>

Açar sözlər: *keys metodu, interaktiv texnologiya, təhsilənlər, Z – nəsil, dəyişiklik, təhlil, müzakirələr*

Məqalədə bu günün təhsilənlərinin təhsilə aktiv cəlb olunması problemləri, onların dərslə maraqlarının artırılması, Z- nəsil təhsilənlərin tədrisinə yanaşmalarla bağlı fikirlər əks etdirilib. Məqalədə keys metodunun tədrisdə tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilir. Keys metodunun gələcək mütəxəssislərin seçdikləri ixtisaslar üzrə professional kompetensiyalarının formalaşmasında rolu araşdırılmışdır. İnteraktiv təlim texnologiyaları arasında keys metodu aparıcı yer tutur, belə ki, onun vasitəsilə tələbələr maraqlı təlim situasiyalarını modelləşdirir, araşdırmaçı mövqeyindən çıxış edir və qanunauyğun olaraq professional bilik və bacarıqlarını möhkəmləndirirlər. Məqalədə həmçinin situasiya təhlili məsələlərinin mahiyyəti açılır, növləri, xüsusiyyətləri, təsnifatı, tərtibatı, tələbələr tərəfindən işlənmə mərhələlərinə nəzər yetirilmişdir. Tələbələrin tədrisində keys metodunun istifadəsi universal kompetensiyaların əsası olan koqnitiv, kommunikativ vərdişlərin effektiv formalaşmasına imkan verir. Məqalədə keys metodunun “Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda məntiqi və riyazi təfəkkürün formalaşması metodikası” fənninin tədrisində tətbiqinə dair praktik məsləhətlər təqdim edilmişdir.

И.И.Искандаров, С.Г.Гаджиева

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ CASE-STUDY МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ Z-ПОКОЛЕНИЯ

Ключевые слова: *метод кейсов, интерактивная технология, обучающиеся, поколение Z, изменение, анализ, дискуссии*

В статье отражены проблемы включения современных студентов в образование, повышения их интереса к урокам, а также подходы к обучению студентов поколения Z. В статье рассматриваются возможности использования кейс-метода в обучении студентов. Исследована роль кейс - метода в формировании профессиональных компетенций будущих специалистов по выбранной ими специальности. Среди интерактивных образовательных технологий кейс-метод занимает перспективное место, т.к. с его помощью студенты получают возможность моделировать интересные учебные ситуации,

занимаются исследовательской деятельностью и закономерно укрепляются профессиональные умения и навыки. В статье также раскрывается суть кейс-метода, приводится краткий обзор основных элементов, характеристик и типов кейсов, этапов их разработки и применения, а также даются рекомендации по применению метода. Использование кейсов при обучении студентов позволяет более эффективно формировать когнитивные, коммуникативные навыки, являющиеся основой универсальных компетенций. Статья содержит практические рекомендации применения кейс-технологии при обучении дисциплины «Методика развития логико-математического мышления у дошкольников».

I.I.Isgandarov, S.G.Hajiyeva

USING OF CASE-STUDY METHODS IN TEACHING GENERATIONS Z-LEARNERS

Keywords: *case method, interactive technology, learners, Generation Z, change, analysis, discussions*

This article reflects the problems of including modern students in education, increasing their interest in lessons, as well as approaches to teaching students of generation Z. The article considers the possibilities of using case method in teaching students. The role of the case method in the formation of professional competencies of future specialists in their chosen speciality is investigated. Among interactive educational technologies the case method occupies a promising place, because with its help students get the opportunity to simulate interesting learning situations, are engaged in research activities and naturally strengthen professional skills. The article also reveals the essence of the case method, provides a brief overview of the main elements, characteristics and types of cases, stages of their development and application, and gives recommendations on the application of method. The use of cases in teaching students allows to form cognitive, communicative skills which are the basis of universal competences, more effectively. The article contains practical recommendations for the use of case technology in teaching “Methods of developing logical and mathematical thinking in preschoolers”.

Təhsilə hal-hazırda stabil və proqressiv inkişafın mənbəyi kimi baxmaq olar. Hər il daim dəyişən tendensiyalar və sürətli həyat tempi şəraitində tamamilə fərqli sahələr üzrə mütəxəssis hazırlığına səmtlənən təhsilin yeni məqsədləri, əsas məsələləri və müasir təhsilənlər haqqında söhbət açılır. Bu günün təhsilənləri isə 2000-2005-ci illərdən sonra anadan olan “rəqəmsal nəsil”, “multimedia texnologiyalar nəslı” adlanan Z - nəslidir. Z - nəslinin öyrənmə xüsusiyyətlərinə kiçik bir nəzər yetirək [2]:

- Reprodaktiv təlim metodlarından imtina;
- Yüksək texnologiyalara və interaktiv təlim metodlarına üstünlük

verilməsi;

- Dərsə marağın saxlanması üçün tələbə müstəqilliyinin təmin edilməsi;
- Tənqidi təfəkkürün inkişafı üçün pedaqoji texnologiyaların, yarış elementlərinin daxil edilməsi;
- “İndi və bu dəqiqə” stimullaşdırma və həvəsləndirmə sistemi;
- İstənilən situasiyalarda müsbət və mənfi tərəflərin müəyyən edilməsi, müzakirələrin aparılması, şəxsi ideyaların irəli sürülməsi bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;
- Yeni məlumatların kiçik formatlarda, videomateriallar – kiçik həcmdə və s. verilməsi.

Bütün bunlardan Z - nəslin təhsilənlərinin tədris texnologiyalarının dəyişməsi, yenilənməsi, yeni tələblərin qoyulması zərurəti ortaya çıxır.

Dövlət təhsil standartları təhsil müəssisələrinə pedaqoji prosesi müxtəlif modellər üzrə qurmaq və seçim imkanı verən variativliyi təqdim edir. Bu istiqamətdə tədris prosesinin məzmununun müxtəlif variantlarının elmi işlənilməsi və yeni texnologiyaların praktik əsaslandırılması həyata keçirilir. Məhz buna görə pedaqoqlar müasir innovativ texnologiyaların geniş spektrində düzgün səmtləşməli, onlar arasından yalnız zamanın və Z – nəslin tələblərinə cavab verə bilən, gələcək mütəxəssisin professional kompetensiyalarının formalaşmasına kömək edə bilənləri seçməlidir.

Hal-hazırda müasir araşdırmaların nəticələrinə görə, pedaqoqların fikrincə, tədris texnologiyaları aşağıdakı parametrlərə cavab verməlidir [2]:

- *Ən əvvəl o, öyrənilərə materialın, mövzunun müstəqil mənimsənməsini təşkil etmək imkanı verməlidir.*
- *Daha sonra o, öyrənilərə motivasiya verməli və müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etməlidir.*
- *İnformasiyanın müxtəlif mənbələri ilə işləməni nəzərdə tutmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, informasiya bu gün öyrənmənin məqsədi yox, fəaliyyətin təşkili vasitəsidir.*
- *Tədris texnologiyası tələbə qruplarının qarşılıqlı fəaliyyətinə imkan verməlidir.*
- *Tədris texnologiyası bir neçə sahədə koqnitiv fəaliyyəti nəzərdə tutmalıdır.*
- *Tədris texnologiyası çox sayda professional məsələlərin həllini tapmağa imkan verən kontekst təlim texnologiyası olmalıdır.*

Z – nəslin tədris prosesini uğurlu qurmaq üçün pedaqoqlar effektiv interaktiv metodların axtarışında öz dərslərində müxtəlif texnologiyalardan istifadə edirlər. Müasir cəmiyyətə problemləri görə bilən, onların həllini

axtarıb tapa bilən və bunları həyata keçirə bilməyi bacaran mütəxəssislər lazımdır. Bu məsələlərin həlli üçün tədrisə yeni yanaşmalar lazımdır. Bütün bu tələblərə ən çox cavab verən tədris texnologiyası məhz “case-study” metodudur. Keys metodu və ya konkret situasiyalar metodu konkret məsələ – situasiyaların həlli yollarının öyrənilməsinə əsaslanan aktiv problem – situasiya təhlili metodudur. Keys metodu fəal təlim metodlarına aid edilir. Keys metodu dəqiq quruluşu olmayan, tələbələrin öz yaradıcı potensialını və kreativliyini tətbiq etməsini nəzərdə tutan, mürəkkəb problemləri həlletmə metodudur. Bundan əlavə keys metodunda real həyatda problemlərlə üzləşən subyektlər iştirak edir.

Əgər Z- nəslin nümayəndələrinin şəxsi keyfiyyətlərini – “rəqəmsal asılılıq”, ünsiyyət defisiti, zəif kommunikasiya, informasiya axınında asan səmtləşmə, məlumatları kifayət qədər tez təhlil etmə, yeniliklərə böyük tələbat, səbirsiz və praktik – nəzərə alsaq, onda keys metodunun tədris prosesində istifadəsinin əhəmiyyətini görə bilərik.

Keys metodunun bilavasitə məqsədi tələbələr qrupunun birgə işi sayəsində konkret situasiyanın təhlili, praktik həllin işlənilməsi, qoyulmuş problem kontekstində təklif edilmiş həll alqoritmının qiymətləndirilməsi və ən uğurlusunun seçilməsi ilə prosesin sona çatdırılmasıdır.

Keys metodu ilk dəfə 1870-ci ildə Harvard Universitetinin hüquq məktəbində təlim prosesində tətbiq edilmişdir. Hal-hazırda iki klassik case - study məktəbi var: Harvard (amerikan) və Mançester (Avropa) məktəbləri. Birinci məktəbdə təlimin məqsədi vahid doğru həllin axtarılması, ikinci məktəbdə məqsəd həllin çoxvariantlılığıdır. Amerikan keysləri həcminə görə böyükdür – 20-25 səhifə mətn və 8-10 səhifə illüstrasiyalar, Avropa keysləri isə 1,5-2 dəfə kiçikdir [3].

Bu gün amerikan və Avropa məktəblərində case-study metodu təlimdə aparıcı mövqe tutaraq, tələbələrdə tipik problem həlli vərdislərinin formalaşdırılmasının ən effektiv üsullarından biridir. Harvard məktəbi təlim vaxtının 90 %-ni konkret keyslərin araşdırılmasına ayırır. Keys metodunu hüquqşünaslıqda kazus–metod kimi də adlandırırdılar.

Keys – metodun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Keys metodu tədrisdə müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir və kifayət qədər effektivdir. Bu metodun qədim zamanlarda tətbiqini Sokratın öz tələbələri ilə müxtəlif həyati situasiyaların müzakirəsi və onların həlli yollarının axtarılmasında görə bilərik. Bu metodun əsas məqsədi – faktiki material əsasında xüsusi hazırlanmış elmi, həyati situasiyaların araşdırılması və müxtəlif həll variantlarının təklif edilməsidir.

Keys – hər hansı bir sahədə konkret situasiyanın və ya hadisənin təsviridir. Adətən, keysdə yalnız təsvir deyil, həmçinin real faktlar üzərində qurulan problem və ya ziddiyyətlər ehtiva edilir. Keysi həll etmək – təklif

edilmiş situasiyanı araşdırmaq, verilmiş informasiyalrı təhlil etmək, mümkün fəaliyyət variantlarını təklif etmək və optimal həll üsulunu seçmək deməkdir.

Məsələn, tibb sahəsində həkim xəstəyə diaqnoz qoyduqda, müalicə təyin etdikdə hər dəfə müəyyən bir “keys” həll edir. Hüquqsünaslıqda vəkıl qəbul etdiyi işin təzahürlərini təhlil edib, ən yaxşı çıxış yolunu taparkən “keys” həll edir. Menecer iş prosesinin bütün mərhələlərində keyslər həll edir: məhsulun bazara çıxarılması, satılması, müştərinin cəlb edilməsi, tərəfdaşların seçilməsi və s. üzrə.

Son zamanlar ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində, tədrisdə keyslərin istifadəsi daha da aktuallaşmışdır. Dərslər – istər mühazirə, istər seminar, ya da məktəb dərsləri öyrənənlərdə darıxdırıcı vaxtkeçirmə ilə assosiasiya olunur. Buna səbəb nəzəri materialın çox olmasıdır. Tələbələrə, xüsusilə öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən Z-nəsil öyrənənlərə maraqlı olmayan, real həyatla heç bir əlaqəsi olmayan böyük həcmli informasiyanın öyrənilməsi kifayət qədər ağır gəlir. Lakin müəllimlər dərslərdə yeni biliyin əldə edilməsini müxtəlif fəal təlim texnologiyalarını, xüsusi olaraq keys metodunu tətbiq etməklə maraqlı və cəlbədicı bir prosesə çevirə bilər. Aktiv tədris texnologiyaları fənnə maraq oyadır və tələbələrə qısa vaxt ərzində konkret situasiyanı yaşamaq, onu özününküləşdirmək, nəticə çıxarmaqla möhkəm kompetensiyalar əldə edirlər.

Məlumatların, biliklərin “case – metod”la verilməsi necə baş verir?

Ümumiyyətlə, dərsləri bu formata necə uyğunlaşdırmaq olar?

Keys metodu əsasında tədris – təqdim edilmiş situasiyanın hərtərəfli təhlili əsasında açıq müzakirələrin və qərar qəbul etmə vərdişlərinin yaranması kimi məqsədyönlü bir prosesdir. Əvvəlcə, ənənəvi təlim metodları ilə müqayisədə keys-metodların üstünlüklərinə bir neçə istiqamətdən nəzər yetirək.

• **Təcrübi istiqamət.** Keys metodu əldə edilmiş nəzəri bilikləri təcrübi məsələlərin həllinə tətbiq etməyə imkan verir. Bu istiqamətdə mühazirələrin müəyyən hissəsini bu metodun tətbiqi ilə əvəz edə bilərik. Seminar dərslərində həlli yollarının axtarılması, alternativlərin təklif edilməsi nəzərdən keçirilə bilər. Situasiya təhlili yalnız biliklərin əldə edilməsi və praktik bacarıqların formalaşması deyil, həmçinin tələbələrin dəyərlər sisteminin, professional mövqelərinin, həyati münasibətlərin, dünyagörüşünün zənginləşməsi və inkişafıdır.

• **İnteraktiv format.** Keys metodu tələbələrin aktiv iştirakı, emosional yanaşması hesabına materialın effektiv mənimsənməsini təmin edir. Tələbələr özlərini həmin situasiyada hiss edərək problemi həll edir və çıxış

yolu tapırlar. Burada əsas diqqət hazır biliyin əldə edilməsi deyil, işlənilərək mənimsənməsinə yönəldilir: yəni biliklərin yaradılması bacarıqlarının formalaşmasına. Keys metodunda emosiyalar, yaradıcı rəqabət və fəal müzakirələrin olması onun həllini bir teatr tamaşasına bənzədir.

• **Tənqidi təfəkkür.** Bu metod tənqidi təfəkkürü stimullaşdırır, informasiya savadlılığını artırır. Hər bir tələbə informasiya bolluğunda səmtləşməyi, onu yoxlamağı bacarmalıdır. Sİ dövründə müxtəlif proqramların verdiyi məlumatların səhihliyinin yoxlanılması xüsusilə vacibdir. Həmçinin keyslərdə əvvəlcədən planlaşdırılmış yalan məlumatlar da ola bilər. Bunun üçün tələbələr verilmiş situasiyadakı hər bir faktı təhlil etməli, qiymətləndirməlidirlər.

• **Konkret vərdişlər.** Keys metodu real iş prosesində zəruri olan “yumşaq vərdişlərin” təkmilləşdirilməsinə imkan verir. Yəni yumşaq vərdişləri – komanda (qrup) işinin idarə edilməsi, konfliktlərin yoluna qoyulması, öz nöqteyi-nəzərlərinin müdafiəsi, diskussiyanın aparılması, opponentlərin dinlənilməsi, kompromislərin axtarılması, həllin prezentasiyası və s. kimi qeyd edə bilərik [5].

Case-study metodunun əsas funksiyalarını sadalayaq:

- Tələbələrə quruluşu olmayan, analitik üsulla həll edilməsi mümkün olmayan mürəkkəb problemləri həll etməyi öyrədir;
- Keys tələbələri aktivləşdirir, onları real situasiya ilə üzbəüz qoymaqla analitik və kommunikativ bacarıqları inkişaf etdirir;
- Keyslər mühazirələri əvəz etmir, onlarla vəhdətdə daxil edilir;
- Keyslər nəzəriyyənin təcrübədə tətbiqini göstərir;
- Əgər belə tapşırıqların nəzəri bünövrəsi yoxdursa, onda onlar dəyərini itirir;
- Məsələlərdən fərqli olaraq keyslərin çox sayda həlli və ona gətirən çox sayda alternativ yolu olur.

Situasiya təhlili məsələlərinin ideyaları

- Metod qoyulmuş məsələdə bir doğru cavabı olmayan, doğruluqda bir-biri ilə mübarizə aparan məsələləri olan fənlər üzrə biliklərin əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulub;
- Əsas diqqət yeni biliyin yaradılması, kəşf edilməsidir;
- Metodun tətbiqinin nəticəsi yalnız biliklər deyil, həm də professional fəaliyyət vərdişlərinin yaradılmasıdır;
- Metodun texnologiyası real həyatda baş verən konkret situasiya modelinin müəyyən qaydalar əsasında hazırlanmasıdır;
- Bu zaman pedaqoqun rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır: aparıcı olmaq, suallar vermək, cavabları qeyd etmək, diskussiyanı dəstəkləmək;
- Situasiya təhlili məsələləri – yalnız biliklərin əldə edilməsi və praktik

bacarıqların formalaşması deyil, həmçinin tələbələrin dəyərlər sisteminin, professional mövqelərinin, həyatı münasibətlərin, dünyagörüşünün zənginləşməsi və inkişafıdır;

Tədris prosesi üçün keysin xarakterik xüsusiyyətləri

Qeyd etmək lazımdır ki, keys metodunun istifadəsi bütün tədrisi əvəz etmir, lakin mühazirəni, seminarı uğurla tamamlayır. Müəllim əvvəlcə tələbələrə zəruri nəzəri məlumatları verir, daha sonra onlar həmin məlumatları keysin həlli üçün istifadə edir.

Keyslər hansı tələblərə cavab verməlidir?

• Seçilmiş tələbə kontingentinin tələbatına uyğun olmalı, zəruri və kifayət sayda informasiya olmalıdır;

• Maraqlı, sadə, əlçatan yazılmalı, “dramatikliyi”, problemliliyi ilə fərqlənməli, problemin “özəyi” ifadəli təqdim olunmalıdır;

• Qoyulmuş məqsədə uyğunluğu və özünə etibarlı faktların daxil etməsi;

• Bu gün üçün aktuallığı və müasirliyi (tələbələr bu keysin ona nə üçün lazım olduğunu bilməlidirlər);

• Tədrislə bağlı tipik situasiyaların illüstrasiyalarının seçilməsi;

• Diskussiyanın təşviqi və analitik düşünmənin inkişafı;

• Həm mənfi, həm də müsbət misalların göstərilməsi;

Keyslərin növləri haqqında nə deyə bilərik?

Keyslər “ölü” və “canlı” ola bilər. “Ölü” keyslərdə təhlil üçün bütün zəruri olan informasiya var. Onları diriltmək üçün müəllim tələbələrə əlavə informasiya axtarışını təklif edə bilər.

Keyslər müxtəlif formalarda ola bilər: bir neçə cümlədən çox sayda səhifəyə qədər. Keys bir hadisənin, prosesin, hər hansı bir insanın, uşağın xarakterik xüsusiyyətlərini özünə daxil edə bilər. Keyslər üçün standart forma yoxdur. Bir qayda olaraq, keyslər yazılı, elektron formada olur. Keyslər tələbələrə müxtəlif formalarda verilə bilər: mətn, cədvəl, qrafik, kiçik videolar formatında. Son zamanlar multimedia təqdimatlı keyslər daha çox istifadə edilir. Keyslər həmçinin süjetli və süjetsiz də ola bilər. Süjetli keyslər adətən şəxslərin fəaliyyəti daxil olmaqla baş vermiş hadisənin nəqlindən ibarətdir. Süjetsiz keyslərdə süjet xətti gizlədilmiş olur, süjetin dəqiq təqdimatı onun həllini açmağa kömək edir.

Keyslərin həcmi öyrənənlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müxtəlif ola bilər: “mini keyslər” bir neçə cümlədən bir neçə səhifədək, orta ölçülü keyslər ikisaatlıq təcrübi dərsi əhatə edə bilər. Böyük keyslərdə səhifə sayı bir neçə dərsi əhatə edə bilər [3].

Metodiki cəhətdən keyslərdə həlli zamanı cavab vermək lazım gələn suallar qoyulur.

Keyslərin mənbələri kimi insanların ictimai həyatı, elm və təhsil çıxış edə bilər.

Keyslərin növləri

- İllüstrativ tədris keysləri – praktik misal üzərində müəyyən olunmuş situasiyada düzgün qərar qəbul etmə alqoritminin öyrədilməsi

- Problemi formalaşmış tədris keysləri – konkret zaman kəsiyində təsvir olunmuş, açıqlanmış və problemi dəqiq ifadə olunmuş situasiya məsələsi

- Problemi formalaşmamış tədris keysləri – problemi aydın olmayan, statistik verilənlər şəklində olan daha mürəkkəb situasiya məsələsi

- Tətbiqi keyslər – problemin həlli üsullarının axtarılması məqsədi olan, çıxış yolu tapmaq təklif olunan konkret situasiya təsviri

Müxtəlif araşdırmaların nəticələrinə görə, keyslərin təsnifatını aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik:

Təsnif 1 – didaktik məqsədinə görə

- Təhlil və qiymətləndirməni öyrədən
- Problem həlli və qərarların qəbul edilməsini öyrədən
- Problemi, həlli, konsepsiyanı illüstrasiya edən

Təsnif 2 - çətinlik səviyyəsinə görə

- “**Quruluşlu keyslər**” – minimal əlavə informasiyalı, problemin optimal həll variantı olan konkret modelin tətbiq edilməsini nəzərdə tutan;

- “**Kiçik qeydlər**” – yalnız açar anlayışlar təqdim edilən, tələbənin öz biliyinə istinad edərək, əlavə biliklərə ehtiyacı olan;

- “**Böyük quruluşsuz keyslər**” – çox səhifəlik ən çətin keys növü, həddən artıq, hətta lazımsız informasiyanın verilməsi, əksinə, ən lazımlı informasiyanın verilməməsi, tələbənin və müəllimin bu informasiyaları araşdırması;

- “**Kəşfedilən keyslər**” – tələbədən araşdırmaçı rolunda olmasını, nəinki mənimsənilən nəzəri və praktiki biliklərin, hətta nə isə yeni bir şeyin tətbiqini tələb edən;

Təsnif 3 – mahiyyətinə görə

- **Praktik keyslər** – mütləq real həyatı situasiyaları əks etdirir;
- **Öyrədici keyslər** – əsas məsələsi yeni bilik əldə etməkdir;
- **Elmi-araşdırıcı keyslər** – araşdırma fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə səmtləşir.

Keysin strukturu necə olmalı və keyslər necə yazılmalıdır?

Keys metodunun tətbiqi ilə dərsin qurulması pedaqoqun fəaliyyətini bir neçə mərhələyə bölür. İlk öncə keysin hazırlanması – bu, pedaqoqun, özünə elmi-araşdırıcı, didaktik və konstruktiv fəaliyyəti daxil edən, auditoriyadan kənar yaradıcı fəaliyyətidir. Daha sonra keysin auditoriyada – dərş prosesində işlənməsi, yəni tələbələr tərəfindən araşdırılması və

nəticələrin çıxarılması.

Keyslərin yazılması üçün aşağıdakı mərhələlərdən keçmək lazımdır:

1. Didaktik məqsədlərin formalaşdırılması, yəni keysin fənnin tədrisində tutduğu yer, məqsəd və əsas məsələlərinin təyin edilməsi;
2. Mövzunun seçilməsi;
3. Problem situasiyanın təyin edilməsi;
4. Keysin məzmununda əksini tapacaq əsas tezislərin təyin edilməsi və proqramın qurulması;
5. Proqrama uyğun informasiyanın yığılması;
6. Keysin növünün seçilməsi;
7. Keysin mətninin yazılması;
8. Keysin diaqnostikası və effektivliyinin təyin edilməsi;
9. Keysin təlim prosesində tətbiqi;
10. Keysin həlli üçün tələbələrə məsləhətlərin hazırlanması.

Keysləri tədris prosesində tətbiq edərkən həll alqoritmi tələbələrə izah edilməlidir. İlk baxışdan çox sadə göründüyünə rəğmən, bəzi gizli məqamların olması ilk dəfə keyslə işləyənləri çaşıdır. Keysin optimal həlli bir dənə, effektiv həlləri isə bir neçə ola bilər. Keysin verilənləri bir-birinə ziddiyyət təşkil edə bilər. Keys real faktlar üzərində qurulur və həyati situasiyanı imitasiya edir. Keyslər məhdud vaxt çərçivəsində həll edilməlidir.

“Case-study” tədris texnologiyası kimi tətbiqini nəzərdən keçirək.

Keysin həlli aşağıdakı mərhələləri nəzərdə tutar [5]:

I mərhələ - keysin mətni, situasiya və onun xüsusiyyətləri ilə tanışlıq;

II mərhələ - keysin təhlili;

III mərhələ - keysin müzakirəsinin təşkili, «beyin həmləsi», müzakirə və prezentasiyalar;

IV mərhələ - keysin bir və ya bir neçə həll variantının təklifi, yaranacaq mümkün problemlərin təxmin edilməsi və onların qarşısının alınması mexanizmlərinin göstərilməsi;

V mərhələ - diskussiya iştirakçılarının qiymətləndirilməsi, nəticələrin çıxarılması.

Keysin həllinin gözlənilən nəticələri verməsi üçün onun tərtibatına məsuliyyətlə yanaşmalı və əsas tələblər nəzərə alınmalıdır. Keys konkret auditoriyaya yönəlməli və keysin məzmunu tələbələrin bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Müəllim və tələbəyə keysin nə üçün yazıldığı aydın olmalıdır. Həmçinin keysin köməyi ilə hansı təlim nəticələrinin əldə edilməsi göstərməlidir. Keysdə gələcək mütəxəssislərin professional fəaliyyətdə rastlaşacaqları situasiyaların modelləşdirilməsi məsləhət görülür. Keysdə əksini tapan faktların etibarlı olmasına əmin olunmalıdır. Bir qayda olaraq, müəlliflər keysləri hazırlayarkən tədris fənni ilə əlaqəli olan real hadisələrə əsaslanırlar [3].

Təsvir olunan situasiyalar problem xarakter daşmalıdır. Keys elə qurulmalıdır ki, tələbələrə lazım olan informasiyanı mətndən müstəqil götürmək imkanı versin. Keys tələbələrə həll axtarışına sövq etməlidir. Keysin açıq və yeganə həllinin olmaması vacibdir. Yəni keysin qrup şəkilli həlli zamanı tələbələr arasında müzakirələrin yaranması zəruridir. Keysin hazırlığında müəyyən quruluş gözlənilməlidir: keysin mətni, müzakirə üçün suallar, əlavə məlumatlar (cədvəllər, qrafiklər və s.).

Süjet hissəsi – situasiyanın təsviri

- Keysin hazırlanması üçün əsas olan real, baş verən situasiya
- Mövzunun, hadisənin, xarakterik xüsusiyyətlərin təsviri
- Baş qəhrəmanların adları və vəzifələri
- Situasiyanın məğzi, müsbət və mənfi cəhətlər
- Cavab verilməsi tələb olunan suallar

Keyslər necə həll edilir?

Kiçik keyslər tələbələrlə bir dərs prosesində araşdırıla bilər. Lakin nisbətən böyük layihə xarakterli keyslərin mətni ilə tanışlığı, keysin ilkin analizi müzakirələrdən əvvəl aparılır və tələbələrin müstəqil işi kimi reallaşdırılır. Hazırlığa ayrılmış zaman keysin çətinlik səviyyəsi, həcmi, mürəkkəbliyi və növü ilə təyin edilir. Keysin əsas problemləri – həll üçün vacib olanlar təyin edilir və araşdırma metodu seçilir. Tələbələrə keysin situasiya kontekstinə daxil olmaq, təhlil üçün lazım olan fakt və anlayışları seçmək təklif edilir. Eyni zamanda keysin həlli zamanı qarşıya çıxacaq çətinliklərin əvvəlcədən təyin edilməsi prioritet məsələlərdən biri hesab edilir [4].

Keysin müzakirəsinin aparılması xüsusi şərtlərə cavab verməlidir:

• Müzakirənin təşkili tələbələrə sualların verilməsini və onların diskussiyaya cəlb olunmasını nəzərdə tutur.

• Suallar əvvəlcədən hazırlanır və mətnlə birlikdə tələbələrə verilir.

• Tədris situasiyasının araşdırılmasında müəllim həm aktiv, həm də passiv mövqə tuta bilər.

• Müzakirələrin təşkilində iki metodun istifadəsi nəzərdə tutulur: ənənəvi Harvard metodu – açıq diskussiya, alternativ metod – situasiyanın formal şifahi qiymətləndirilməsi və keysin təhlili zamanı həll və təqdimatlarını verən (yəni prezentasiyalarını) tələbələrin fərdi və qrup şəkilli sorğuları ilə bağlıdır. İkinci metod müəllimlərin yoxlamanın həyata keçirməsini asanlaşdırır və bəzi tələbələrə öz öyrənmə səylərini minimuma endirməyə imkan verir. Metod tələbələrdə kommunikativ vərdisləri inkişaf etdirir, öz fikirlərini dəqiq ifadə etməyi öyrədir. Lakin bu metod Harvard metodundan az dinamikdir. Açıq müzakirələrdə iştirakçılara nəzarət zəif olur. Tələbələrin diskussiyaya hazırlıqsız olması onu formallaşdırır, informasiyanın müstəqil əldə edilməsi deyil, onu müəllimdən qoparmağa

çalışmaq prosesinə çevirir.

Diskussiyanın əsas amili isə onun müəllim tərəfindən idarə edilməsi səviyyəsidir. Rəhbərlik edən zaman müəllimlər hər bir tələbənin iştirakını təmin etməli, lehinə və əleyhinə arqumentləri dinləməli, prosesə və diskussiyanın məzmununa deyil, istiqamətinə nəzarət etməlidir [4].

Diskussiyanın təşkilində keysin müzakirəsi və təhlili zamanı ideyaların yaranma səbəbi olan “beyin həmləsi”nin istifadəsinə xüsusi diqqət verilir. Case-study metodunda beyin həmləsi tələbələrdə situasiyanın qavranılmasında real çətinliklərin yarandığı zaman tələbələrin aktivliyini artırmaq məqsədilə istifadə edilir [4].

Keysin təhlilinin nəticəsinin təqdimatı metodun vacib aspektlərindən biridir. Tələbələr təhlil etdikləri situasiyanın həllini müxtəlif formalarda təqdim edə bilirlər. Burada təqdimatlar, esselər, cədvəllər və s. istifadə edilə bilər. Həmçinin keys metodundan müxtəlif qiymətləndirmə növlərində istifadə etmək olar: cari, aralıq və yekun (imtahan).

Məqalənin sonunda “Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda məntiqi və riyazi təfəkkürün formalaşması metodikası” fənninin tədrisində istifadə edilən bir neçə kiçik keysi nəzərdən keçirək [1]:

Case 1: “Əşyalarla fəaliyyət zamanı Zəhra onların miqdarını müqayisə edir və bu barədə məlumat verir: “Bax gör məndə nə qədərdir?”, “Məndə çoxdur” və s. Zəhra çoxluğa bir əşyadan fərqli olaraq reaksiya verir: o, bircins əşyalar qrupunu ayırır. O, bir əşyanı əşyalar qrupundan tez bir zamanda ayırır və isimləri cəm şəkilçisi ilə işlədə bilir. Zəhra say sözləri də istifadə edir. O, həmçinin cəm isimlərdən başqa əşyaların miqdarına diqqət yetirdiyini təsdiq edən “çox”, “az” sözlərindən də istifadə edir.

- a) Zəhra hansı yaş qrupuna aiddir və nə üçün belə düşünürsünüz?
- b) Keysdə hansı istiqamətlər üzrə uşaq inkişafı nəzərdə tutulur?
- c) Uşaqlar bu dövrdə daha hansı bilik və bacarıqlar əldə edir?

Case 2. “Arzu oyuncaqlarla oynayaq əşyaları qrup şəklində birləşdirir, bir qrup əşyanı müxtəlif hissələrə ayırır. Arzu hər bir əşyanı ayrılıqda və ya qrupu tam şəkildə mənimsəmək bacarığını əldə etməyə başlayıb. O, danışarkən “çox”, “bir dənə”, “heç biri” sözlərini istifadə etməyə başlayıb. Əşyaları yığır və sonra bir-bir paylayır. Məsələn, öz mətbəxində qabları istifadə edərək, bir -bir ətrafında olanlara paylayır. Dayəsi onunla oyun zamanı şəkillərdə müxtəlif qəfəslərdə heyvanlar təsvir olunan kartlardan istifadə edir. Hər qəfəsdə bir dənə və ya çoxlu heyvan olduğu təyin edilir. “Quşlar çoxdur, ayı bir dənədir. Dovşanlar çoxdur, pələng bir dənədir və s.”.

- a) Sizcə, Arzu neçə yaşındadır və nə üçün belə düşünürsünüz?
- b) Dayəsi tapşırıqları yerinə yetirərkən Arzunun nəyi öyrənməsini

planlaşdırır?

- c) Uşaqlar bu dövrdə daha hansı bilik və bacarıqları olur?
- d) Dayəsi Arzuya bu səpgidə daha hansı tapşırıqlar verə bilər?

Case 3. “Bu üsulu istifadə edərkən uşaqlar iki zolaqlı kartlardan istifadə edirlər. Bu kartlarda əşyaların təsviri yuxarı hissədə verilir, aşağı hissə isə boş olur. Bu üsul üçün seçilən əşyalar mənaca yaxın olmalıdır. Əşyalar kartların üzərinə qoyularaq uyğunluq təyin edilir və aşağı boş hissəyə sürüşdürülür. Məsələn, yuxarı zolağa göbələklər düzülür. Situasiya yaradılır: göbələklərin üzərinə yarpaqlar töküldü. Yarpaqlar göbələklərin üzərinə qoyulur, sonra isə aşağı sürüşdürülür.”

- a) Uşaqlar hansı üsuldan istifadə edirlər?
- b) Bu üsulun istifadəsinin didaktik məqsədi nədir?
- c) Üsulun tətbiqi zamanı uşaqlarda hansı bacarıqlar formalaşır?
- d) Analoji tapşırıqlar təklif edin.

Case 4. “Turpun nağılı” üzrə məşğələ fraqmenti: Tərbiyəçi nağılı danışaraq növbə ilə qəhrəmanlarını düzür. Neçə nəfər alındı? Uşaqlara saymaq təklif olunur. Turpla birlikdə 7 təsvir qoyulur. Sonra 2 növ sual verilir: “Kim birinci, ikinci, üçüncü və s. gəldi?”, “Nənə, nəvə, it, pişik və s. neçəncidir?” (sayın istiqamətinin soldan sağa olduğu göstərilir). Sonra eyni suallar verilir və uşaqlar sağdan sola sayırlar. Tərbiyəçi uşaqlara başa salır ki, əşyanın yerini təyin etmək üçün onlar bir sırada durmalıdırlar.”

- a) Tərbiyəçi məşğələdə turpun nağılından hansı məqsədlə istifadə etdi?
- b) Uşaqlarda hansı bilik, bacarıqlar formalaşır?
- c) Bu nağıl süjetini istifadə edərək hansı məzmun xətləri arasında inteqrasiya yaratmaq olar?
- d) Uyğun bacarıqları formalaşdırmaq üçün tapşırıqlar təklif edin.

ƏDƏBİYYAT

1. *Hacıyeva S.Q.* Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda məntiqi-riyazi təfəkkürün inkişafı metodikası: Dərs vəsaiti. Bakı, 2024, 260 s.
2. *İsgəndərov İ.İ., Hacıyeva S.Q.* Z - nəsil təhsilənlərə tədris yanaşmalarında dəyişiklik zərurəti // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Bakı, 2024, C. 72, №4, s.175
3. *Лузан Е.Н.* Кейс как образовательная технология // Вестник Брянского государственного университета, 2012, №1, с.137-140
4. *Масалков И.К., Семин М.В.* Стратегия кейс-стади: Методология исследования и преподавания: Учебник для вузов. М.: Академический Проект; Альма Матер, 2011, с.443
5. *Махотин Д.А.* Метод анализа конкретных ситуаций (кейсов) как

- педагогическая технология // Вестник РМАТ, 2014, № 1 (10), с.94-95
6. МакКомбс С. *Что такое исследование случая? // Определение, примеры и методы* / Scribbr, 2023, 20 ноября
 7. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, 3-е изд. М.: Академия, 2010, с.179-188
 8. Сосипатров Н.Е. Case-метод как способ интерактивного обучения гражданскому праву // Вестник Нижегородского университета им.Н.И.Лобачевского, 2014, № 3 (4), с.196-199
 9. Федянин Н., Давиденко В. Чем «кейс» отличается от чемоданчика? // Обучение за рубежом, 2000, № 7, с.52-55
 - 10.<https://www.scribbr.com/methodology/case-study/>
 - 11.Багилев Г.Л., Наумов В.Н. Руководство к практическим занятиям по маркетингу с использованием кейс-метода / Электронный ресурс: URL: <https://www.marketing.spb.ru> >read;

Redaksiyaya daxil olub 14.04.2025

UOT 37:33

V.M.Kərimli, T.R.Əhmədzadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Vusal.karimli@unec.edu.az, aliyeva.tamilla.ramin.2023@unec.edu.az

UNİVERSİTETLƏRDƏ MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİYİN MARKALAŞMADA OYNADIĞI ROLUN ONLARIN STRATEJİ İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTİ KİMİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.064>

***Açar sözlər:** mədəni müxtəliflik, markalaşma, universitetlərin brendləşməsi, brendləşmə strategiyaları*

Universitetlərin qlobal miqyasda rəqabət qabiliyyətinin artırılması onların təkcə akademik uğurları ilə deyil, həm də institusional brendinq strategiyaları ilə birbaşa bağlıdır. Bu prosesdə mədəni müxtəliflik universitetlərin müxtəlif coğrafiyalardan olan tələbələri və akademikləri cəlb etmək, inklüziv təhsil mühitini təmin etmək və beynəlxalq nüfuz qazanmasında mühüm rol oynayır. Mədəni müxtəlifliyin strateji inkişaf istiqaməti kimi qəbul edilməsi təkcə universitetlərin brend dəyərini artırır. Bu, həmçinin onlara sosial məsuliyyət, innovasiya və qlobal əməkdaşlıq kimi sahələrdə güclü imic yaratmağa imkan verir. Bu kontekstdə mədəni müxtəliflik təkcə universitetlər üçün bir sərvət deyil, həm də davamlı və fərqli brend şəxsiyyətinin yaradılmasının təməl daşlarından biridir. Son illər tələbələrin daxildə və xaricdə universitet seçimlərinin artması universitetlər arasında rəqabətə səbəb olub. Tələbələr universitetin xüsusiyyətlərini tək-tək araşdırmaq əvəzinə, universitetin keyfiyyətini müəyyən edən bir çox xüsusiyyəti özündə ehtiva edən universitet brendinə baxmağı kifayət edir. Universitetlər bir çox xidmət sektoru təşkilatları kimi getdikcə artan rəqabət mühitində özlərini digərlərindən fərqləndirmək ehtiyacı ilə üz-üzə gəliblər. Bu səbəbdən universitetlər özlərini ətraflarına daha yaxşı izah etmək üçün səy göstərirlər. Güclü brend hədəf auditoriyaya təqdim olunan xidmətdən razı qalmasını təmin edir. Universitetlərin brend olmaq istiqamətindəki fəaliyyətləri nəticəsində hədəf auditoriyaya, ictimaiyyətə çatmaq üçün ixtisaslı akademik kadrlar və uğurlu tələbələri işə götürə və marketing fəaliyyəti həyata keçirə bilirlər.

В.М.Каримли, Т.Р.Ахмедзаде

ОЦЕНКА РОЛИ КУЛЬТУРНОГО РАЗНООБРАЗИЯ В БРЕНДИНГЕ УНИВЕРСИТЕТОВ КАК ОСНОВНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ИХ СТРАТЕГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

***Ключевые слова:** культурное разнообразие, брендинг, брендинг университетов, стратегии брендинга*

Повышение конкурентоспособности университетов в мировом масштабе напрямую связано не только с их академическими успехами, но и с их институциональными стратегиями брендинга. В этом процессе культурное разнообразие играет важную роль в привлечении университетами студентов и преподавателей из разных географических регионов, обеспечении инклюзивной образовательной среды и завоевании международного престижа. Принятие культурного разнообразия в качестве стратегического направления развития не только повышает ценность бренда университетов. Оно также позволяет им создавать сильный имидж в таких областях, как социальная ответственность, инновации и глобальное сотрудничество. В этом контексте культурное разнообразие является не только активом для университетов, но и одним из краеугольных камней создания устойчивой и отличительной идентичности бренда. В последние годы увеличение выбора университетов студентами в стране и за рубежом привело к конкуренции между университетами. Вместо того, чтобы изучать характеристики университета по отдельности, студенты должны смотреть на бренд университета, который включает в себя множество характеристик, определяющих качество университета. Университеты, как и многие организации сферы услуг, сталкиваются с необходимостью дифференцировать себя от других в условиях все более конкурентной среды. По этой причине университеты прилагают усилия, чтобы лучше объяснить себя своему окружению. Сильный бренд гарантирует, что целевая аудитория будет удовлетворена предоставляемыми услугами. В результате деятельности университетов по становлению бренда они могут набирать квалифицированный преподавательский состав и успешных студентов и проводить маркетинговые мероприятия для охвата целевой аудитории и общественности.

V.M.Karimli, T.R.Ahmedzade

EVALUATION OF THE ROLE OF CULTURAL DIVERSITY IN BRANDING IN UNIVERSITIES AS A MAIN DIRECTION OF THEIR STRATEGIC DEVELOPMENT

Keywords: *cultural diversity, branding, branding of universities, branding strategies*

Increasing the competitiveness of universities on a global scale is directly related not only to their academic success, but also to their institutional branding strategies. In this process, cultural diversity plays an important role in universities attracting students and academics from different geographies, providing an inclusive educational environment, and gaining international prestige. Accepting cultural diversity as a strategic development direction not only increases the brand value of universities; It also allows them to create a strong image in areas such as social responsibility, innovation, and global cooperation. In this context, cultural diversity is not only an asset for universities, but also one of the cornerstones of

creating a sustainable and distinctive brand identity. In recent years, the increase in students' university choices at home and abroad has led to competition among universities. Instead of examining the characteristics of the university individually, students should look at the university brand, which includes many characteristics that determine the quality of the university. Universities, like many service sector organizations, are faced with the need to differentiate themselves from others in an increasingly competitive environment. For this reason, universities are making efforts to better explain themselves to their surroundings. A strong brand ensures that the target audience is satisfied with the service provided. As a result of the activities of universities to become a brand, they are able to recruit qualified academic staff and successful students and carry out marketing activities to reach the target audience and the public.

Giriş

Sosial və mədəni dəyişikliklərdə mühüm rol oynayan universitetlər bütün tarixi prosesdə yaşanan sosial-iqtisadi transformasiyalardan asılı olaraq təhsil, təlim və elmi tədqiqat kimi ənənəvi funksiyaları ilə yanaşı, cəmiyyətə xidmət missiyasını da yerinə yetirməyə başlamışlar.

Universitetlər üçün dövlət qulluğu konsepsiyası demokratikləşmənin təbii nəticəsi kimi meydana çıxdı. Demokratik irəliləyişlərin gətirdiyi kütləvi təhsillə universitetlər elitist yanaşmadan əl çəkməli və cəmiyyətlə daha çox iç-içə olan institutlara çevrilməli oldular. Beləliklə, universitetlərlə onların yerləşdiyi şəhər və şəhər cəmiyyəti arasındakı əlaqələr yenidən nəzərdən keçirilməli olan sahəyə çevrilib. Universitetlərin bu yeni anlayışı ilə paralel olaraq, universitet-şəhər əlaqəsi sosial məsuliyyət, regional inkişafa töhfə və ictimai xidmət missiyaları çərçivəsində müəyyən edilmiş və çoxlilik (çoxölçülü-çoxfunksiyalı universitet) konsepsiyasının diqqət mərkəzində müzakirə olunan sosial fenomenə çevrilmişdir [2].

Çünki sosial dəyişikliyə töhfə vermək, iqtisadi və sosial inkişafa təsir göstərmək, cəmiyyəti incəsənət, idman və mədəniyyət sahələrində formalaşdırmaq universitetlərin yeni funksiyaları arasında öz yerini tutmağa başlayıb [5].

Sosial dəyişikliklərlə çoxfunksiyalı şəhər institutlarına çevrilən universitetlər bir çox ölkələrdə yerli inkişaf vasitəsi kimi görülmüş və inkişaf etməmiş/depressiyaya məruz qalmış bölgələrə genişlənərək, yerləşdikləri şəhər ərazilərinə bir çox cəhətdən təsir göstərəcəkləri gözlənilir. Bu gün universitetin həyata keçirdiyi fəaliyyətlər öz əsas missiyasından çox-çox kənara çıxmış və şəhərin inkişafına və onun yaxın ətrafına sosial və mədəni təsirləri ilə son dərəcə mürəkkəb bir quruluş almışdır. Universitetlərdən indi təkcə təhsil və tədqiqat fəaliyyətləri yox, həm də fəaliyyət göstərdikləri mühitin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafında fəal iştirak etmələri gözlənilir [3].

Universitetlərdə brendləşmə strategiyaları

Güclü və uğurlu brendin yaradılması və bu markaların istehlakçının beynində yerləşdirilməsi prosesində məhsulun xarici xüsusiyyətləri artıq kifayət etmir. Bu andan etibarən markaların da insanlar kimi fərqli ola bilmək üçün şəxsiyyətə sahib olması lazım olduğu düşünülürdü və insan xüsusiyyətləri brendlərə köçürülürdü. Brend şəxsiyyəti bir çox insan xüsusiyyətlərinin brendə aid edilməsidir. Bu, insan elementləri olan güvənmək, qayğıkeşlik etmək, həyəcanlandırmaq, ruhlandırmaq, yenilik etmək, daha yaxşı bir həyat təmin etmək, əyləncə və ya iş görməkdən həzz almaq kimi əsas dəyərləri özündə ehtiva edən bir anlayışdır. Brend şəxsiyyəti ilə insan şəxsiyyəti arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, o, ümumiyyətlə marketing miksindən istifadə edərək planlı və şüurlu iş vasitəsilə marketing kommunikatorları tərəfindən yaradılır. Bu ölçülər “səmimiyyət”, “entuziazm”, “ustalıq”, “eksklüzivlik” və “sərtlik”dir [3].

Brendin şəxsiyyəti haqqında ilk məlumat brendin adından, rəngindən, yazıda istifadə olunan hərflərdən, loqo və emblemdən əldə edilir. İstehlakçılar bir marka ilə tanış olduqda, o markanı yaşayır və onun şəxsiyyətini öyrənirlər. Şəxsiyyətsiz brendlər insanlarda güvən yaratmır. İstehlakçılar brend şəxsiyyəti ilə məhsul arasında əlaqə qurur. Onlar öz şəxsiyyətləri ilə marka şəxsiyyəti arasında ümumi dil tapdıqda, o marka istehlakçının şüurunda fərqli bir ölçü qazanır. Bu səbəbdən müəssisələr markanın istehlakçılar tərəfindən daha asan mənimsənilməsinə təmin etmək üçün həyata keçirdikləri strategiyalarda marka şəxsiyyətinə önəm verirlər. Brend şəxsiyyətinin düzgün müəyyən edilməsi və istehlakçılarla məhsul arasında emosional bağın yaradılması markanın effektivliyinin artmasına müsbət dəstək verəcək.

Dünyanın ən yaxşı universitetlərindən biri hesab edilən Harvard Universiteti özünəməxsus brend imici və brend vədinə baxmayaraq, ali təhsil bazarında öz yerini möhkəmləndirmək üçün böyük səylər göstərir. Universitet bir nəsildə ilk dəfə tədris planını yeniləyir və daha çox qlobal perspektivə diqqət yetirir. Dəyişən dünyanı əks etdirmək üçün akademik təkliflərini yeniləyərək, universitet orta q missiya hissi ilə iştirak hissi yaratmağa çalışır. Brend şəxsiyyəti və brend imici bir-birindən ayrı nəzərdən keçirilə bilməyən anlayışlardır. Brend imici istehlakçının məhsul və ya xidmətlə bağlı hissləri, düşüncələri və gözləntiləridir. Brend imici anlayışına real təcrübələr, digər müştərilərin rəyləri, marka adı, qarşılaşdırma, paylama üsulu, harada satıldığı, reklamlardakı ton və formatlar, istifadə olunan media, markadan istifadə edən, alan və ya tövsiyə edən insanların xüsusiyyətləri daxildir. İstehlakçılar şüurlu şəkildə brend seçə bilir və bu yolla onların şüurunda brend imici formalaşır. İstehlakçılar daha çox öz şəxsiyyətlərinə bənzəyən bir marka alırlar. Effektiv brend, müəyyən bir

istehlakçı qrupu tərəfindən saxlanılarsa və ona aid edilən şəxsiyyət xüsusiyyətlərini saxlayırsa, marka dəyərini artırır. Brendlər istehlakçılara seçim imkanı verir və onları istehlakçı davranışını üzə çıxarmağa aparır. Qeyri-kommersiya təşkilatlarında brend imici istehsal olunan mal və ya xidmətlərə vurğu və reklamın təsiri ilə formalaşır. Brend şəxsiyyəti təklif olunan məhsul və ya xidmətlərin effektivliyi, sosial faydaların intensivliyi, davamlılığı, məhsul və ya xidmətdən faydalanan və ya onun marketinqində iştirak edən şəxslərin sosial və mənəvi məmnuniyyəti, izlənilən marketinq strategiyaları və onların rəyləri nəticəsində formalaşır [2].

Son illərdə universitet imicinin müxtəlif aspektlərini araşdıran bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu araşdırmalarda qurumların öz imicini yaratmaq, bazarda imicini tanıtmmaq və fərqləndirmək üçün marketinqdən necə istifadə etdiyi; İnstitusional imicinin universitet seçiminə necə təsir etdiyi, institusional imicinin tələbə məmnuniyyətinə, sədaqətinə və ümumiyyətlə dəstəkləyici davranışlara təsiri araşdırılmışdır. Universitet imici brend universitetə çevrilmə prosesində mühüm məqamlardan biridir. Təqdim olunan xidməti vurğulamaq və effektiv ünsiyyət strategiyalarına əməl etməklə hədəf auditoriyada müsbət imic yaradılacaq. Bu, universitetin rəqabət qabiliyyətini artıracaq, daimi və güclü brend yaradacaq. Kommersiya brendinin imici insanların iqtisadi sahədə satın alma davranışına təsir etdiyi kimi, universitetlərin imici də tələbə və akademik heyətin həmin universitetə üstünlük verməsinə təsir göstərir. Universitet tələbələrinin aldıkları xidmətlərlə bağlı məmnuniyyəti və qiymətləndirmələri, üstün bir marka imicinə malik olan müvafiq qurumun marka şəxsiyyətinə birbaşa təsir edəcək [6].

Universitet brendinqində mədəni müxtəlifliyin rolunun qiymətləndirilməsi

Universitetlərdə brendləşmə təkcə loqo və ya adla bağlı deyil. Bu, qurumun təmsil etdiyi dəyərlər, təklif etdiyi təcrübə və fərq yaratmaq qabiliyyəti ilə formalaşır. Bu kontekstdə mədəni müxtəliflik universitetlərin global tanınmasının artırılmasında strateji rıçaq rolunu oynayır. Fərqli mədəniyyətlərdən olan şəxslərin bir araya gəldiyi akademik mühit innovasiyaları təşviq edir və fərqli perspektivləri bir araya gətirərək bilik istehsalını zənginləşdirir. Bu müxtəliflik yalnız universitetin təhsil keyfiyyətini deyil, həm də onun sosial qarşılıqlı fəaliyyət qabiliyyətini və sosial həssaslığını əks etdirərək brendə dəyər qatır [1].

Strateji inkişaf perspektivindən mədəni müxtəlifliyi öz institusional siyasətlərinə inteqrasiya edən universitetlər xarici tələbələr üçün daha cəlbedici olur, tədqiqat əməkdaşlığını artırır və global reytinglərdə daha üstün olur. Bu, universitetin brend kimliyini gücləndirməklə uzunmüddətli perspektivdə rəqabət üstünlüyünü təmin edir.

Universitetlərdə brendləşmə xüsusiyyətlərinə aşağıdakı diaqramda nəzər sala bilərik.

Diaqram mədəni müxtəlifliyin universitetlər üçün sadəcə sosial deyil, strateji və inkişaf yönümlü bir dəyər olduğunu göstərir. Bu amil universitetləri daha inklüziv, innovativ və qlobal ölçüdə rəqabətə davamlı edir. Mədəni müxtəliflik universitetlərin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu müxtəliflik ali təhsil müəssisələrinə inklüziv və universal dəyərlər qazandıraraq onların brend imicini gücləndirir, xarici tələbələr üçün daha cəlbedici olmasına səbəb olur. Müxtəlif mədəni fonlardan gələn tələbə və akademiklər universitet mühitinə yeni perspektivlər və yaradıcı yanaşmalar gətirir, bu isə bilik istehsalını və akademik zənginliyi artırır. Eyni zamanda, mədəni müxtəlifliyi təşviq edən universitetlər xarici qurumlarla əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir, sosial məsuliyyət sahəsində davamlı inkişafı təmin edir və rəqabət üstünlüyü qazanaraq həm akademik, həm də sosial sahədə fərqlənə bilirlər.

Müxtəliflik və brendinq qavrayışlarına dair tələbələr və işçiləri hədəfləyən tədqiqat modeli

“Kəmiyyət sorğuları” ölçülə bilən məlumatları toplayan və təhlil edən sorğulardır, adətən rəqəmlər, nisbətlər və ya faizlərdir. Tələbələr və işçilər arasında onların müxtəliflik və brendinq anlayışları ilə bağlı sorğu keçirməyi düşünürsünüzsə, aşağıda təklif olunan sual başlıqları və nümunə suallar həm müxtəliflik, həm də brendinq haqqında məlumat toplamağa kömək edə bilər. Bu bölmədə biz 6 müxtəlif universitetdən 150 tələbə arasında sorğu keçirdik.

Bu bölmədə biz iştirakçıların demoqrafik xüsusiyyətlərini toplayacağıq. Bu məlumatlar SPSS üçün kodlaşdırılacaq və təhlildə istifadə olunacaq.

1. Cinsiniz:

1. Kişi
2. Qadın

2. Yaşınız:

1. 16-20
2. 20-25
3. 25-30
4. 30+

3. Təhsil aldığınız universitet:

1. UNEC- Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
2. Bakı Dövlət Universiteti (BDU)
3. AzTU (Azərbaycan Texniki Universiteti)
4. ADA Universiteti (Azərbaycan Diplomatik Akademiyası)
5. Bakı Mühəndislik Universiteti
6. WU (Qərb Universiteti)

4. Təhsil səviyyəsi

1. Bakalavr
2. Ustad
3. PhD

5. Kurs

1. I
2. II
3. III
4. IV

Cədvəl 1. Tələbələr arasında aparılan sorğu sualları

№	Suallar	Qətiyyənlə Razılaşmıram	Razılaşmıram	Qərarlı	Razıyam	Tamamilə razıyam
	Mənim universitetim gender bərabərliyinə önəm verir.					
	Müxtəliflik universitet mədəniyyətinin bir hissəsidir.					
	Düşünürəm ki, universitetdə imkansız qruplara ədalətlə yanaşılır.					
	Mən hiss edirəm ki, fərqlər dəyərlidir.					
	Mənim universitetimin yüksək brend dəyəri var.					
	Mənim universitetimin xarici aləmdə müsbət imici var.					
	Universitetlərin tanıtımlarında institusional dəyərlər aydın şəkildə vurğulanır.					
	Mənim üçün qurumun nüfuzu önəmlidir.					
	Universitetimi başqalarına tövsiyə edərdim.					

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

10. Müxtəlifliyin universitetin brendinə töhfəsi nədir?

1. Müsbət Şəkil
2. Yüksək Uğur
3. Digər

11. Sizcə, universitetin müxtəliflik siyasətində inkişaf etdirilməli olan sahələr hansılardır?

1. Resursların çatışmazlığı
2. Təhsil və maarifləndirmə
3. Digər

12. Universitetinizin brendinq prosesində hansı çətinliklərlə üzləşirsiniz?

1. Resursların çatışmazlığı
2. Təqdimatın olmaması
3. Digər

Kəmiyyətin nəticələri: müxtəliflik və brendinq qavrayışlarına dair tələbələr və işçilər hədəfləyən sorğular

Cədvəl 2. Təsviri statistikalar					
	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
müxtəliflik_orta	150	1.83	4.50	2.8767	.56608
Etibarlı N (siyahı üzrə)	150				

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Variasiya Homojenlik Testi (Levene Testi)

Cədvəl 3. Dəyişikliklərin homojenliyinin sınaqları					
		Levene Statistic	df1	df2	Sig.
müxtəliflik_orta	Ortaya əsaslanır	2.487	5	144	.0034
	Median əsasında	2.114	5	144	.0017
	Median əsasında və düzəliş edilmiş df ilə	2.114	5	138.114	.067
	Kəsilmiş orta əsasında	2.444	5	144	.037

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Bu cədvəldə Levene testindən istifadə etməklə həyata keçirilən dispersiyaların homojenliyi testinin nəticələri göstərilir. Levene testi qruplar arasında fərqlərin bərabər olub-olmadığını yoxlayır (yəni homojenlik). $\alpha = 0,05$ götürsək:

1. Orta və kəsilmiş orta qiymətə əsaslanan testlərdə $p < 0,05$, yəni dispersiyalar homojen deyil.

2. Mediana əsaslanan testlərdə $p > 0,05$, yəni dispersiyalar bərabərdir.

Bəzən mediana əsaslanan nəticələrə üstünlük vermək məqsədəuyğundur, çünki bu test ekstremal dəyərlərə daha az həssasdır.

Cədvəl 4. ANOVA					
Diversity_mean					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Qruplar Arasında	3.253	5	.651	2.106	.003
Qruplar daxilində	44.493	144	.309		
Cəmi	47.746	149			

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

ANOVA (Birtərəfli Variasiya Analizi)

Universitetlər arasında mədəni müxtəlifliyi dərkətmə vasitələri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidirmi?

- Əgər $p < 0,05 \rightarrow$ Hipotez 1 qəbul edilirsə (effekt mövcuddur)
 - Əgər $p > 0,05 \rightarrow$ Hipotez 2 qəbul edilirsə (effekt yoxdur)
- Əhəmiyyətlik dəyəri (Sig.) = 0,003, 0,05-dən azdır.

Bu, qruplar arasında (universitetlər arasında) mədəni müxtəlifliyin qavranılmasında əhəmiyyətli fərq olduğunu göstərir.

- H_0 (Null Hipotez): Universitetlərdəki mədəni müxtəliflik brendləşdirməyə təsir etmir $\rightarrow$ Rədd edildi
- H_1 (Alternativ Hipotez): Universitetlərdə mədəni müxtəliflik brendləşdirməyə təsir edir $\rightarrow$ Qəbul edilib

ANOVA testinə əsasən, müxtəlif universitetlərdə mədəni müxtəliflik qavrayışındakı fərq statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu, universitetlərdəki mədəni müxtəlifliyin brendləşməyə təsir etdiyini göstərir.

Bu, ANOVA analizindəki test statistikasındır və qruplar arasındakı fərqi qruplardakı variasiyaya nisbətini göstərir.

F dəyəri nə qədər böyükdürsə, qruplar arasındakı fərq bir o qədər böyükdür. Nümunəmizdə $F = 2.106$ və müvafiq əhəmiyyət dəyəri (Sig.) = 0.003 olduğundan, bu fərq statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Beləliklə, bu F dəyəri bizə universitetlər arasında mədəni müxtəlifliyin brendləşməyə təsir etdiyini göstərir.

Post Hoc Testləri

ANOVA nəticəsi əhəmiyyətlidirsə, hansı universitetlər arasında fərq olduğunu öyrənmək məqsədəuyğundur.

Cədvəl 5. Dəyişikliklərin homojenliyinin sınaqları

		Levene Statistic	df1	df2	Sig.
Diversity_mean	Ortaya əsaslanır	2.487	5	144	.0034
	Median əsasında	2.114	5	144	.017
	Median əsasında və düzəliş edilmiş df ilə	2.114	5	138.114	.067
	Kəsilmiş orta əsasında	2.444	5	144	.037

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 6. ANOVA

Diversity_mean					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Qruplar Arasında	3.253	5	.651	2.106	.068
Qruplar daxilində	44.493	144	.309		
Cəmi	47.746	149			

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Nəticə

Qloballaşan dünyada universitetlər təkcə akademik uğurları ilə deyil, həm də inklüzivliyi, müxtəlifliyi və mədəni zənginliyi necə idarə etmələri ilə qiymətləndirilir. Mədəni müxtəliflik universitetlərə brendləşmə proseslərində fərq yaratmağa imkan verən strateji elementə çevrilib. Müxtəlif mədəniyyətlərdən olan şəxsləri qəbul edən universitetlər həm təhsilin keyfiyyətini, həm də beynəlxalq nüfuzunu artırır; Bu, qurumların davamlı inkişaf məqsədlərinə birbaşa töhfə verir. Ona görə də mədəni müxtəlifliyi dəyər kimi görmək yox, onu strateji şəkildə idarə etmək ali təhsildə güclü və fərqli brend identikliyi yaratmaq üçün açaqdır.

Sosial qapalı və ənənəvi mədəni strukturların üstünlük təşkil etdiyi şəhərlərdə universitet tələbələrinin həyat tərzləri sosial quruluşu təhdid edən bir risk kimi qəbul edilə bilər. Bu səbəbdən fərqli mədəniyyətlərdən olan insanların görüşdüyü şəhər mühitində yadlaşma, dözümsüzlük və təcrid kimi problemlər yaşana bilər. Buna baxmayaraq, universitetlərin, xüsusən də inkişaf etməmiş şəhərlərdə müasir strukturların inkişafına mane olan ənənəvi mədəni strukturların aradan qaldırılmasında və effektivliyinin artırılmasında mühüm funksiyası var. Universitetlə yanaşı, müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub gənc və dinamik qrup şəhər əhalisinin mədəni həyatını zənginləşdirir və şəhərin bəzi ənənəvi davranış modellərini dəyişir.

Beləliklə, şəhərlərin mədəni spektri tolerantlığa, hörmətə və fərqləri dərk etməyə doğru genişlənir. Bununla belə, universitetlərin bu funksiyaları tam şəkildə yerinə yetirə bilməsi müəyyən dərəcədə şəhər əhalisinin tələbələrin mədəni dəyərlərinə və həyat tərzinə hörmət etməsindən, onların sosial təcrid yaratmadan cəmiyyətə inteqrasiyasına dəstək verməsindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Clark, P., Chapleo, C. & Suomi, K.* Branding higher education: An exploration of the role of internal branding on middle management in a university rebrand. // *Tertiary Education and Management*, 2019, pp.1-19
2. *Goldstein H., Drucker J.* The economic development impacts of universities on regions: Do size and distance matter? // *Economic Development Quarterly*, 2006, 20, pp.22-43
3. *Hall J. L. ()*. Branding, value-signaling, and Nudging: When push comes to shove // *Public Administration Review*, 2021, 81(4), pp.585–588 / DOI: 10.1111/puar.13406.
4. Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD]. Higher education and regions: Globally competitive, locally engaged. Paris: OECD Publishing, 2007
5. *Rykun A. Y., Yuzhaninov, K.M. ve Vychuzhanina E.V.* Universities and local communities: Problems and perspectives of interaction. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2015, 200, pp.359-365
6. *Torlak Ö. & Doğan V.* Üniversite adaylarının üniversite marka algılarının üniversite tercihlerine etkilerinin ölçümü: Eskişehir örneği // *İşletme Fakültesi Dergisi*, 2011, 12(1), pp.97-113.
7. *Watkins B. & Gonzenbach W.* Assessing university brand personality through logos: An analysis of the use of academics and athletics in university branding // *Journal of Marketing for Higher Education*, 2013, 23(1), pp.15-33

Redaksiyaya daxil olub 02.04.2025

UOT 159.9

**M.H.Mustafayev¹, Ş.İ.Şahməmmədova², R.F.Allahverdiyev¹,
A.İ.Həsənzadə³**

*Bakı Dövlət Universiteti¹, Azərbaycan Dillər Universiteti²,
Pavia Universiteti³ (İtaliya)*

*mustafayev76@mail.ru, shafaqss@mail.ru,
raminallahverdiyev@yahoo.com, aynur.hsnzde@gmail.com*

PSIXOAKTİV MADDƏ ASILILIĞI VƏ KOMORBİDLİK: PSIXOLOJİ VƏ SOMATİK POZUNTULARIN QARŞILIQLI TƏSİRİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.069>

Açar sözlər: asılılıq, yanaşı xəstəliklər, narkomaniya, alkoqolizm, qumar asılılığı, sinir sistemi, təşviş pozuntusu, şizofreniya, depressiya, panik atak, psixoterapiya

Məqalədə qeyd edilir ki, komorbidlik geniş yayılmış və ciddi problemdir. Maddə və davranış asılılığı hallarında yetkinlərə nisbətən yeniyetmələrdə komorbidlik nisbətləri daha yüksəkdir. Bundan əlavə, qeyd edilir ki, PAM asılılığı təkcə psixi sağlamlıq sahəsində deyil, həm də fiziki sağlamlıq baxımından ciddi tibbi nəticələrə səbəb olan çoxşaxəli xəstəlikdir. Tədqiqatlar göstərir ki, xroniki tibbi xəstəliklərin yayılması PAM asılılığı olan şəxslərdə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Komorbid somatik xəstəliklər təkcə bioloji sistemlərə deyil, həm də psixososial funksionallığa, müalicəyə uyğunluğa və terapeutik əlaqəyə mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən PAM asılılığı olan şəxslərin qiymətləndirilməsi və müalicəsi üçün vahid yanaşma vacibdir: psixiatrik, tibbi və sosial amillər paralel olaraq həll edilməli, psixososial müdaxilə ilə yanaşı, tibbi monitoring və profilaktik yanaşmalar müalicə planına daxil edilməlidir.

М.Г.Мустафаев, Ш.И.Шахмаммадова, Р.Ф.Аллахвердиев, А.И.Гасанзаде

ЗАВИСИМОСТЬ ОТ ПСИХОАКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ И КОМОРБИДНОСТЬ: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ И СОМАТИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ

Ключевые слова: зависимость, сопутствующие заболевания, наркомания, алкоголизм, игровая зависимость, нервная система, тревожное расстройство, шизофрения, депрессия, панические атаки, психотерапия

В статье отмечается, что коморбидность является широко распространенной и серьезной проблемой. В случаях наркотической и поведенческой зависимости показатели психиатрической коморбидности также очень высоки. Показатели коморбидности выше у подростков, чем у взрослых. Кроме того, отмечается, что зависимость психоактивных веществ

является многогранным расстройством, которое вызывает серьезные медицинские последствия не только в области психического здоровья, но и с точки зрения физического здоровья. Исследования показывают, что распространенность хронических медицинских заболеваний значительно выше у лиц с зависимостью от психоактивных веществ. Сопутствующие соматические заболевания негативно влияют не только на биологические системы, но и на психосоциальную функциональность, приверженность лечению и терапевтические отношения. По этой причине необходим комплексный подход к оценке и лечению лиц с зависимостью от психоактивных веществ: психиатрические, медицинские и социальные факторы следует рассматривать параллельно, а медицинский мониторинг и профилактические подходы следует включать в план лечения наряду с психосоциальным вмешательством.

M.H.Mustafayev, Sh.I.Shahmammadova, R.F.Allahverdiyev, A.I.Hasanzadeh

PSYCHOACTIVE SUBSTANCE ADDICTION AND COMORBIDITY: THE INTERACTION OF PSYCHOLOGICAL AND SOMATIC DISORDERS

Keywords: *addiction, comorbidities, drug addiction, alcoholism, gambling addiction, nervous system, anxiety disorder, schizophrenia, depression, panic attacks, psychotherapy*

The article notes that comorbidity is a widespread and serious problem. In cases of substance and behavioral addictions, psychiatric comorbidity rates are also very high. Comorbidity rates are higher in adolescents than in adults. In addition, it is noted that PSA addiction is a multifaceted disorder that causes serious medical consequences not only in the field of mental health, but also in terms of physical health. Studies show that the prevalence of chronic medical diseases is significantly higher in individuals with PSA addiction. Comorbid somatic diseases negatively affect not only biological systems, but also psychosocial functionality, treatment adherence, and the therapeutic relationship. For this reason, a holistic approach to the assessment and treatment of individuals with PSA addiction is essential: psychiatric, medical, and social factors should be addressed in parallel, and medical monitoring and preventive approaches should be included in the treatment plan, along with psychosocial intervention.

Giriş

Komorbidlik – müəyyən bir zaman müddətində bir şəxsin birdən çox psixiatrik pozuntuya eyni anda sahib olması kimi tərif edilir. Bu anlayış fərdin psixiatrik pozuntuya sahib olma müddətindən asılı olaraq iki yanaşmada dəyərləndirilir: “mövcud” və “ömür boyu”. Mövcud yanaşma bir şəxsə dair dəyərləndirilmənin aparıldığı zaman fərdin eyni anda birdən çox pozuntuya sahib olub-olmamasını müəyyənləşdirir. Ömür boyu yanaşma isə fərdin bütün həyat müddəti ərzində hansı pozuntulara sahib olmasını, yəni

onun ümumi tarixçəsini nəzərə alır. Komorbidlik nümunələri bir çox fərddə tamamilə müxtəlif formalarda təzahür edə bilər. Məsələn, bəzi insanlarda təşviş pozuntuları asılılıqdan əvvəl meydana gələ bilər, digərlərində bu iki hal eyni zamanda baş verə bilər, bəzilərində isə təşviş pozuntuları, asılılıq baş verdikdən sonra inkişaf edə bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, asılılıq diaqnozuna sahib uşaqların və yeniyetmələrin təxminən 60%-də iki və ya daha artıq əlavə pozuntu mövcuddur. Bir digər araşdırma isə, yeniyetmələrdə bir pozuntunun mövcudluğunun digər pozuntuların yaranma ehtimalını ən azı 20 dəfə artırdığını sübut etmişdir.

Bu bölmədə asılılıqla komorbid şəkildə mövcud olan psixiatrik və somatik pozuntular haqqında ətraflı izah verilmişdir. Mövcud tədqiqatların əksəriyyətində PAM və davranış asılılıqlarının təşviş pozuntuları, depressiya, şəxsiyyət pozuntuları, psixotik pozuntular və neyroinkişaf pozuntuları ilə komorbidliyi sübut olunduğu üçün bu bölmədə qeyd olunan nümunələrə diqqət yetiriləcəkdir.

Asılılıq və təşviş pozuntuları arasındakı komorbid əlaqə

Təşviş pozuntuları ümumi əhali arasında ən çox rast gəlinən psixiatrik pozuntulardan biri olmaqla yanaşı, PAM asılılığı ilə yüksək dərəcədə komorbidlik göstərən klinik vəziyyətlərdəndir. Yeniyetmələrdə təşviş pozuntularına rast gəlinmə sıxlığı təxminən 20%-i əhatə edir. Ədəbiyyat bu iki pozuntunun birlikdə rast gəlinmə tezliyinin təsadüfi olmadığını, əksinə funksional və etioloji baxımdan bir-birini gücləndirə bilən qarşılıqlı bir əlaqənin mövcud olduğunu göstərir. Bu əlaqələrin anlaşılması, hər iki pozuntuya müdaxilənin daha məqsədyönlü şəkildə planlanmasına imkan verir [5].

Təşviş pozuntuları, ümumilikdə, gündəlik situasiyalara qarşı şiddətli və fərdin kontrol edə bilmədiyi narahatlıq hissi yaşaması, sosial vəziyyətlərdə şiddətli tənqid olunmaq və qiymətləndirilmə qorxusuna sahib olması və çox zaman özünü ifadə etməkdə çətinlik çəkməsi, özü və dünya ilə bağlı təşviş yaradan qeyri-real və irrasional inanclarla sahib olması kimi xarakterizə olunur. Bu şəxslərdə təşviş, real təhlükə ilə mütənasib olmayan səviyyədə yaşanır və bu vəziyyət funksional çətinliklərə səbəb olur [7].

Ümumi əhalidə rast gəlinən təşviş pozuntularına aşağıdakı klinik kateqoriyalar aiddir:

- Sosial təşviş pozuntusu-sosial situasiyalarda tənqid olunmaq və mənfi qiymətləndirilmək qorxusu,
- Spesifik fobiya – konkret obyekt və ya vəziyyətlərə qarşı qeyri-mütənasib və irrasional qorxu (məsələn, qaranlıq, hündürlük, heyvanlar),
- Generalizə olunmuş təşviş pozuntusu – gündəlik həyat hadisələri və gələcəklə bağlı davamlı, şiddətli və nəzarət edilə bilməyən narahatlıq,

- Panik pozuntu – qəfil başlayan təşviş atakları ilə müşayiət olunan intensiv fiziki və koqnitiv simptomlar (ürəkdöyünmə, nəfəs darlığı, ölüm qorxusu, zehnin bulanıqlaşması)

Bu pozuntular çox zaman uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə başlayır və müdaxilə edilmədikdə yetkinlik dövründə PAM asılılığı, depressiya və digər psixososial fəsadlarla nəticələnə bilər. Buna görə də təşviş pozuntularının erkən diaqnozu və müvafiq müdaxiləsi həm klinik nəticələri, həm də həyat keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma bilər [11].

Tədqiqatlar sübut edir ki, təşviş pozuntuna sahib olan şəxslərin 15-25%-də həyatın hansısa mərhələsində PAM asılılığı inkişaf edir. Xüsusilə sosial təşviş pozuntusuna sahib şəxslərdə alkoqol asılılığı ilə 13%-ə qədər komorbidlik müşahidə edilmişdir. Schneier və həmkarlarının (2010) apardığı araşdırmada müəyyən olunmuşdur ki, sosial təşviş pozuntusuna sahib fərdlərin 80%-dən çoxunda alkoqol asılılığı sonradan inkişaf edir, yəni təşviş pozuntusu asılılıqdan əvvəl mövcud olur. Həmçinin, ilkin mərhələdə sosial təşviş pozuntusunun mövcudluğu sonrakı mərhələdə alkoqol asılılığı inkişaf riskini 4 dəfə artırır. Bu nəticələr “özünü-müalicə hipotezi” ilə izah olunur: Fərd sosial vəziyyətlərdə yaşadığı narahatlıq hissini azaltmaq üçün alkoqoldan və ya digər maddələrdən istifadə edir. Yəni bu hipotezə görə, maddə bir çox hallarda “məqsədə çatmaq üçün bir vasitə” rolunu oynayır [15].

Sosial təşviş pozuntusuna sahib fərdlərin alkoqoldan istifadə etmə motivasiyalarından biri də sosial qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmaqdır. Aparılan bir araşdırmada sosial təşviş pozuntusuna sahib iştirakçılar alkoqol qəbul etdikdən sonra qarşı tərəflə daha uzun müddət ünsiyyət qura bilmiş və qarşı tərəf onların sosial davranışına daha müsbət və rahat reaksiyalar verməyi bacarmışdır [16].

Meta-analitik araşdırmalar göstərir ki, təşviş pozuntuları ilə PAM asılılığı arasında nisbətlər çox yüksəkdir. Daha dəqiqliklə, təşviş pozuntusuna sahib fərdlərdə asılılıqların inkişaf riski ümumi əhali ilə müqayisədə 2-4 dəfə yüksəkdir. Bu əlaqə xüsusilə panik pozuntu, generalizə olunmuş təşviş pozuntusu və sosial təşviş pozuntusu kimi klinik vəziyyətlərdə daha aydın şəkildə müşahidə edilir.

Çilidə aparılan bir tədqiqatda depressiya, generalizə olunmuş təşviş pozuntusu, sosial təşviş pozuntusu və panik pozuntu simptomlarının marixuana istifadəsini nə dərəcədə proqnozlaşdırdığını və 18 ay sonra istifadənin tezliyi ilə necə əlaqəli olduğunu araşdırmışdır. Nəticələr göstərmişdir ki, marixuana, siqaret, alkoqol istifadəsi və təşviş pozuntuları arasında yüksək səviyyədə komorbidlik mövcuddur. İlkin mərhələdəki maddə istifadəsi generalizə olunmuş təşviş pozuntusu, panik pozuntu simptomlarını, həmçinin depressiv simptomları yarada bilər, 18 ay sonra isə

generalizə olunmuş təşviş pozuntusu simptomlarının marixuana istifadəsinin təkrarlanmasına səbəb olduğu müşahidə edilmişdir. Bu da təsdiq edir ki, təşviş simptomları maddə istifadəsinə səbəb ola bilər və əksinə, maddə istifadəsi də təşvişi dərinləşdirə bilər [22].

PAM asılılığına sahib fərdlərdə təşviş simptomlarının yaranması halları isə bir sıra mexanizmlərlə izah olunur. Xüsusilə abstinensiya zamanı ortaya çıxan fizioloji və psixoloji narahatlıqlar, təşviş pozuntularının inkişafına zəmin yarada bilər. Bu, hal ikinci dərəcəli təşviş pozuntularının yəni, maddə asılılığı fonunda ortaya çıxan təşviş pozuntusunun yaranmasına dair sübutları gücləndirir [23].

Klinik praktikada bu komorbidliklərin birlikdə qiymətləndirilməsi və müalicə edilməsi zəruridir. Tədqiqatlar göstərir ki, təşviş simptomlarını aradan qaldırılmağı nəzərə almadan, yalnız maddə asılılığına yönəlmiş müalicələr relaps riskini artırır. Ən yaxşı nəticələr, həm maddə istifadəsi, həm də təşviş simptomlarına yönəlmiş integrativ, ikili diaqnoza fokuslanmış müalicə proqramları ilə əldə edilir [13].

Əhval-ruhiyyə pozuntuları və PAM asılılığı. Komorbidliyin klinik və patofizioloji əsasları

Əhval-ruhiyyə pozuntuları, xüsusilə major depressiv pozuntu və bipolar affektiv pozuntu (BAP)-PAM) asılılığı ilə ən sıx müşahidə olunan komorbid psixiatrik vəziyyətlərdən biridir. Bu iki klinik halın birlikdə rast gəlinməsi həm pozuntuların gedişatını ağırlaşdırır, həm müalicəyə cavabı zəiflədir, həm də relaps ehtimalını artırır. Epidemioloji və klinik tədqiqatlar bu əlaqənin təkcə təsadüfi olmadığını, əksinə onların yanaşı baş vermə nisbətinin çox olmasının ortaq etioloji, neyrobioloji və psixososial mexanizmlərlə izah oluna biləcəyini ortaya qoyur [25].

Depressiv pozuntular davamlı və funksionallığı pozan aşağı əhval-ruhiyyə ilə yanaşı, apatiya, yuxu və qida balansında pozulmalar kimi bir sıra koqnitiv və fiziki simptomların uzun müddət ərzində müşahidə olunması ilə xarakterizə olunur. Ümumi əhəldə ən çox rast gəlinən iki növ depressiv pozuntu major depressiv pozuntu (MDP) və distimiyadır. Major depressiv pozuntu daha ağır və kəskin klinik təzahürə malikdir, distimiya isə daha az şiddətli, lakin xroniki gedişata malikdir və ən azı bir il davam edən kədərli əhval ilə yanaşı, əlavə simptomlarla da müşahidə olunur.

Depressiyanın PAM asılılığı ilə əlaqəsi olduqca güclüdür və bu əlaqə qadınlarda kişilərə nisbətən daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Mövcud tədqiqatların əksəriyyətinə əsasən, PAM asılılığı ilə depressiya arasında komorbidlik göstəriciləri 11%-dən 32%-ə qədər dəyişir. Bununla belə, bu göstəricilər istifadə edilən maddənin növündən asılı olaraq dəyişir. Ən yüksək komorbidlik nisbəti trankvilizatorlar ilə müşahidə olunmuşdur; ardından qeyri-reseptlə satılan dərmanlar, inhalyantlar, alkoqol və bütün

gəlir. Bununla yanaşı, tədqiqatlar PAM asılılığına sahib fərdlərin 25-40%-də major depressiv pozuntu ilə komorbidlik olduğunu müəyyən etmişdir. Bu göstəricilər həm qadınlarda, həm də kişilərdə müşahidə olunur, lakin bir sıra tədqiqatlar qadınlarda depressiyanın, kişilərdə isə asılılığın əsas diaqnoz kimi ön planda olduğu bildirilib.

Depressiyanın PAM asılılığının inkişafına və əksinə təsiri bir neçə tədqiqatda araşdırılmışdır. Milberger və həmkarları (1997) tərəfindən aparılan bir tədqiqatda göstərilmişdir ki, alkoqol istifadəsi və siqaret çəkmə halları depressiyanın inkişafına səbəb ola bilər. Bir digər araşdırmaya görə, həftəlik alkoqol istifadəsi, gündəlik siqaret çəkmə və narkotik maddələrin istifadəsi depressiv simptomların yaranma ehtimalını təxminən 19%-ə qədər artırır. Həmçinin, depressiya və maddə istifadəsinin artma və azalma nisbətinin zamanla dəyişən və sinxron şəkildə əlaqəli olduğu göstərilmişdir. Maddə istifadəsinin şiddətində azalma müşahidə olunduqda depressiv simptomlar da paralel olaraq azalmışdır. Siqaret istifadəsi ilə bağlı tədqiqatda isə depressiyanın mövcudluğunun siqareti tərgitmək qabiliyyətini xeyli zəiflətdiyi müşahidə edilmişdir [6].

Major depressiv pozuntu və alkoqol asılılığı arasındakı komorbidlik isə yaş dövrlərinə görə fərqli şəkillərdə müşahidə olunur. Aparılan bir tədqiqatda major depressiv pozuntu və alkoqol asılılığının yeniyetməlik, gənc yetkinlik və yetkinlik dövrlərindəki komorbidlik səviyyələri müqayisə olunmuş və ən yüksək komorbidlik göstəricisinin gənc yetkinlik mərhələsində olduğu müəyyən edilmişdir. Komorbidlik nisbətləri müvafiq olaraq yeniyetmələrdə 2%, gənc yetkinlərdə 11% və yetkinlərdə 7% təşkil etmişdir.

Bu iki pozuntunun komorbidlik nisbətlərinin ciddi şəkildə yüksək olması müxtəlif hipotezlərlə dəstəklənir. İlk hipotez, təşviş pozuntularında olduğu kimi, depressiv pozuntuya malik fərdlərin PAM istifadəsi vasitəsilə öz-özünü müalicə etmə və simptomları yüngülləşdirmə cəhdinə əsaslanır. Həmçinin, bu əlaqə ortaq bioloji və psixososial mexanizmlərlə izah olunur: monoamin hipotezi komorbidliyi hər iki pozuntu dopamin, serotonin və noradrenalin sistemlərində müşahidə olunan disrequlyasiya ilə əlaqələndirilir; neyroanatomik nəzəriyyələr isə komorbidliyi hipotalamus-hipofiz-adrenal (HPA) oxunun hiperaktivliyi, limbik strukturlarda – xüsusilə, hipokampus, amiqdala və prefrontal korteksdə funksional və struktur dəyişikliklər aspektindən izah edir. Bu sistemlərin pozulması həm duyğuların tənzimlənməsində, həm də mükafat-motivasiya davranışlarında disfunksiylərə səbəb olur [5].

Klinik praktikada bu komorbidlik intihar riski, funksional məhdudiyyətlər, sosial izolyasiya və müalicələrə davam etmə meylinin azalması ilə özünü göstərir. Bu hallarda depressiv simptomlar daha ağır və

davamlı xarakter daşıyır, remissiya müddəti qısaldır, relaps ehtimalı isə əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Tədqiqatlar göstərir ki, bu cür komorbid halların müalicəsində ən effektiv nəticələr həm depressiv simptomlara, həm də maddə istifadəsinə eyni zamanda fokuslanan integrativ yanaşmalarla əldə olunur. Farmakoloji müdaxilələrdə SSRI və qeyri-sedativ antidepressantlar üstünlük təşkil edir. Psixoterapevtik baxımdan isə koqnitiv davranış terapiyası (CBT), motivasional müsahibə və dual pozuntular üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi terapevtik protokollar müsbət nəticələr verir.

Bipolyar Affektiv Pozuntu (BAP) və PAM asılılığı arasındakı komorbid əlaqə

Bipolyar pozuntu isə PAM asılılığı ilə daha kompleks və daha yüksək riskli komorbidlik nümayiş etdirir. Bipolyar I pozuntusuna sahib şəxslərin təxminən 60%-i həyatının müəyyən bir mərhələsində PAM asılılığı formalaşdırır. Alkoqol və kokain bu fərdlərin ən çox istifadə etdiyi maddələrdən başlıcasıdır. Tədqiqatlar sübut edir ki, PAM asılılığı ilə komorbid şəkildə bipolyar pozuntu diaqnozuna sahib fərdlər, komorbid olmayanlara nisbətən daha çox manik və depressiv epizod, daha yüksək intihar riski, daha aşağı müalicə davamlılığı və daha çox hospitalizasiya halları təzahür etdirirlər.

Etioloji baxımdan özünü müalicə hipotezi, monoamin hipotezi və neyroanatomik dəyişikliklərlə bağlı nəzəriyyələr, eynilə major depressiyada olduğu kimi, bipolyar pozuntu və PAM asılılığı komorbidliyini də izah edir. Hər iki pozuntu dopamin, serotonin və noradrenalin sistemlərində müşahidə olunan disrequlyasiya ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda hipotalamus-hipofiz-adrenal (HPA) oxunun hiperaktivliyi, limbik strukturlarda – xüsusilə hipokampus, amiqdala və prefrontal korteksdə funksional və struktur dəyişikliklər bu komorbidliyin neyrobioloji əsaslarını gücləndirir. Bu sistemlərin pozulması həm emosiyaların tənzimlənməsində, həm də mükafat-motivasiya davranışlarında disfunksiyalara səbəb olur. Depressiya emosional ağrıyı azaltmaq məqsədilə maddə istifadəsinə meyil doğura bilər (özünü-müalicə modeli), maddə istifadəsi isə növbəti mərhələdə depressiv simptomları dərinləşdirə bilər – bu, dövrü və qarşılıqlı təsir modelini ortaya qoyur [7].

Son illərdə aparılan tədqiqatlar BAP və PAM asılılığı arasındakı əlaqə ilə bağlı ciddi nəticələr ortaya qoymuşdur. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, marixuana istifadəsi BAP simptomatikasının inkişaf ehtimalını təxminən 2.5-3 dəfə artırır. Depressiv pozuntu üçün isə bu riskin təxminən 2 dəfə artdığı bildirilmişdir. Bu təsir daha çox yeniyetməlik və erkən yetkinlik dövründə başlayan istifadə ilə əlaqələndirilir. Bu dövrdə başlayan istifadə emosional tənzimləmə sistemlərini zəiflədir (məsələn, amiqdala-

hipokampus-prefrontal korteks oxu). Bu da bipolyar pozuntu simptomatikasının başlanğıcını tezləşdirir və manik və depressiv epizodların intensivliyini artırır.

Marixuana istifadəsi, xüsusilə manik epizodların tezliyini, şiddətini və başlanğıc yaşını artırmaqla yanaşı, müalicəyə qarşı müqaviməti də gücləndirir. Lakin bu risk yalnız marixuana ilə məhdudlaşmır. Stimulyatorlar (kokain, amfetamin), alkoqol, sedativlər və opioidlər də bipolyar simptomları şiddətləndirir, affektiv dalğalanmaları dərinləşdirir və impulsiv davranışların artmasına səbəb olur. Xüsusilə stimulyatorlar manik simptomların güclənməsi ilə əlaqələndirilir, alkoqol isə depressiv fazaların daha davamlı və ağır keçməsinə səbəb olur. Tədqiqatlar göstərir ki, PAM istifadəsi yalnız bipolyar simptomların gedişatını ağırlaşdırmır, eyni zamanda müalicəyə uyğunlaşmanı zəiflədir və relaps riskini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu səbəbdən həm genetik risk faktoru olan, həm də diaqnoz qoyulmuş BAP xəstələrində bütün növ PAM istifadəsinin qarşısının alınması klinik baxımdan həyati əhəmiyyət daşıyır [11].

Psixotik pozuntular ilə PAM asılılığı arasındakı komorbid əlaqə

Şizofreniya və digər psixotik pozuntular psixi sağlamlıq sahəsində ciddi funksional pozulmalarla müşayiət olunan ağır xəstəliklərdir və bu vəziyyətlərdə PAM asılılığının yüksək komorbidliklə müşahidə olunması həm klinik, həm də sosial baxımdan ciddi nəticələrə səbəb olur. Son illərdə aparılmış ümumi əhali əsaslı tədqiqatlardan biri olan “Milli Komorbidlik Anketi-Replikasiya” (*National Comorbidity Survey-Replication* (“NCS-R”)) nəticələrinə görə, psixotik pozuntuya sahib şəxslərin təxminən 27%-i həyatlarının müəyyən dövründə bir PAM asılılığı formalaşdırır. Kliniki nümunələrdə isə bu nisbətin daha yüksək olduğu bildirilmişdir. Nəticələrə görə, psixotik pozuntulara sahib fərdlərin 60%-də ən azı bir maddədən istifadə halı, 37%-də isə PAM asılılığı müşahidə edilmişdir. Bu komorbidlik xüsusilə marixuana, alkoqol və kokain istifadəsində özünü daha qabarıq göstərir. Şizofreniya diaqnozuna sahib fərdlərdə PAM istifadəsi təkcə simptomatikanı ağırlaşdırmır, həm də psixotik epizodların daha sıx aralıqlarla baş verməsinə və şiddətli keçməsinə, remissiya müddətlərinin qısalmasına, hospitalizasiyaların artmasına və müalicə davamlılığının azalmasına səbəb olur. Bu nəticələr komorbidliyin bu qrupda son dərəcə yüksək olduğunu və müalicə protokolları baxımından xüsusi diqqət tələb etdiyini göstərir.

Neyrobioloji olaraq bu komorbidlik, dopaminergik sistemdəki həssaslıqla izah olunur. Şizofreniya xəstələrinin dopamin sisteminə hiperaktivlik mövcuddur, xüsusilə ön beyində D2 reseptorlarının disfunksionallığı qeydə alınır və bu sistem PAM istifadəsi ilə daha da stimullaşdırıldıqda pozuntunun klinik mənzərəsi dərinləşir. Məsələn,

kannabisin tərkibindəki THC (tetrahidrokannabidiol) maddəsi dopaminin sərbəst buraxılmasını artıraraq şizofreniyanın pozitiv simptomlarını tətikləyə bilər, hətta bir çox hallarda, xüsusilə erkən yaşlarda istifadə edildikdə ilk psixotik epizodun başlanmasına səbəb ola bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, şizofreniya üçün genetik riski olan şəxslərdə erkən yaşda kannabis istifadəsi ilk psixotik epizodun başlanğıcını orta hesabla 2-6 il erkənləşdirə bilər. Bundan əlavə, maddə istifadəsi olan şizofreniya xəstələrində intihar riski, zorakı davranışlar və hüquqi problemlər daha yüksək nisbətdə müşahidə olunur.

Bu səbəbdən şizofreniya və digər psixotik pozuntularla PAM asılılığının birlikdə müşahidə olunduğu hallarda sadə psixofarmakoloji yanaşmalar kifayət etmir. Ön uğurlu nəticələr həm psixotik simptomlara, həm də maddə asılılığına fokuslanan integrativ müalicə protokolları ilə əldə edilir

Son illərdə aparılan tədqiqatlar bu cür komorbid hallarda atipik (ikinci nəsil) antipsixotiklərin istifadəsinin daha üstün olduğunu vurğulayır. Bu dərmanlar tipik (birinci nəsil) antipsixotiklərlə müqayisədə daha az əks-təsir göstərir, şizofreniyanın neqativ simptomlarını daha effektiv aradan qaldırır və maddə istifadəsi ilə əlaqəli patoloji istək hissini azalda bilər. Xüsusilə, klozapin PAM istifadəsində relapsı azaltmaqda effektivliyi sübut olunmuş antipsixotik kimi ön plana çıxır. Bəzi tədqiqatlarda klozapin qəbul edən şizofreniya xəstələrinin PAM relaps nisbətinin 40%-dən 8%-ə qədər düşdüyü müşahidə edilmişdir. Bununla belə, bəzi hallarda klozapin qəbul edən şəxslərdə kokainin serum səviyyəsinin, yəni orqanizmdə qalma müddətinin artdığı bildirilmişdir ki, bu da klinik praktikada diqqət tələb edən bir faktor hesab olunur. Kokainin serum səviyyəsi artarsa, bu intoksikasiya riskini, ürək-damar komplikasiyaları və psixotik epizodların yaranması riskini artırır, hətta letal, yəni ölümlə nəticələnə biləcək hallar doğura bilər. Ona görə də, klozapin müalicəsi alan bir fərddə aktiv kokain istifadəsi varsa, bu hal ciddi şəkildə izlənməli və nəzərə alınmalıdır [22].

Bununla yanaşı, olanzapin, aripirazol və risperidon kimi atipik antipsixotiklər də maddəyə qarşı patoloji istək və relaps riskini azaltmaqda faydalı ola bilər. Olanzapin, kokainlə əlaqəli istək hissəsini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilmişdir. Bu dərmanı qəbul edən fərdlər, risperidon və ya tipik antipsixotik qəbul edənlərlə müqayisədə müalicəni daha uzun müddət davam etdirmişlər. Erkən psixoz və marixuana istifadəsinin müalicəsində aparılan bir araşdırmada isə olanzapin qrupunda marixuana istifadəsinin daha çox azaldığı müşahidə olunmuş, lakin maddə istəyi və ümumi psixopatologiya baxımından iki dərman qrupu arasında fərq müşahidə edilməmişdir.

Eyni zamanda, motivasional müsahibə (MI), kontingent

mükafatlandırma (KM) və psixomaarifləndirici ailə müdaxilələri bu komorbid qrupda davranış dəyişikliyi və funksional bərpanı təşviq edən təsirli komponentlərdir [23].

Şəxsiyyət pozuntuları və PAM asılılığı arasındakı komorbid əlaqə

Şəxsiyyət pozuntuları (ŞP) və psixoaktiv maddə (PAM) asılılığı arasındakı komorbidlik, psixiatrik ədəbiyyatda ən çox rast gəlinən və bir o qədər də, klinik olaraq mürəkkəb hallardan biridir. Araşdırmalar göstərir ki, PAM asılılığı ilə müalicəyə müraciət edən şəxslərin təxminən 50%-dən çoxunda eyni zamanda bir şəxsiyyət pozuntusu mövcuddur. Bu hallar təkcə diaqnostik çətinlik yaratmır, eyni zamanda müalicəyə cavabın zəifləməsi, relapsların artması və terapeutik əlaqənin pozulması ilə nəticələnir. PAM asılılığı ilə ən çox müşahidə olunan şəxsiyyət pozuntuları antisosial şəxsiyyət pozuntusu və sərhəd tipli şəxsiyyət pozuntusudur. Bununla yanaşı, antisosial şəxsiyyət pozuntusu qədər yüksək nisbətdə olmasa da, isterik və asılı şəxsiyyət pozuntusuna sahib olan şəxslərdə də əhəmiyyətli dərəcədə PAM asılılığı müşahidə edilmişdir. Hətta bir çox fərd eyni anda bir neçə şəxsiyyət pozuntusunun diaqnostik meyarlarına cavab vermişdir.

Antisosial şəxsiyyət pozuntusuna sahib fərdlər şəxslərdə maddə istifadəsi erkən yaşda başlayır, impulsiv davranışlarla müşayiət olunur və cinayətkarlıq xarakterli davranış meyilləri və sosial uyğunsuzluqla paralel inkişaf edir. ABŞ-də aparılmış Alkoqol və Əlaqəli Pozuntular üzrə Milli Epidemioloji Sorğusunun (*“National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions” (NESARC)*) nəticələrinə əsasən, antisosial şəxsiyyət pozuntusuna sahib olan şəxslərdə alkoqol və narkotik asılılığı riski 17-18 dəfə daha yüksək olaraq ölçülmüşdür. Antisosial şəxsiyyət pozuntusuna sahib kişilərdə alkoqol asılılığının yayılma ehtimalı bu pozuntuya malik olmayan şəxslərlə müqayisədə 7-8 dəfə çoxdur, qadınlarda isə bu nisbət 17 dəfə daha yüksəkdir. Digər psixoaktiv maddələrin istifadəsi isə daha geniş yayılmışdır. Belə ki, sorğunun nəticəsinə əsasən, antisosial şəxsiyyət pozuntusuna sahib fərdlərdə alkoqoldan başqa digər psixoaktiv maddələrə olan asılılıq ümumi əhali ilə müqayisədə 18.5 dəfə daha çoxdur.

Bu pozuntuda impuls nəzarətindəki zəiflik, sosial qaydalara qarşı laqeydlik və nəticələri nəzərə almadan tətbiq edilən davranış modelləri maddə istifadəsini təşviq edir və onu davamlı hala gətirir. Bu səbəbdən antisosial şəxsiyyət pozuntusuna sahib fərdlərdə müalicə nəticələrinin daha zəif olduğu müşahidə edilmişdir. Bu fərdlərdə çoxlu maddə istifadəsi (poli-asılılıq), opioid asılılığında relaps ehtimalının yüksək olması və doza həddini aşma hallarının daha çox müşahidə edildiyi bildirilmişdir. Bununla belə, çoxşaxəli və integrativ müalicə yanaşması tətbiq edildikdə nəticələr daha ümidverici ola bilər.

Sərhəd şəxsiyyət pozuntusunda isə maddə istifadəsi emosional

sabitliyi bərpa etmək, boşluq hissindən qaçmaq və tərk edilmə qorxusunu kompensasiya etmək məqsədi daşıya bilər. Bu şəxslər PAM istifadəsinə çox zaman “özünü tənzimləmə strategiyası” kimi müraciət edirlər. Araşdırmalar göstərir ki, sərhəd şəxsiyyət pozuntusuna sahib fərdlərdə PAM asılılığının yayılma tezliyi 50-70% arasında dəyişir və relaps riski, intihar cəhdləri və terapevtik münasibətin pozulması bu qrupda daha yüksəkdir [20].

Neyrobioloji baxımdan isə bu komorbidlik nisbətləri prefrontal korteksdə qərar vermə və impuls nəzarəti ilə bağlı strukturların zəif fəaliyyəti, limbik sistemdə (xüsusilə amiqdala və insulada) emosional reaktivliyin artması və dopaminerjik disbalanslarla izah olunur. Beləliklə, həm şəxsiyyət pozuntusu, həm də maddə istifadəsi davranış impulsivliyi və emosional disfunksiya kontekstində bir-birini qarşılıqlı şəkildə gücləndirir.

Komorbidlik nisbətinin yüksək olduğu bir digər qrup isə asılı şəxsiyyət pozuntusuna malik fərdlərdir, hansı ki bu şəxsiyyət pozuntusu fərdin digər insanlara qarşı həddindən artıq ehtiyac duyduğu, qərar verməkdə çətinlik çəkdiyi, tənqid və ayrılmaq qorxusu ilə müşahidə olunan bir şəxsiyyət nümunəsidir. Bu pozuntuya sahib olan fərdlər tez-tez başqalarının qayğısına və dəstəyinə arxalanmağa meyilli olur. Onların müstəqillik və sərhəd qoymaq bacarıqları zəif inkişaf edir. Bu xüsusiyyətlər PAM istifadəsi riskini artıran kritik faktorlar kimi çıxış edir. Asılı şəxsiyyət pozuntuna sahib şəxslərdə maddə istifadəsi çox zaman təkcə zövq və ya stimullaşdırma üçün deyil, emosional boşluğu doldurmaq, narahatlıq hissini azaltmaq, ya da sosial uyğunlaşma məqsədilə başqalarının təsiri altında maddə istifadə etmək kimi səbəblərlə baş verir. Tədqiqatlar göstərir ki, asılı şəxsiyyət pozuntusuna sahib olan şəxslərdə maddə istifadəsi ehtimalı 2-3 dəfə daha yüksəkdir və bu hallarda asılılıq adətən passiv şəkildə inkişaf edir, yəni fərdin özü tərəfindən inkar edilə və ya gecikmiş şəkildə meydana çıxma bilər. Neyropsixoloji səviyyədə bu fərdlərdə müşahidə olunan özünütənzimləmə və sərhəd qoyma bacarıqlarının zəif olması, özünüifadə və qərar vermə çətinlikləri, eləcə də aşağı özünəinam onları maddəyə qarşı daha müdafiəsiz vəziyyətə salır.

Müalicə baxımından şəxsiyyət pozuntuları və PAM asılılığının komorbidliyi kompleks və çoxmərhləli yanaşma tələb edir. Farmakoloji müdaxilə bu halda təkbaşına kifayət etmir. Uzunmüddətli dialektik davranış terapiyası (DBT), sxem terapiya və maddə istifadəsinə yönəlmiş motivasion yanaşmalar ən təsirli müdaxilələr sırasında yer alır. Şəxsiyyət strukturlarında köklü dəyişiklik üçün səbirli və güclü əlaqəyə əsaslanan terapevtik əlaqə həyatı önəm daşıyır. Əks təqdirdə, yüksək dərəcədə relaps və terapevtik prosesin yarım qalması ehtimalı ciddi olaraq artır [1].

Post-travmatik stress pozuntusu və PAM asılılığının komorbid əlaqəsi

Post-travmatik stress pozuntusu (PTSP), travmatik bir hadisədən sonra

inkişaf edən və fərdin gündəlik funksionallığını pozan ağır bir psixiatrik pozuntudur. PTSP simptomları arasında travmatik hadisənin təkrar xatırlanması, qarabasmalar, emosional donma, dissosiasiya və travma ilə bağlı triqgerlərdən qaçma davranışları yer alır. Tədqiqatlar göstərir ki, PTSP-yə sahib fərdlərdə PAM istifadəsi və asılılığı riski əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir, çünki bir çox şəxs travma sonrası emosional ağrıları yüngülləşdirmək və narahatlıq simptomlarını aradan qaldırmaq üçün maddələrə yönəlir.

Bu komorbidliyin yayılma sıxlığı tədqiqatların maraq dairəsində olmuşdur. Aparılmış genişmiqyaslı bir araşdırmada asılılıq diaqnozu alan fərdlərin təxminən 30%-nin eyni zamanda PTSP meyarlarını qarşıladığı göstərilmişdir. Əksinə olaraq, PTSP diaqnozu qoyulan şəxslərdə PAM istifadəsi riskinin 2-4 dəfə artdığı qeyd olunmuşdur. Bu risk xüsusilə qadınlarda və uşaqlıqda cinsi travma yaşamış fərdlərdə daha da yüksəlir. Qadınlarda həm opioidlər, həm də alkoqol kimi maddələrinin travmaya bağlı olaraq özünü sakitləşdirmək və yatışdırmaq məqsədilə istifadə olunduğu qeydə alınmışdır.

Neyrobioloji səviyyədə isə bu komorbidliyin təməlində hipokampus, amiqdala və medial prefrontal korteks kimi strukturların həm PTSP-də, həm də PAM asılılığında disfunksional şəkildə fəaliyyət göstərməsi dayanır. PTSP zamanı hiperaktiv fəaliyyət göstərən amiqdala qorxu və təhlükə signallarını artırır, hipokampus travmanın kontekstual yaddaşını düzgün emal edə bilmir və prefrontal korteks tənzimləyici nəzarət funksiyalarını itirir, bu da fərdin impulsiv şəkildə maddəyə yönəlməsini təşviq edir.

Bu komorbidlik klinik praktikada xüsusi çətinliklər yaradır. PTSP simptomlarının mövcud olaraq qaldığı yalnız PAM asılılığı müalicə olunduğu hallarda PTSD simptomları daha da güclənə bilər, çünki pasiyent yenidən travma ilə "ayıq" şəkildə üzləşmək məcburiyyətində qalır. Ən effektiv müdaxilə yanaşmaları həm travmanın müalicəsini, həm də maddə istifadəsi davranışını birgə hədəf alan integrativ terapiya modelləridir. Bu cür modellərdə pasiyent həm travmanın təsirindən azadlaşaraq təhlükəsizlik və rifah hissini bərpa edir, həm də maddədən uzaq qalmaq üçün spesifik bacarıqlar öyrənir [9].

Diqqət əksikliyi və hiperaktivlik pozuntusunun PAM asılılığı ilə komorbidliyi

Diqqət əksikliyi və hiperaktivlik pozuntusu (DƏHP) uşaqlıqda başlayan və adətən yeniyetməlik və yetkinliyə qədər davam edən neyroinkişaf pozuntusudur. Əsas simptomlar diqqətin davamlı saxlanılmasında çətinlik, impulsivlik və hiperaktivlikdir. Son onillikdə aparılmış tədqiqatlar DƏHP-nin PAM asılılığı üçün əhəmiyyətli bir risk faktoru olduğunu təsdiqləmişdir. Xüsusilə impuls nəzarətindəki pozulmalar,

emosional disrequlyasiya və dopaminerjik sistemin disfunksonallığı, bu əlaqənin neyrobioloji əsaslarını təşkil edir.

Uşaqlıq dövründə DƏHP diaqnozu alan fərdlərdə PAM istifadəsinə daha erkən yaşda başlama riskini artır. Yeniyetməlik dövründə bu fərdlərin alkoqol, siqaret, marixuana və stimulyator istifadəsinə meylinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğu qeydə alınmışdır. Uşaqlıqda davranış pozuntusuna sahib olan fərdlərdə isə bu kimi komorbidliklər PAM istifadəsi riskini daha da yüksəldir. Aparılan bir tədqiqatda DƏHP ilə yanaşı, davranış pozuntusuna sahib olan fərdlərin 15 yaşına qədər 10-dan çox maddə növünü sınaq ehtimalının digər uşaqlarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğu bildirilmişdir.

Bəzi araşdırmalar psixostimulyatorla müalicə alan uşaqlarda (məsələn, metilfenidat) gələcəkdə asılılıq riskinin azaldığını göstərmiş, əksinə bəzi tədqiqatlar isə bu müalicənin neyropastik həssaslığı artırması səbəbilə gələcəkdə PAM asılılığı riskini yüksəldə biləcəyini irəli sürmüşdür. Bu mövzu hələ də tədqiqatların fokus nöqtəsindədir və nəticələr müxtəlif amillərdən (müalicə müddəti, preparatın dozası, psixososial mühit) asılı olaraq dəyişir.

Yetkin yaşda DƏHP simptomlarının davam etməsi PAM asılılığı riskini daha da artırır. Lee və həmkarlarının (2011) metaanalizində göstərilmişdir ki, uşaqlıqda DƏHP-yə sahib olan şəxslərdə yetkinlik dövründə nikotin, alkoqol, marixuana və kokain asılılığının formalaşma ehtimalı statistik olaraq əhəmiyyətli səviyyədə yüksəkdir. DƏHP ilə yanaşı, şəxsiyyət pozuntuları və emosional disrequlyasiya müşahidə edildikdə bu risk daha kompleks və müalicəyə müqavimətli hala gəlir.

Bəzi yeni tədqiqatlar göstərir ki, yetkinlikdə DƏHP-yə sahib fərdlər maddələrə yalnız impulsivlik səbəbilə deyil, həm də sosial mühitlərdə disfunksonallıq, yüksək stresə həssaslıq və hədəflərində davamlılığın olmaması səbəbilə yönəliirlər. Bu hallarda müalicə zamanı həm psixostimulyatorlar və qeyri-stimulyator preparatlarla farmakoterapiya, həm də CBT və icraedici funksiyaların inkişafına yönəlmiş müdaxilələr tövsiyə olunur [12].

Davranış asılılıqları və psixiatrik komorbidlik

Davranış asılılıqları, xüsusilə, patoloji qumar oynama, oyun asılılığı, kompulsiv alış-veriş və internet asılılığı son illərdə həm diaqnostik təsnifatlarda, həm də klinik praktikada daha çox diqqətçəkən mövzulardan birinə çevrilmişdir. DSM-V-də patoloji qumar oynama artıq rəsmi olaraq “asılılıq və əlaqəli pozuntular” kateqoriyasında yer alır. Bu dəyişikliyin izah edən əsas səbəblərdən biri, davranış asılılıqlarının PAM asılılıqlarına bənzər neyrobioloji mexanizmlərlə əlaqəli olması və komorbid psixiatrik pozuntularla sıx əlaqəli şəkildə müşahidə edilməsidir.

Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, davranış asılılığına sahib şəxslərdə depressiya, təşviş pozuntuları, DƏHP, obsessiv-kompulsiv pozuntu və şəxsiyyət pozuntuları yüksək yayılma göstəricilərinə malikdir. Məsələn, Qrant və həmkarları (2004) tərəfindən aparılan genişmiqyaslı bir araşdırmada qumar asılılığı olan şəxslərin təxminən 50%-də major depressiv pozuntu, 60%-ə yaxın fərdlərdə isə təşviş pozuntuları müşahidə edilmişdir. Eyni zamanda bu şəxslərdə alkoqol və digər PAM asılılıqlarının komorbidliyi də çox yüksək nisbətə müşahidə edilmişdir.

Əldə olunan sübutlara əsasən, davranış asılılığı sahib fərdlərin təxminən 20-30%-i eyni zamanda DƏHP diaqnostik meyarlarına cavab verir. Bu, xüsusilə erkən başlanğıclı davranış asılılıqlarında daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur və məlumdur ki, bu şəxslərin impulsiv davranışlar göstərmə ehtimalı daha yüksəkdir. Həmçinin, kompulsiv alış-veriş və oyun asılılığı kimi davranış asılılıqları obsessiv-kompulsiv spektr pozuntuları ilə də ciddi şəkildə üst-üstə düşür və bu hallar arasında funksional beyin görüntülərində ortaq neyron aktivlik nümunələri qeyd alınmışdır [2].

Bundan əlavə davranış asılılıqlarına sahib fərdlərdə emosional disrequlyasiya, keçmişdə travmaya məruz qalma tarixçəsi və affektiv qeyri-sabitlik də yüksək sıxlıqla müşahidə olunur ki, bu da həmin pozuntuların şəxsiyyət pozuntuları ilə komorbid şəkildə rast gəlinməsinə zəmin yaradır. Məsələn, sərhəd tip şəxsiyyət pozuntusuna sahib fərdlərdə qumar, oyun və ya internet asılılığına meyillilik əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir və bu hallar bir-birini qarşılıqlı gücləndirə bilər.

Son illərdə aparılmış meta-analizlər də göstərmişdir ki, davranış asılılığına sahib şəxslərdə ən çox rast gəlinən iki psixi pozuntu depressiya və DƏHP-dir. Bu nəticələr göstərir ki, davranış asılılıqları təkə impulsivlik və mükafat sistemi ilə bağlı deyil, şəxsin ümumi psixi sağlamlıq vəziyyəti ilə sıx bağlı bir sindrom kimi dəyərləndirilməlidir [18].

Qidalanma pozuntuları və PAM asılılığı

Qidalanma pozuntuları, xüsusilə, anoreksiya, bulimiya və kompulsiv həddindən artıq yemə pozuntusu ("*binge eating disorder*") PAM asılılığı ilə yüksək dərəcədə komorbidlik göstərən davranış və emosional tənzimləmə pozuntularıdır. Bu komorbidlik həm davranış səviyyəsində impuls nəzarəti çatışmazlıqları ilə, həm də ortaq dopaminergik mükafat sisteminin disfunksiyası ilə izah olunur.

Aparılmış meta-analizlər göstərir ki, bulimiya və kompulsiv həddindən artıq qidalanma pozuntusuna sahib fərdlərin təxminən 20-50%-i eyni zamanda alkoqol və ya digər PAM istifadəsi pozuntularına malikdir. Anoreksiyada isə bu göstərici daha az olsa da, restriktiv davranışlarla depressiv simptomların kəsişməsi bu pozuntuya malik şəxslərdə benzodiazepam və stimulant istifadəsi riskini artırır. Fərdlər çox zaman

maddələrdən çəkiyə nəzarət etmək (məsələn, stimulyatorlar və ya amfetaminlərlə iştahı azaltmaq) və ya həddindən artıq yemə davranışlarını kompensasiya etmək üçün istifadə edirlər (məsələn, qusma davranışını stimullaşdırmaq üçün alkoqol istifadəsi) [19].

Neyrobioloji səviyyədə hər iki pozuntu mükafatla bağlı orbitofrontal korteks, ventral striatum və insula kimi bölgələrdə ortaq neyron aktivliyi nümunələri göstərir. Bu sahələr həm dad və doyma hissini, həm də maddənin yaratdığı həzz hissini eyni neyron yolları ilə idarə edir. Buna görə də bəzi tədqiqatçılar qida pozuntularını da “davranış asılılıqları spektri”nin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirirlər.

Komorbidlik müalicədə əlavə çətinliklər yaradır. Məsələn, yalnız qidalanma pozuntusuna fokuslanmış terapiya maddə istifadəsini nəzərdən qaçırdıqda relaps riski artır. Eyni zamanda PAM asılılığının detoks mərhələsində iştahanın artması, yemə davranışlarının pozulmasını gücləndirə bilər. Bu səbəblə müalicə üçün integrativ və multidissiplinar yanaşma tələb olunur: CBT-E (qidalanma pozuntuları üçün xüsusi koqnitiv davranış terapiyası) ilə motivasion müsahib, dialektik davranış terapiyası və tibbi nəzarət paralel şəkildə tətbiq edilməlidir [23].

PAM asılılığı və tibbi xəstəliklərin komorbidliyi

PAM asılılığı təkcə psixi sağlamlıq sahəsində deyil, həm də fiziki sağlamlıq baxımından ciddi tibbi nəticələr doğuran çoxşaxəli bir pozuntudur. Tədqiqatlar göstərir ki, PAM asılılığına sahib şəxslərdə xroniki tibbi xəstəliklərin yayılma tezliyi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Məsələn, 2021-ci ildə aparılan əhali əsaslı araşdırmalara əsasən, PAM asılılığına sahib fərdlərdə diabet, hipertoniya, ürək-damar xəstəlikləri, astma, qaraciyər və böyrək disfunksiyaları və ağciyər xəstəlikləri daha geniş yayılmışdır. Bu risk həm maddənin birbaşa toksik təsirləri, həm də qeyri-sağlam həyat tərz, zəif qidalanma, yuxusuzluq, infeksiyalara həssaslıq və tibbi xidmətlərə gecikmiş müraciət ilə əlaqəlidir.

Ən aktual epidemioloji sübutlara əsasən, PAM asılılığına sahib fərdlərdə xroniki tibbi xəstəliklərə görə ömək qabiliyyətinin itirilməsi nisbəti yüksəkdir. Həmçinin, bu fərdlərdə ümumi ölüm riski 2-3 dəfə daha yüksəkdir və PAM asılılığına sahib fərdlər digərlərindən orta hesabla 10 il daha erkən vəfat edirlər. Alkoqol və stimulant asılılığı olan şəxslərdə hipertoniya və ürək xəstəlikləri, opioid asılılığında isə hepatitlər və tənəffüs problemləri ön plana çıxır. Tütün istifadəsi ilə birlikdə görülən PAM asılılığı hallarında isə ağciyər xərçəngi, xroniki obstruktiv ağciyər xəstəliyi və insult riski əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Mustafayev M.H.* Psixoaktiv maddə istifadəçilərinin sosial-psixoloji reabilitasiyasında həyata keçirilən terapiya üsulları və müasir yanaşmalar / M.H.Mustafayev, R.F.Allahverdiyev // *Psixologiya*, 2020, №2, s.55-64
2. *Mustafayev, M.* Psixoaktiv maddə asılılarının müalicəsində psixoterapevtik yanaşmalar / M.Mustafayev, R.Allahverdiyev, J.Həsənova, N.Ömərova // *Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri*, 2024, №3, s.107-118
3. *Mustafayev M.* Psixoaktiv maddə istifadəçilərinin reabilitasiyası: məqsəd, vəzifə və prinsipləri / M.Mustafayev, R.Allahverdiyev, A.Zeynalova // *Psixologiya*, 2024, №2, s.50-62
4. *Anderson J.C.* DSM-III disorders in preadolescent children / J.C.Anderson, S.Williams, R.McGee, P.A.Silva // *Archives of General Psychiatry*, 1987, 44(1), pp.69-76
5. *Angold, A.* Comorbidity in children and adolescents with depression / A.Angold, E.J.Costello. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, – 1992. 33(7), – p.1319-1330.
6. *Armstrong T.D.* Community studies on adolescent substance use, abuse, or dependence and psychiatric comorbidity / T.D.Armstrong, E.J.Costello // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 2002, 70(6), pp.1224-1239
7. *Bahji A.* Prevalence of substance use disorder comorbidity among individuals with eating disorders: A systematic review and meta-analysis / A.Bahji, M.Salwas, J.Sadek, A.M.Franklyn // *Psychiatry Research*, 2019, 273, p.58-66
8. *Battista S.R.* The effects of alcohol on the social lives of individuals with social anxiety disorder: A preliminary investigation / S.R.Battista, T.K.MacDonald, S.H.Stewart // *Addictive Behaviors*, 2012, 37(4), pp.486-493
9. *Bornovalova M.A.* Impulsivity as a common process across borderline personality and substance use disorders / M.A.Bornovalova, C.W.Lejuez, S.B.Daughters, M.Z.Rosenthal, T.R.Lynch // *Clinical Psychology Review*, 2005, 25(6), pp.790-812
10. *Brady K.T.* Mood disorders and substance use disorders / K.T.Brady, S.C.Sonne, J.M.Roberts // In K.T.Brady & S.E.Back (Eds.), *Women and addiction: A comprehensive handbook*, 2005, 11(2), pp.195-197
11. *Steenkamp M.* Exposure to trauma in adults / M.Steenkamp, C.P.McLean, K.A.Arditte, B.T.Litz // In: M.M.Antony, D.H.Barlow (Eds.), *Handbook of assessment and treatment planning for psychological disorders*. New York: Guilford, 2011, pp.301-343
12. *Stewart S.H.* Psychosocial models of functional associations between posttraumatic stress disorder and substance use disorder / S.H.Stewart, P.J.Conrod // In: P.Ouimette, P.J.Brown (Eds.), *Trauma and substance abuse: Causes, consequences, and treatment of comorbid disorders*. – Washington, DC: American Psychological Association, 2003, pp.29-55
13. *Mondelli V.* Daily use, especially of high-potency cannabis, drives the earlier onset of psychosis in cannabis users / V.Mondelli, A.Paparelli, A.Kolliakou, D.Prata, F.Gaughran, A.S.David, J.MacCabe, R.M.Murray // *Schizophrenia Bulletin*, 2015, 41(6), pp.1501-1509

14. Drake R.E. The effects of clozapine on substance use in patients with schizophrenia / R.E.Drake, H.Xie, G.J.McHugo, A.I.Green // *Schizophrenia Bulletin*, 2000, 26(3), pp.441-449
15. Essau C.A. Anxiety disorders in adolescents and psychosocial outcomes at age 30 / C.A.Essau, P.M.Lewinsohn, B.Olaya, J.R.Seeley // *Journal of Affective Disorders*, 2014, 163, pp.125-132
16. Flory K. The relation between attention deficit hyperactivity disorder and substance abuse: What role does conduct disorder play? / K.Flory, D.R.Lynam.// *Clinical Child and Family Psychology Review*, 2003, 6(1), pp.1-16
17. Giancola P.R. Executive cognitive functioning, temperament, and antisocial behavior in conduct-disordered adolescent females / P.R.Giancola, A.C.Mezzich, R.E.Tarter // *Journal of Abnormal Psychology*, 1998, 107(4), pp.629-641
18. Gibbs M. Cannabis use and mania symptoms: A systematic review and meta-analysis / M.Gibbs, C.Winsper, S.Marwaha, E.Gilbert, M.Broome, S.P.Singh // *Journal of Affective Disorders*, 2015, 171, pp.39-47
19. Glassman A.H. Smoking, smoking cessation, and major depression / A.H.Glassman, J.E.Helzer, L.S.Covey, L.B.Cottler, F.Stetner, J.E.Tipp, J.Johnson // *JAMA*, 1990, 264(12), pp.1546-1549
20. Hasin D.S. Prevalence, correlates, disability, and comorbidity of DSM-IV alcohol abuse and dependence in the United States: Results from the National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions / D.S.Hasin, F.S.Stinson, E.Ogburn, B.F.Grant // *Archives of General Psychiatry*, 2007, 64(7), pp.830-842
21. Kandel D.B. Psychiatric comorbidity among adolescents with substance use disorders: Findings from the MECA Study / D.B.Kandel, J.G.Johnson, H.R.Bird, M.M.Weissman, S.H.Goodman, B.B.Lahey, D.A.Regier, M.Schwab-Stone. // *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 1997, 36(6), pp.693-699
22. Kaye S. Attention-deficit/hyperactivity disorder and substance use in young adults: Findings from the Global Drug Survey 2020 / S.Kaye, D.Bradford, A.R.Winstock. *Journal of Attention Disorders*, 2021, 25(12), pp.1585-1594
23. Koenigs M. Posttraumatic stress disorder: The role of medial prefrontal cortex and amygdala / M.Koenigs, J.Grafman. // *The Neuroscientist*, 2009, 15(5), pp.540-548
24. Myers M.G. Progression from conduct disorder to substance use disorder: A developmental psychopathology perspective / M.G.Myers, D.G.Stewart, S.A.Brown // *Development and Psychopathology*, 1998, 10(3), pp.543-564
25. Stapinski L.A. Anxiety, depression and risk of cannabis use: Examining the internalizing pathway to use among Chilean adolescents / L.A.Stapinski, A.A.Montgomery, R.Araya // *Drug and Alcohol Dependence*, 2016, 166, pp.109-115

Redaksiyaya daxil olub 10.04.2025

YAZI QAYDALARI

- “Pedaqoji Universitetin Xəbərləri” dövrü elmi jurnalının “Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər” seriyası əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.
- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis, türk və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, s. 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

WRITING RULES

- “Humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences” series of the periodic scientific journal “Transactions of Pedagogical University” accepts previously unpublished scientific articles.
- The articles can be sent in **Azerbaijani, English, Turkish and Russian** languages to the journal’s electron address – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com**.
- Articles should be written in **Microsoft Word** writing program Times New Roman alphabet in the font size 12 punto with interval between line in the range of 1.0 characters. Page sizes: from the right and left 2.0 sm, from above 2.5 sm and the bottom 2.2 sm.
- **The title** should be written in black and capital letters in the middle.
- The structure of the article should be consist of the following format: author's first name/patronymic/last name, position, scientific degree and title, a summary and the key words in three languages (100-150 words, 11 punto) and the list of literature. Summaries written in three languages should be equal to each other and match the content of the article.
- **The drawings, pictures, graphics and tables** in the articles should be correct, clear and given in the text and writings that belong to them should be written underneath.
- References indicating in square brackets should be numbered in alphabetical order and given at the end of the article. For example: [1, 8]
- Information about any reference given on the list of literature must be complete and accurate. The bibliographic description of the source reference should be based on its kind (monographs, textbooks, scientific papers, etc.). The name of the article or thesis must be shown when referring to the symposium, conference materials or to the theses.
- The volume of the articles: 5-12 pages.
- Articles are published on the basis expert review (in confidence) by the decision of the Editorial Board of the journal. Editorial Board may return the article to the author to make corrections.
- Unpublished articles are not returned.

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Mustafa Şəfiyev
Korrektor: Sevinc Mamoyeva

Çapa imzalanmışdır: 27.06.2025
Kağız formatı $70 \times 100^{1/16}$, 15,0 ç.v.
Sifariş 94. Sayı 100.

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli, 68